

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI İQTİSADI İNKİŞAF NAZİRLİYİ
İQTİSADI İSLAHATLAR ELMİ-TƏDQİQAT İNSTİTUTU

**AZƏRBAYCANDA İQTİSADI
İSLAHATLARIN HƏYATA
KEÇİRİLMƏSİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ
VƏ PROBLEMLƏRİ**

ELMİ ƏSƏRLƏR TOPLUSU
XI BURAXILIŞ

BAKİ – 2011

*Azərbaycan Respublikası İqtisadi İnkişaf Nazirliyi
İqtisadi İslahatlar Elmi-Tədqiqat İnstitutunun
Elmi Şurasının qərarı əsasında nəşr olunur*

Elmi-redaksiya heyəti:

V.M. Vəliyev (sədr)

Ə.C. Muradov

O.İ. İbrahimov

R.N. Hüseynəliyev

V.Ə. Rüstəmov

Ə.M. Babaşov

S.Z. Abbasəliyeva (məsul katib)

T.Ş. Salıfova (korrektor)

Azərbaycan Respublikasında iqtisadi inkişafın xüsusiyyətləri və problemləri. Elmi əsərlər toplusu, XI buraxılış. Bakı, 2011, 189 səh.

A $\frac{0601000000 - 2}{071 - 2011}$ **Qrifli nəşr**

© İqtisadi İslahatlar Elmi-Tədqiqat İnstitutu, 2011

MÜNDƏRİCAT

Vilayət VƏLİYEV, iqtisad elmləri doktoru, Samirə ABASOVA, İİETİ-nin baş elmi işçisi, i.e.n., dosent Sahibkarlıq subyektlərinin fəaliyyətində ortaya çıxan risklər və onların idarə edilməsi	5
Yadulla HƏSƏNLİ, iqtisad elmlər doktoru İqtisadi fəaliyyət sahələrində sahələrarası əmək balansı əsasında iş yerlərinin yaradılmasının simulyasiya modelinin hazırlanması	15
Samirə ABASOVA, İİETİ-nin baş elmi işçisi, i.e.n., dosent Korporativ maliyyə idarəçiliyində marketinqin rolu	38
Bəhrüz MƏMMƏDOV, iqtisad üzrə fəlsəfə doktoru, Fuad MƏMMƏDOV, ADİU-nun tələbəsi Azərbaycan Respublikasında gömrük sisteminin təkmilləşdirilməsi istiqamətləri	44
Həzi EYNALOV, i.e.n., İİETİ-nin baş elmi işçisi, Aral DAVUDOV, İİETİ-nin şöbə müdiri, v.i.e. Regionların sosial-iqtisadi inkişafında alternativ kənd təsərrüfatı fəaliyyəti olan ekoloji təmiz kənd təsərrüfatının rolu	60
Emil QASIMOV, iqtisad üzrə fəlsəfə doktoru Azərbaycanın nəqliyyat logistika sektorunun müasir vəziyyəti	70
Bağış ƏHMƏDOV, iqtisad elmləri namizədi Azərbaycanda investisiya resursları və onların formalaşmasına təsir edən amillərin qiymətləndirilməsi	78
Fərhad MİKAYILOV, İİETİ-nin dissertantı, Fuad MƏMMƏDOV, İİETİ-nin baş mütəxəssisi Sosial müdafiə xərclərinin qeyri-neft sektorunun inkişafına təsirinin qiymətləndirilməsinə dair bəzi məsələlər	100
Nərminə İSMAYILOVA, İİETİ-nin böyük elmi işçisi Milli iqtisadiyyatın inkişafında daxili investisiyaların rolu	112
Malik MEHDİYEV, İİETİ-nin aparıcı elmi işçisi İqtisadi siyasət ssenarilərinin simulyasiyasının təşkili	120

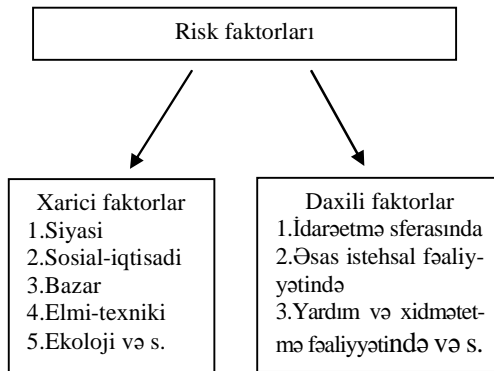
Hüseyn MƏMMƏDOV, İİETİ-nin aparıcı elmi işçisi Böhran şəraitində ölkənin iqtisadi təhlükəsizliyinin təmin edilməsi	128
Nərminə İSMAYILOVA, İİETİ-nin böyük elmi işçisi Sənaye parklarının yaradılmasının iqtisadi-hüquqi ilkin şərtləri	137
Sahil VƏLİYEV, İİETİ-nin baş mütəxəssisi Dünya iqtisadi böhranı və Azərbaycanın dayanıqlılığı	143
Malik MEHDİYEV, İİETİ-nin aparıcı elmi işçisi Kənd təsərrüfatının dövlət tənzimlənməsinin nəzəri metodoloji məsələləri	150
Aytən SAYADOVA, İİETİ-nin baş mütəxəssisi Müstəqil Azərbaycanın sosial-iqtisadi inkişafının mərhələləri və gələcək inkişaf istiqamətləri	171

SAHİBKARLIQ SUBYEKTLƏRİNİN FƏALİYYƏTİNDƏ ORTAYA ÇIXAN RİSKLƏR VƏ ONLARIN İDARƏ EDİLMƏSİ

Vilayət VƏLİYEV,
iqtidad elmləri doktoru
Samirə ABASOVA,
İİETİ-nin baş elmi işçisi, i.e.n., dosent

Sahibkarlıq fəaliyyətində riskin ümumi forması mütləq itkinin mövcudluğunu müəyyənləşdirir. Adətən, risk daxili və xarici faktorlarda özünü büruzə verir. Müəssisələrdə islahat aparılması nəticəsində meydana çıxan risk faktorlarını V. Q. Medinskiy və L.Q. Skamay xarici və daxili faktorlara ayıraraq aşağıdakı kimi təsnifləşdirirlər.

Daha aydın olmaq üçün aşağıdakı şəklə fikir verək. Gördüyümüz kimi risklər xarici mühit çərçivəsində siyasi, sosial, iqtisadi, bazar, ekoloji, elmi-texniki nailiyyətlərlə bağlı fəaliyyət nəticəsində və onun vasitəsi ilə yaranır. Eyni zamanda daxili risklər əsas istehsal fəaliyyəti, idarəçilik məsələləri, rəhbərlik üslubu ilə bağlı fəaliyyətdə ortaya çıxma bilər.

Şəkil 1. Müəssisələrdə risk faktorlarının təsnifatı.

Müəllifin fikrincə isə sahibkarlıq fəaliyyətində ortaya çıxan risklərə aşağıdakılar aiddir:

- bazar iqtisadiyyatının qeyri-müəyyənliyi ilə bağlı risklər;
- qiymətqoyma məsələləri ilə bağlı risklər;
- maliyyələşdirmə problemləri ilə bağlı risklər;
- vergilərlə bağlı risklər;
- daşınan və daşınmaz əmlakın mülkiyyətçisi olmaq, əmlakın idarəedilməsi ilə bağlı risklər;
- innovasiyaların tətbiqi ilə bağlı risklər;
- təbii fəlakətlərin nəticəsində yaranan risklər və s.

Başqa bir tərəfdən riskləri gözlənilən və gözlənilməyən kimi təsifatlaşdırmaq da olar. Gözlənilən risklərin planlaşdırılması və gələcəkdə idarəedilməsi mümkündür. Çünki artıq biznes-plan yaradılarkən orada gözlənilən risklər ortaya çıxarkən onların həlli yolları artıq proqnozlaşdırıldığına görə bəlli olur və onların aradan qaldırılması əvvəlcədən nəzərdə tutulan idarəçilik metodları vasitəsi ilə həyata keçirilir.

Qeyd etmək lazımdır ki, gözlənilməyən risklər, adətən, fəvqəladə vəziyyətlər, təbii fəlakətlər, siyasi çevrilişlər, ölkə iqtisadiyyatının başlıca prinsiplərinin gözlənilmədən dəyişməsi və digər hadisələrlə bağlı olur.

Fikrimizcə, iqtisadi fəaliyyətdə müşahidə olunan risklərin idarəedilməsi son nəticədə müşahidə olunan və artıq yaranan risklərin qeyri-müəyyənliyini aradan qaldırmağa və müəssisənin strateji məqsədlərinə nail olmaq üçün yeni qaydaların həyata keçirilməsinin faydalılığını gücləndirməyə şərait yaradan praktiki tədbirlər toplusudur.

Konkret halda risklərin idarəedilməsi üsullarının seçimi bir sıra amillərdən və ilk növbədə iqtisadi fəaliyyət xüsusiyyətlərindən, müəssisənin imkanlarından və orada bərqərar olan idarəçiliyin təcrübə və ixtisaslaşmasından asılıdır. Daha səmərəli nəticələri əldə etmək üçün, bir qayda olaraq, iqtisadi fəaliyyətin həyata keçirilməsinin bütün mərhələlərində risklərin minimuma endirilməsi üsulları kompleksindən istifadə olunur.

Qeyd etmək lazımdır ki, sahibkarlıq fəaliyyətində risk nə qədər yüksəkdirsə, bir o qədər çox əlavə gəlir əldə etmək imkanı artır. Bu da bir sıra sahibkarların nə üçün riskli əməliyyatlara üstünlük vermələrini bir daha sübut edir. O biri tərəfdən risk ehtimalı iqtisadi fəaliyyət zamanı minimuma endirilərsə, mənfəətin artırılması “dar çərçivə”yə aid texniki uyğunsuzluğun aradan qaldırılması yolu ilə müvəffəqiyyət qazanma ehtimalını artırma bilər. Xarici ölkələrin təcrübəsinə nəzər yetirsək iqtisadi fəaliyyətin idarəedilməsi riskinin azaldılması yollarını görə bilərik:

1. ilkin mərhələdən başlayaraq biznes layihəsi üzrə gələcək icraçılar arasında riskin bölüşdürülməsi metodu;

2. əvvəlcədən görünməyən məsrəflərin ödənilməsi üçün rezerv ehtiyatların müəyyən edilməsi. Bu xüsusilə maliyyə ehtiyatlarına aiddir;

3. sığortalama.

Riskin bölüşdürülməsi biznes layihəsinin maliyyə planı və konkret sənədlərin işlənməsi zamanı baş verir. Buna görə də layihə iştirakçıları potensial investorlar diapazonunu (əhatə dairəsini) genişləndirir və ya risklərin məhdudlaşdırılmasına yönələn qərarlar qəbul edirlər. Müvafiq danışıqların aparılması zamanı layihənin iştirakçıları daha çox risk həcminin necə bölüşdürülməsinə diqqət yetirirlər.

Əvvəlcədən görünməyən məsrəflərin ödənilməsi üçün rezerv ehtiyatların müəyyən edilməsi biznes layihəsinin dəyərinə və gələcək məsrəflərinə təsir edən potensial riskləri müəyyənləşdirir və onlar arasında qarşılıqlı əlaqələrin qurulmasına nəzarət edir.

Biznes layihəsinin maliyyələşdirilməsi aşağıdakıları nəzərə almalıdır:

- layihənin bağlanma riskini;
- vergi riskini;
- layihənin başa çatdırılmaması riskini.

İnvestorlar əmin olmalıdırlar ki, layihədən əldə olunacaq gəlirlər xərclərin ödənilməsinə kifayət edir.

Bir çox geniş layihələrin icrası zamanı ləngimələr ola bilər

və bu zaman işin dəyərində olan artmalar layihənin ilkin dəyərindən çox ola bilər. Buna görə də **risklərin sığortası** vacib məsələlərdən biridir.

Sığorta riskin azaldılması metodu kimi çıxış edir və risk dərəcəsi yüksək olan biznes layihələrinin tətbiqi zamanı xoşagəlməz hadisələrin, müxtəlif itki, zərərlərin qabağını almaq üçün xüsusi vəsaitlər fondunun yaradılması hesabına sığortalanan riskli layihənin gözlənilməyən məsrəflərinin ödənilməsini nəzərdə tutur.

Risklərin idarəedilməsinin bütün formalarından sığorta ən əlverişlisidir. Belə ki, müəssisə itkilərinin ödənilməsi üçün lazım olan vəsait digər mənbələrə nisbətən sığorta təşkilatlarından daha tez alınır.

Müəssisələrdə biznes layihələrinin, xüsusilə yeniliklər tətbiq edilərkən meydana çıxan risklərin sığortalınmasının bir neçə istiqamətinə nəzər yetirsək görürük ki, istehsalatda yeni texnika və texnologiyanın tətbiq edilməsi ilə əlaqədar olan risklərin sığortalınması iki istiqamətdə aparılır:

➤ birinci istiqamət üzrə sığortalama texnika, qurğu, texnoloji xətlərin və müxtəlif hadisələrdə onların sıradan çıxmasına və işin pozulmasına aiddir;

➤ ikinci istiqamət üzrə sığortalama texniki və texnoloji yeniliklərin tətbiqindən əmələ gələn və ya onların dağılmasından, dayanmasından yaranan arzu edilməz nəticələrə aiddir.

Hər iki sığortalar müstəqildirlər. Sığortalınma obyektinə sınaqdan çıxmış və sınaq buraxılışı zamanı iş üçün yararlı olan maşınlar, texnika və texnoloji qurğular daxildir. Qaydaya görə yüksək qiymətli obyektlərin sığortalınması üçün onların texniki xarakteristikaları göstərilməklə tam siyahısı tərtib edilməlidir. Maşınlar (qurğular) sığortalandıqda isə onların hər birinin ayrılıqda sığorta məbləği də göstərilməlidir.

Yeni texnika və texnologiyanın sığorta olunması onların istifadə olunma riskindən asılıdır. Belə risklərə aşağıdakılar aid edilir:

➤ maşın, konstruksiya və texnologiyanın hazırlanıb işlənməsində, materialların seçilməsində və ya hazırlanmasında olan

səhvlər;

➤ bazarda gözlənilmədən bir çox müasir texnika və texnologiyanın meydana gəlməsi;

➤ sınaq vaxtı görünməyən gizli defektlər (qüsurlar);

➤ ölçü, tənzimləyici və ya qoruyucu cihazların işləməməsi;

➤ gərginlik və təzyiqin yüksək olması və qısa qapanmanın yaranması;

➤ texniki və texnoloji xətlərdəki səhvlərin mövcudluğu;

➤ başqa səbəblər və ayrı-ayrı əməkdaşların qeyri-adekvat olmaları səbəbindən istehsal vasitələrinin dağılması və istehsalın dayanması.

Sığortalanma xüsusiyyətləri ayrı-ayrı şəxslərin səhvindən yaranan itkilərin ödənilməsindən asılıdır. Onu qeyd etmək lazımdır ki, sabit şəraitdə sığortalanmayan gözlənilməz və qabaqcadan nəzərdə tutulmayan hadisələrin mövcudluğu tanınmalıdır. Yeni texnika və yaxud texnoloji fəaliyyət üçün peşəkar hazırlıq tədbirləri görüləndə təsadüfi səhvlərin yaranmasının qarşısı alınır və ya hansısa şəxs tərəfindən qəsdən edilən itkilərin ödənilməsi üçün düzgün sığorta haqqları hesablanır. Əgər müasir texnoloji qurğunun işinə qeyri-professional əməkdaşlar müdaxilə etmişlərsə, o zaman yaranan itki gözlənilməyən itki kimi qəbul oluna bilməz.

Texnoloji risklər sığorta olunmada yangından, partlayışdan və təbiət hadisələrindən yaranan itkiləri nəzərdə tutmur, ona görə ki, onlar müəssisənin əsas və dövriyyə fondlarının sığortalanması məsələlərinə aiddirlər.

Hər hansı bir sığorta təşkilatı sığortaçıların arzusu ilə bir yerdə texnika və texnologiyanın, həmçinin onların oddan qorunması üzrə sığortalama müqaviləsi bağlaya bilərlər. Sığortalanma hadisəsində texnoloji (texniki) qurğularda hissələrin itkiləri və qurğunun tam məhvi fərqlənilir.

Hissələrin itkisi üzrə sığortalamadan sonra zərər çəkmiş obyektlərin ayrı-ayrı hissələrinin bərpası üçün sığorta qiyməti avadanlığın alış qiyməti və müəssisədə montaj olunma qiymətindən yüksək olmamalıdır. Belə hallarda maşın və avadanlıqların işlək vəziyyətə

yətini bərpa etmək üçün dərhal xərclər ayrılır. Əgər bərpa olunma qiyməti (quraşdırma da daxil olmaqla) başlangıç qiymətindən yüksək olarsa, onda obyektin tamamilə məhv olduğu qəbul olunur. Bu halda onun bərpa olunması üçün çəkilən vəsait ödənilir.

Yeni maşın və başqa texniki vəsaitlərin sığortalanması ancaq yüksək qiymətli obyektlər üçün nəzərdə tutulur və çox vaxt müəyyən olunmuş minimal fransızmla (qabaqcadan ödənilən yükün daşınma xərcləri) həyata keçirilir. Ödəmə tarifinin aşağı olması ilə əlaqədar sahibkara imkan verilir ki, fransızmin ölçüsünü artırsın. Sığorta ödəmələri tarifinin ölçüsü texniki və texnoloji qurğuların növləri üzrə ayrı-ayrı hesablanır. Bunun üçün uyğun statistik məlumatlardan istifadə etmək lazımdır. Ümumi hesablama tendensiyası nəzərə alınmaqla bərabər onlar yeni texnika və texnologiyanın tətbiqində riskin dəyişilməsi ilə korrektirovkaya (düzəldilmə), həmçinin hər bir obyektin ixrac riskindəki proqnoz qiymətinə də aid edilir.

Fikrimizcə, innovasiya fəaliyyətindəki risklərin idarəedilməsi innovasiya nəticələrindəki qeyri-müəyyənliyi aradan qaldırmağa və innovasiya məqsədlərinə nail olmaq üçün yeni qaydaların həyata keçirilməsinin faydalılığını gücləndirməyə şərait yaradan praktiki tədbirlər toplusudur.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, müəssisələrdə innovasiya tətbiq olunarkən riskdən tam qaçmaq mümkün deyil, çünki innovasiya və risk bir-birilə sıx bağlı kateqoriyalardır. İnnovasiya fəaliyyəti qeyri-müəyyənliyin yüksək dərəcəsinə malik olduğu üçün bazarda hansı yeni qaydaların müvəffəqiyyət qazanacağını, hansının isə tələbata cavab verməyəcəyini qabaqcadan görmək çətinidir. Ona görə də müəssisələrdə innovasiya layihələrini təkrar təhlil etmək lazımdır ki, səhvlərdən qaçmaq mümkün olsun. Bundan əlavə innovasiya layihələrini yerinə yetirərkən ilk mərhələlərdə riskin azaldılmasına fikir vermək lazımdır. Buna görə də müəssisələrdə riskin bütün faktorlarını bilmək vacibdir.

Texniki və texnoloji qurğuların dağılmasından yaranan dolağı itkilərin sığortalanmasında da sığortanın əsas prinsiplərindən is-

tifadə etmək olar. Lakin istehsalın dayanması üzrə sığortalanma bir sıra xüsusiyyətlərinə malikdir. Bu zaman gəlirin orta səviyyəsindən asılı olan sığorta tarifləri tətbiq edilir. Yeni texnika və texnologiyanın gizli qüsurundan yaranan istehsalat itkisi adi zərəri belə artırır və istehsalın dayanmasına səbəb olur.

Çox təəssüf ki, fəvqəladə vəziyyət yaranarkən, təbii fəlakət baş verərkən heç bir ölkə, monopolçu şirkət, iri və xırda sahibkar belə vəziyyətdən çıxma yollarını əvvəlcədən müəyyənləşdirə bilmir və nəticədə belə hallardan az zərərlə çıxma yollarını nəzərdə tutmur. Belə hallarda hər bir sahibkarlıq subyekti özünün riskli vəziyyətlərdə idarəçilik prinsiplərinə və strateji davranış üsullarına müraciət edərək yalnız özünəməxsus xüsusiyyətlərini və özünü iri maliyyə risklərindən qorumaq üçün yeni strateji istiqamət seçir.

Beləliklə, rəqabət güclü olan bazarda biznesin davamlı inkişafı üçün müvafiq situasiyalara uyğun strateji siyasət yürüdülməlidir. Buradan isə belə nəticəyə gəlmək olur ki, sahibkarlıq strategiyası uzunmüddətli perspektivdə iqtisadi məqsədlərə nail olmaq üçün alternativ variantların realizasiyası üçün qurulan planlaşdırmaçıdır.

Sahibkarlıq subyektinin fəaliyyəti zamanı investisiyalardan istifadə etmənin bir sıra çətinlikləri yarana bilər ki, bu çətinliklərin də aradan qaldırılması və ya heç ortaya çıxmaması üçün sahibkarlıq fəaliyyətinə nəzarət sistemi gücləndirilməlidir (Cədvəl 1).

İnvestisiyaya nəzarət mexanizmləri pul vəsaitlərinin səmərəli işlədilməsi ilə sıx bağlı olduğundan bu məsələlər sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olan subyektlərin daim diqqəti altında olmalıdır. İstehsala cəlb olunan investisiyalar, daxili maliyyələşdirmə mənbələri, kənardan cəlb olunan pul vəsaitlərinin tapılması üçün istehsalçı-novatorlar müxtəlif iqtisadi inkişaf və ya investisiya strategiyalarından istifadə edirlər.

Sahibkarın investisiya büdcəsi

İnvestisiya mənbələri	İnvestisiya müddətləri üzrə		
	Birinci il	İkinci il	Üçüncü il
<i>Özünün uzunmüddətli investisiyaları</i>			
Əsas fondlar və qeyri-material aktivlərinin amortizasiyası	A-25/100	A-65/30 B-25/50 E-70/20	A-10/100
İnvestisiya üzrə təmiz mənfəət	C-10/15 D-80/85	B-25/100	C-20/100
Sadə səhmlər	B-25/100		
İmtiyazlı səhmlər	B-25/100		
Konvertasiya olunan (dəyişən) səhmlər			
<i>Borca götürülmüş uzunmüddətli investisiyalar</i>			
Korporativ səhmlər	C-10/100		
Bank kreditləri			
Pay investisiya vəsaitləri	D-20/100		C-10/100
Məqsədli büdcə vəsaitləri	E-15/100		E-15/100
Maliyyə lizinqi		C-40/100	

Qeydlər: A layihəsi - əsas fondların modernləşdirilməsidir; B layihəsi – istehsalın genişlənməsidir; C layihəsi – yeni məhsulun istehsalıdır; D layihəsi – bazar infrastrukturunun inkişaf etdirilməsidir; E layihəsi – ekoloji təhlükəsizliyə yönəlmişdir.

İstehsalın gücləndirilməsi və yeni məhsulların istehsalı üçün zəruri olan pul vəsaitlərinin tapılmasında və bu vəsaitlərin paylaşdırılmasında pul vəsaitləri fondlarla xüsusi yer tutur. Onlar da öz növbəsində müxtəlif strategiyalara arxalanaraq fəaliyyət göstərirlər. Məsələn, pul vəsaitlərinin formalaşmasında iştirak edən strategiyalara aşağıdakılar aiddir:

- qısamüddətli istiqraz vəərəqələrinə yönəlmiş strategiya;
- uzunmüddətli istiqraz vəərəqələrinə yönəlmiş strategiya;
- reinvestisiya strategiyası;
- emissiyaya yönəlmiş (özlərinin xarici pul vəsaitləri mənbələrinə yönəlmiş) strategiya;

➤ kapital qiymətinin minimumlaşdırılmasına yönəlmiş strategiya.

Cədvəl 2

ABŞ, Fransa və Yaponiyada fəaliyyət göstərən büdcədənəknar iqtisadi fondlar

Dövlətlər	Fondun adı	Yaranma mənbələri	İstifadə istiqamətləri
ABŞ	İqtisadiyyatın yenidən qurulması və inkişafı fondu	Federal büdcə vəsaitləri	Götürülən ssudaya zəmanət vermək yolu ilə özəl sənaye kompaniyalarının bank əməliyyatlarının sığortalanması
Fransa	İqtisadi və sosial inkişaf fondu	Ssuda kapitalı bazarında yerləşdirilən səhmlər	İnvestisiya proqramları və regional inkişaf planlarının maliyyələşdirilməsi üçün uzunmüddətli imtiyazlı kreditlər və subsidiyaların təqdim olunması
	Sənayenin uyğunlaşdırılması fondu	Mərkəzi büdcənin vəsaitləri	İqtisadi çətinliklər çəkən rayonlarda yerləşən müəssisələrə subsidiyaların təqdim olunması
	Konyuktura fondu	İstehsalın inkişafı müddətində ödənilən konyuktura vergisi	İstehsalın durğunluq vəziyyətində sənaye, kənd təsərrüfatı, sosial sferaya subsidiyaların təqdim olunması
Yaponiya	İnvestisiya büdcəsi	Əmanət, sığorta və pensiya fondlarının vəsaitləri	Subsidiyalar və imtiyazlı kreditlərin verilməsi

Pul vəsaitləri fondlarından istifadə strategiyalarına isə aşağıdakılar aiddir:

1. stabil dividend əldə etmə strategiyası;
2. dividendin stabil ölçülərinə yönəlmiş strategiya;
3. gizli dividendlərin yaranmasına yönəlmiş strategiya;
4. müqayisə səmərəlilik strategiyası.

Nəzərə almaq lazımdır ki, xüsusi maliyyələşdirmə olmadan hər hansı sahibkarlıq strategiyasını həyata keçirmək qeyri-mümkündür. Maliyyə strategiyası pul vəsaitləri fondlarının formalaşdı-

rılması və istifadə olunması strategiyasıdır. Müəssisənin pul vəsaitləri fondu daxili və xarici mənbələr hesabına artır. Müəssisənin daxili mənbələrinə mənfəət və amortizasiya ayırmaları aiddir. Müəssisənin xarici pul vəsaiti mənbələri isə səhmlər, qiymətli kağızlardan əldə olunan faiz dərəcələri və pul vəsaitləri bazarındakı fəaliyyətin nəticələri hesabına artır.

Cədvəl 2-dən göründüyü kimi xarici ölkələrdə büdcədənkənar iqtisadi fondlar həm sənayedə texnoloji yeniliklərin tətbiq olunması, həm də regionların inkişafı üçün yeni müəssisələrin yaradılması, həmçinin fəvqəladə vəziyyətlə əlaqədar mövcud sənaye obyektlərinin bərpaası üçün nəzərdə tutulan iqtisadi fondlar yaradır və onların maliyyə vəsaitləri hesabına sənaye müəssisələrinin bərpaası üçün külli miqdarda vəsait ayırırlar.

ƏDƏBİYYAT

1. В.М. Валиев Принятие решений в процессе освоения углеводородных ресурсов в условиях неопределенности и риска. «Нафта-Пресс», Баку-2004, 251 стр.
2. Abasova S.H. Texnologiyalar və yeniliklərin idarəedilməsi. Bakı, Azərneşr, 2007, 288 səh.
3. Медынский В.Г., Скамай Л.Г. Инновационное предпринимательство. М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2002.
4. Уткин Э.А., Фролов Д.А. Управление рисками предприятия. М.: ТЕИС, 2003, 247с.

İQTİSADI FƏALİYYƏT SAHƏLƏRİNDƏ SAHƏLƏRARASI ƏMƏK BALANSI ƏSASINDA İŞ YERLƏRİNİN YARADILMASININ SİMULYASIYA MODELİNİN HAZIRLANMASI

**Yadulla HƏSƏNLİ,
iqtisad elmləri doktoru**

GİRİŞ

İqtisadi fəaliyyət sahələrinin qarşılıqlı əlaqələrinin tədqiqi üçün işlənmiş “Xərclər-buraxılış” cədvəlləri iqtisadi təhlillərin aparılması və proqnozların verilməsi üçün dünya ölkələrində ən çox istifadə edilən üsuldur. Heç də təsadüfi deyildir ki, hazırda dünya ölkələrində sosial-iqtisadi göstəricilərin təhlilinin və proqnozlarının verilməsində geniş yayılmış Ümumi Tarazlıq Modelleri (GEM) “Xərclər-buraxılış” cədvəllərinin tərtibi prinsipi ilə tərtib edilən Sosial Hesablar Matrisi (SAM) əsasında işlənir.

“Xərclər-buraxılış” cədvəlləri əsasında “Əmək ehtiyatlarının sahələrarası balansının tərtibi” iş yerlərinin açılmasının üstün istiqamətləri, vergilərin və subsidiyaların iqtisadiyyatın ayrı-ayrı sahələrində (ümumi buraxılış həcmində, əlavə dəyərdə, əmək haqqında, mənfəətdə) mövcud təsirlərinin qiymətləndirilməsinə, habelə idxal və ixracın, dövlət xərclərinin, istehlak xərclərinin, investisiya xərclərinin son məhsula və son məhsulun isə məhsul istehsalı üçün zəruri ehtiyatların həcminə təsirinin qiymətləndirilməsinin ən yaxşı aparatı rolunu oynayır.

Məqalənin əsas məqsədi ölkənin əmək ehtiyatlarının sahələrarası əmək balansını tərtib etmək; iqtisadi fəaliyyət sahələrinin əsas göstəricilərinin (son məhsul, ümumi buraxılış, əlavə dəyər və s.) dəyişməsinin sahələrdə birbaşa və dolayı iş yerlərinin yaradılmasına təsirini müəyyənləşdirməkdən ibarətdir.

ƏMƏK EHTİYATLARININ SAHƏLƏRARASI BALANSI. BİRBAŞA VƏ TAM ƏMƏK TUTUMU ƏMSALLARI

Statistik və dinamik balans modelləri sahələrarası əmək bazarının tarazlığı, həmçinin əmək ehtiyatlarının səmərəli bölgüsündə istifadə olunur. Balans modellərinin informasiya təminatının əsasını ehtiyatların xərc əmsalları matrisi təşkil edir. Sahələrarası balans metodunun əmək göstəricilərinin təhlilinə tətbiqi məsələsinə baxmaq olar. Bu məsələyə baxılarkən məhsul vahidinə düşən birbaşa və tam əmək xərcləri təyin olunmalıdır ki, onun əsasında əməyin balans modeli işlənilsin. Burada birbaşa əmək tutumu əmsalı (t_j) olaraq hər bir iqtisadi fəaliyyət sahəsinin əmək ehtiyatlarının uyğun sahələrin məhsul buraxılışına olan nisbəti qəbul olunur.

$$t_j = \frac{L_j}{X_j}, \quad j = \overline{1, n} \quad (1)$$

Burada,

X_j - j -ci sahənin (məhsul növünün) ümumi buraxılışı,

L_j - j -ci sahədə və ya j -ci məhsulun istehsal olunması üçün lazım olan işçi qüvvəsidir. Bu əmsaldan istifadə etməklə tam əmək tutumu əmsalı da hesablanır.

Əgər j -ci növ məhsul vahidinə tam əmək sərfini T_j ilə işarə etsək:

$$T_j = \sum_{i=1}^n a_{ij} T_i + t_j, \quad j = \overline{1, n} \quad (2)$$

Burada,

a_{ij} - birbaşa material xərci əmsalıdır.

T_j - kəmiyyət **tam əmək tutumu əmsalı** adlanır. Birbaşa əmək tutumu əmsallarını $t = (t_1, t_2, \dots, t_n)$ sətir vektoru, tam əmək tutumu əmsallarını $T = (T_1, T_2, \dots, T_n)$ sətir vektoru kimi daxil etsək, onda (2) münasibətini matris şəklində

$$T = TA + t$$

kimi yazı bilərik.

E - vahid matrisdən istifadə etməklə bəzi çevirmələr etsək,

$$T - TA = TE - TA = T(E - A) = t$$

T - tam əmək tutumu əmsalları vektoru üçün aşağıdakı münasibəti alırıq:

$$T = t(E - A)^{-1} \quad (3)$$

$(E - A)^{-1}$ matrisi sahələrarası balansdan məlum olan tam material xərci əmsalları matrisidir. Bu halda (3) münasibətini belə yazmaq olar.

$$T = tB \quad (4)$$

Bütün növ məhsullar üzrə canlı əməyə çəkilən məcmu xərc-ləri L ilə işarə etsək, onda

$$L = \sum_{j=1}^n R_j = \sum_{j=1}^n t_j X_j = tX \quad (5)$$

alırıq. Burada X məhsul buraxılışıdır.

(4)-ün hər iki tərəfini sağdan Y-son məhsul vektoruna vursaq,

$$TY = tBY$$

alırıq. Bu bərabərlikdə $BY = X$ olduğunu nəzərə alsaq,

$$TY = tX \quad (6)$$

alırıq. (6)-in sağ tərəfi (5)-ə əsasən məşğul əhalinin sayını göstərdiyindən,

$$L = TY$$

olur. Buradan aydın olur ki, tam əmək tutumu əmsalı son məhsul vahidinin istehsal edilməsi üçün lazım olan işçilərin sayını göstərir.

Tam və birbaşa əmək tutumu əmsalları vasitəsilə alınan (6)

bərabərliyi əməyin sahələrarası əlaqələrinin əsas balans bərabərliyini əks etdirir.

İŞ YERLƏRİNİN YARADILMASININ SİMULYASIYA MODELİ

“Xərclər-buraxılış” modeli müxtəlif iqtisadi göstəricilərin (məsələn, əlavə dəyərin, məşğulluğun, əsas kapitalın və idxalın) məhsul buraxılışı həcminə ümumi təsirinin müəyyən edilməsinə imkan yaradır.

Məhsul buraxılışı həcminə ümumi təsir,

$$\Delta X = (E - A)^{-1} \Delta Y = B \Delta Y \quad (7)$$

düsturu ilə müəyyən edilir. Burada ΔX - buraxılışa ümumi təsiri, başqa sözlə ΔY – son məhsulun dəyişməsi nəticəsində məhsul buraxılışının dəyişməsini göstərir.

Məhsul buraxılışı həcminə ümumi təsiri (7) vasitəsi ilə hesabladıqdan sonra, bu dəyişmənin əlavə dəyərə ümumi təsiri,

$$\Delta V = v \Delta X \quad (8)$$

(7)-bərabərliyini (8)-də nəzərə alsaq son məhsulun dəyişməsinin əlavə dəyərin dəyişməsinə təsirini aşağıdakı düstur ilə müəyyən edə bilərik:

$$\Delta V = v B \Delta Y \quad (9)$$

Burada ΔV - son məhsulun dəyişməsi (ΔY) nəticəsində əlavə dəyərin dəyişməsini əks etdirir. v - əlavə dəyər əmsalları verkorudur, başqa sözlə, hər bir sahənin məhsul buraxılışı vahidinə düşən əlavə dəyəri göstərir.

Müvafiq yolla sahələrin ümumi buraxılışının dəyişməsinin məşğulluğun dəyişməsinə təsiri aşağıdakı kimi müəyyən edilir:

$$\Delta L = t \Delta X \quad (10)$$

(7)-bərabərliyini (10)-da nəzərə alsaq aşağıdakı simulyasiya düsturunu almış olarıq:

$$\Delta L = tB\Delta Y \quad (11)$$

(7) –i (11)-də nəzərə alsaq,

$$\Delta L = T\Delta Y$$

alarıq. Burada,

ΔL - son məhsulun dəyişməsi

(ΔY) - nəticəsində məşğulluqda baş verən dəyişiklikləri göstərir.

t - birbaşa əmək tutumu (sərfi) əmsalları vektorudur, başqa sözlə, hər bir sahədə məhsul buraxılışı vahidinə düşən məşğulluqdur (sərf edilmiş adam-saat, adam-gün, adam-il).

Həmçinin müvafiq yolla, kapital yığımina ümumi təsir,

$$\Delta K = f\Delta X \quad (12. 1.53)$$

(7) bərabərliyini (12)-də nəzərə alsaq iqtisadi fəaliyyət sahələrində son məhsulun dəyişməsinin sahələrdə kapital yığımının dəyişməsinə təsirini müəyyən etmək üçün aşağıdakı simulyasiya modelini almış olarıq:

$$\Delta K = fB\Delta Y \quad (13)$$

(7) –i (13)-də nəzərə alsaq,

$$\Delta K = F\Delta Y$$

alarıq. Burada,

ΔK - son məhsulun yeni səviyyəsinin (ΔY) ödənilməsi üçün əsas kapitalın dəyişməsinin zəruri həcmi göstərir.

f - kapital yığımı əmsalları vektorudur, başqa sözlə, hər bir sahədə məhsul buraxılışı vahidinə düşən istehsal edilmiş, hətta istehsal edilməmiş (məsələn, torpaq) aktivləri göstərir.

İŞ YERLƏRİNİN YARADILMASININ OPTİMALLAŞDIRMA MODELİ

İndi isə son məhsulun səviyyəsinin dəyişməsinin (ΔY) məhsul buraxılışının həcmnin (ΔX), əlavə dəyərin dəyişməsinə (ΔV) və məşğulluq səviyyəsinin dəyişməsinə (ΔL) təsirlərinin optimallaşdırılmasını tədqiq edək. Qeyd edək ki, (9), (11) və (13) vasitəsi ilə simulyasiyaların həyata keçirilməsi mümkündür.

Əvvəlcə son məhsulun səviyyəsinin dəyişməsinin (ΔY) məşğulluğun dəyişməsinə (ΔL) təsirinin optimallaşdırılması məsələsinə baxaq.

$$\Delta L = tB\Delta Y = T\Delta Y \rightarrow \max \quad (14)$$

$$\sum \Delta Y = I \quad (15)$$

$$\Delta Y \geq 0 \quad (16)$$

Burada I -iqtisadi fəaliyyət sahələrində son məhsulun ekzogen olaraq artırılmış səviyyəsinə xarakterizə edir. Başqa sözlə məsələnin verilənidir və məhdudiyət şərtinin sərbəst həddini əmələ gətirir. (14)-(16) məsələsinin həlli aşağıdakı suala cavab vermiş olur. Yəni, **hansı iqtisadi fəaliyyət sahəsinin vahid miqdarda son məhsulunun artımı özündə və digər sahələrdə məşğulluğun artımı (yeni iş yerlərinin sayı) maksimum olsun?**

(14)-(16) məsələsinə açıq şəkildə yazsaq,

$$\Delta L = T_1\Delta y_1 + T_2\Delta y_2 + \dots + T_n\Delta y_n \rightarrow \max \quad (17)$$

$$\Delta y_1 + \Delta y_2 + \dots + \Delta y_n = I \quad (18)$$

$$\Delta y_1 \geq 0, \Delta y_2 \geq 0, \dots, \Delta y_n \geq 0 \quad (19)$$

(17)-(19) məsələsinə nəzər yetirsək görürük ki, xətti proqramlaşdırma

məsələsidir və məhdudiyət şərtini əmələ gətirən (18)-i yalnız bir bərabərlikdən ibarətdir. Ona görə də məsələnin həlli nəticəsində yalnız bir dəyişən, başqa sözlə $\Delta y_1, \Delta y_2, \dots, \Delta y_n$ dəyişənlərindən biri sıfırdan fərqli qiymət alacaqdır (bir bazis dəyişən olduğu üçün). Bu bazis dəyişən (1.58) məqsəd funksiyasındakı dəyişənlərin əmsallarının ən böyük qiymət aldığı əmsala müvafiq dəyişən olacaqdır [1, səh. 221; 4,5]. **Başqa sözlə hansı sahədə tam əmək tutumu əmsalı böyükdürsə, həmin sahənin son məhsulunun dəyişməsi ən çox məşğulluğu (iş yerlərini sayını) artırmış olur.** Bununla belə məsələni kompyuterdə avtomatlaşdırmaq və simulyasiyaları sürətləndirmək məqsədi ilə (17)-(19) optimallaşdırma məsələsini həll etmək məqsədə müvafiqdir. Digər tərəfdən məlumdur ki, sahələrin son məhsullarının (Y) tərkibi ev təsərrüfatlarının son istehlak xərcləri (ETSİX), Dövlət İdarəetmə Orqanlarının və Ev Təsərrüfatlarına Xidmət Edən Qeyri-Kommersiya Təşkilatlarının Son İstehlak Xərcləri (DİOETXEQKTSİX), Əsas Kapitalın Ümumi Yığılı (ƏKÜY), İxracı İd-xalın Fərqi (İXİDF) ibarətdir [2].

$$Y = \text{ETSİX} + \text{DİOETXEQKTSİX} + \text{ƏKÜY} + \text{İXİDF} \quad (20)$$

Əgər nəzərə alsaq ki, birbaşa xərclər əmsalları xeyli ləng dəyişir, onda (20)-ə əsasən sahələrin son məhsullarının həcmi onun komponentlərinin hər biri hesabına dəyişə bilər. Bazar münasibətləri şəraitində hökumət və dövlət idarəetmə orqanları son məhsulun tərkib hissəsinə daxil olan göstəricilərin dəyişdirilməsində müəyyən məhdudiyətlərə malikdirlər. İnzibati amirlik üsulu ilə deyil, əsasən iqtisadi mexanizmlər və alətlərlə (məsələn büdcə xərclərinin, vergi dərəcələrinin və güzəştlərinin və s. dəyişdirilməsi), habelə bir sıra sahələrdə son istehlak xərclərinin, əsas kapitalın ümumi yığılımının, idxal və ixracın dəyişdirilməsində müvafiq iqtisadi siyasətlərin müəyyən təsir mexanizmləri vardır. Bu amillərin nəzərə alınması (17)-(19) məsələsində məhdudiyətlərin və dəyişənlər üzərində müəyyən şərtlərin əmələ gəlməsinə səbəb ola bilər. Bu isə optimallaşdırma məsələsinin mürəkkəbliyini və onun həllinin zəruri

riliyini artırır.

Yuxarıda qeyd edildiyi kimi, əgər tərs matrisin hesablanmasında müəyyən problemlər yaranarsa, onda T-tam əmək tutumu əmsallarının qiymətlərində müəyyən kənarlaşmalar baş verir. Belə ki, T-nin tapılmasında (1.33)-dən görüldüyü kimi B tərs matris iştirak edir. Ona görə də bu zaman hesablama xətasından yan keçilməsi məqsədi ilə aşağıdakı məsələnin həll edilməsi məqsədə müvafiqdir.

(1.7) - də $B\Delta Y = \Delta X$ bərabərliyini, (15) və (16)-də $\Delta X = (E - A)^{-1}\Delta Y$ və $\Delta Y = (E - A)\Delta X$ bərabərliyini nəzərə alsaq,

$$\Delta L = t\Delta X \rightarrow \max \quad (21)$$

$$\left\{ \begin{array}{l} \Delta X = (E - A)^{-1}\Delta Y \\ \sum \Delta Y = I \end{array} \right\} \quad (22)$$

$$\Delta X \geq 0, \Delta Y \geq 0 \quad (23)$$

(23)-də $\Delta X \geq 0, \Delta Y \geq 0$ şərti onu göstərir ki, sahələrdə son məhsul və ümumi buraxılışın həcmnin artımı mənfi ola bilməz.

(22) məhdudiyət şərtlərində $n+1$ sayda tənlik $2n$ sayda dəyişən $(\Delta x_1, \Delta x_2, \dots, \Delta x_n, \Delta y_1, \Delta y_2, \dots, \Delta y_n)$ vardır. Məqsəd funksiyasında isə $\Delta y_1, \Delta y_2, \dots, \Delta y_n$ dəyişənlərinin əmsalları sıfıra bərabərdir.

Məsələni bir qədər sadələşdirmək mümkündür. Belə ki, (22)-nin birinci hissəsindəki bərabərlikdən $\Delta Y = I$ tapıb ikinci hissədə yerinə yazsaq:

$$\Delta L = t\Delta X \rightarrow \max \quad (24)$$

$$\sum (E - A)\Delta X = I \quad (25)$$

$$\Delta V = v \Delta X \rightarrow \max \quad (36)$$

$$\sum (E - A) \Delta X = I \quad (37)$$

$$\Delta X \geq 0 \quad (38)$$

alarıq.

(36)-(38) məsələsini açıq şəkildə yazsaq,

$$\Delta V = v_1 \Delta x_1 + v_2 \Delta x_2 + \dots + v_n \Delta x_n \rightarrow \max \quad (39)$$

$$(1 - a_{11} - a_{21} - \dots - a_{n1}) \Delta x_1 + (1 - a_{12} - a_{22} - \dots - a_{n2}) \Delta x_2 + \dots + (1 - a_{1n} - a_{2n} - \dots - a_{nn}) \Delta x_n = I \quad (40)$$

$$\Delta x_1 \geq 0, \Delta x_2 \geq 0, \dots, \Delta x_n \geq 0 \quad (41)$$

alarıq.

İŞ YERLƏRİNİN AÇILMASI ÜZRƏ SİMULYASİYALAR VƏ ALINMIŞ NƏTİCƏLƏRİN TƏHLİLİ

Əmək ehtiyatlarının sahələrarası balansın köməyilə bir çox iqtisadi təhlillər və simulyasiyalar aparmaq mümkündür. Buna misal olaraq hansı iqtisadi fəaliyyət sahəsinin daha çox iş yerlərinin yaradılması üzrə simulyasiyaları qeyd etmək olar.

Azərbaycan iqtisadiyyatı üçün əmək bazarının sahələrarası balans cədvəli ilə əlaqəsini qurmaq üçün 15 iqtisadi fəaliyyət sahəsindən ibarət cədvəl işlənmişdir. Bu iqtisadi fəaliyyət sahələri və onlara aid olan əsas statistik göstəricilər Cədvəl 1 və Cədvəl 2-də verilmişdir.

Cədvəl 1

***İqtisadi fəaliyyət sahələrinin Aralıq məhsul,
Son məhsul, Əsas kapitalın ümumi yığımı və
Ümumi buraxılışları (2006), min manat***

Kod	Sahələrin adı	Aralıq məhsul	Son məhsul	Əsas kapitalın ümumi yığımı	Ümumi buraxılış
1	Kənd təsərrüfatı, ovçuluq və meşəçilik məhsulları	835065,6	1209133,4	499043,9	2044199,0
2	Balıq və digər balıqçılıq məhsulları	20681,4	86420,2	0,0	107101,6
3	Mədəncixarma sənayesi	1780329,4	8793390,6	0,00	10573720,0
4	Emal sənayesi	3181209,1	1612761,0	3438174,1	4793970,1
5	Elektrik enerjisi, qaz və su	391877,8	239532,1	0,0	631410,0
6	Tikinti işləri	1833299,3	1790117,1	1505664,1	3623416,3
7	Ticarət xidmətləri	494947,3	1112081,0	0,0	1607028,3
8	Məhmanxana və restoranların xidmətləri	77059,8	78047,2	0,0	155107,0
9	Nəqliyyat, anbar təsərrüfatı və rabitə	1240728,4	1034484,1	0,0	2275212,5
10	Maliyyə vasitəçiliyi, sığorta və pensiya təminatı üzrə xidmətlər	70647,7	275752,3	0,0	346400,0
11	Daşınmaz əmlakla əlaqədar xidmətlər, icarə və digər kommersiya xidmətləri	490983,6	2416,3	0,0	583399,9
12	Təhsil sahəsində xidmətlər	17849,5	538950,6	0,0	556800,1
13	Səhiyyə və sosial xidmətlər	9462,8	383641,4	0,0	393104,1
14	Dövlət idarəetməsi və müdafiə, məcburi sosial sığorta sahəsində xidmətlər	209945,2	619156,1	0,0	829101,3
15	Kommunal və sair xidmətlər	117050,4	378749,6	0,0	495800,0
Cəmi		10771137,1	18244632,9	5442882,1	29015770,0

***Mənbə:** ARDSK-nın 2006-cı il üzrə Sahələrarası balans cədvəlləri və müəllifin hesablamaları.*

Cədvəl 2

2006-cı ildə Sahələr üzrə əsas kapitalın ümumi yığımının ümumi buraxılışda və son məhsulda payı, habelə son məhsulun ümumi buraxılışda payı, %-lə

Kod	Sahələrin adı	Aralıq məhsulun ümumi buraxılışda payı	Əsas kapitalın ümumi yığımının ümumi buraxılışda payı	Əsas kapitalın ümumi yığımının son məhsulda payı	Son məhsulun ümumi buraxılışda payı
1	Kənd təsərrüfatı, ovçuluq və meşəçilik məhsulları	40,9	24,4	41,3	59,1
2	Balıq və digər balıqçılıq məhsulları	19,3	0,0	0,0	80,7
3	Mədənçixarma sənayesi	16,8	0,0	0,0	83,2
4	Emal sənayesi	66,4	71,7	213,2	33,6
5	Elektrik enerjisi, qaz və su	62,1	0,0	0,0	37,9
6	Tikinti işləri	50,6	41,6	84,1	49,4
7	Ticarət xidmətləri	30,8	0,0	0,0	69,2
8	Mehmanxana və restoranların xidmətləri	49,7	0,0	0,0	50,3
9	Nəqliyyat, anbar təsərrüfatı və rabitə	54,5	0,0	0,0	45,5
10	Maliyyə vasitəçiliyi, sığorta və pensiya təminatı üzrə xidmətlər	20,4	0,0	0,0	79,6
11	Daşınmaz əmlakla əlaqədar xidmətlər, icarə və digər kommersiya xidmətləri	84,2	0,0	0,0	15,8
12	Təhsil sahəsində xidmətlər	3,2	0,0	0,0	96,8
13	Səhiyyə və sosial xidmətlər	2,4	0,0	0,0	97,6
14	Dövlət idarəetməsi və müdafiə, məcburi sosial sığorta sahəsində xidmətlər	25,3	0,0	0,0	74,7
15	Kommunal və sair xidmətlər	23,6	0,0	0,0	76,4
	Cəmi	37,1	18,8	29,8	62,9

Mənbə: ARDSK-nın 2006-cı il üzrə Sahələrarası balans cədvəlləri və müəlliflərin hesablamaları.

Cədvəl 2-dən göründüyü kimi ölkə üzrə ümumi buraxılışın 37,1%-i aralıq məhsul kimi sahələrin aralıq istehlakına sərf olunmuşdur. Deməli, Ümumi buraxılışın digər hissəsi 62,9%-i isə son məhsulu təşkil etmişdir. Son məhsulun tərkib hissəsi olan əsas kapitalın ümumi yığımı son məhsulun cəmi 29,8%-ni təşkil etmişdir. Ümumiyyətlə, müvafiq göstəricilərə sahələr üzrə nəzər yetirdikdə görürük ki, təbii sərvətlərlə əlaqəli olan “Balıq və digər balıqçılıq məhsulları” və “Mədəncixarma sənayesi” sahələrində son məhsulun ümumi buraxılışda payı xeyli böyükdür. Bu isə o deməkdir ki, həmin sahələrin aralıq məhsullarının səviyyəsi aşağı və ya ixrac səviyyələri yüksəkdir. Bu nəticə təbii sərvətlərlə zəngin olan ölkələrdə təbii sərvətlərin istismarı ilk növbədə emal sənayesinin inkişafına mənfi təsir edir müddəasına müvafiqdir.

Cədvəl 3-də “Xərclər-buraxılış” cədvəlinin 3-cü kvadrantının bəzi əsas elementlərinin müvafiq payları verilib.

Cədvəl 3

2006-ci ildə İqtisadi fəaliyyət sahələri üzrə gəlirlərin yaranması üzrə bəzi göstəricilər¹, %-lə

Kod	Sahələr	Aralıq istehlakın ümumi buraxılışda payı	Ümumi daxili məhsulun ümumi buraxılışda payı (əlavə dəyər norması)	Əmək haqqının ÜDM-də payı	Əsas kapitalın istehlakının ÜDM-də payı
1	Kənd təsərrüfatı, ovçuluq və meşəçilik məhsulları	37,6	62,4	4,1	8,6
2	Balıq və digər balıqçılıq məhsulları	37,1	62,9	31,6	27,3
3	Mədəncixarma sənayesi	9,6	90,4	5,5	2,8
4	Emal sənayesi	74,0	26,0	14,5	17,2
5	Elektrik enerjisi, qaz və su	79,3	20,7	39,2	20,0
6	Tikinti işləri	58,7	41,3	13,9	8,6

¹ İstehsala xalis vergilər (vergilər–subsidiyalar) matrisinin əldə olunması mümkün olmadığından balansın alınması üçün əlavə dəyər əvəzinə ÜDM (Ümumi daxili Məhsul) götürülmüşdür.

7	Ticarət xidmətləri	35,9	64,1	22,6	6,8
8	Mehmanxana və restoranların xidmətləri	33,7	66,3	25,5	11,2
9	Nəqliyyat, anbar təsərrüfatı və rabitə	44,9	55,1	26,4	18,4
10	Maliyyə vasitəçiliyi, sığorta və pensiya təminatı üzrə xidmətlər	28,1	71,9	39,8	11,2
11	Daşınmaz əmlakla əlaqədar xidmətlər, icarə və digər kommersiya xidmətləri	43,5	56,5	47,9	24,9
12	Təhsil sahəsində xidmətlər	22,3	77,7	54,1	11,4
13	Səhiyyə və sosial xidmətlər	31,7	68,3	36,5	16,8
14	Dövlət idarəetməsi və müdafiə, məcburi sosial sığorta sahəsində xidmətlər	39,5	60,5	49,0	34,0
15	Kommunal və sair xidmətlər	38,7	61,3	30,1	26,2
	Cəmi	37,1	62,9	14,0	8,4

Mənbə: ARDSK-nin məlumatları və müəlliflərin hesablamaları.

Cədvəl 3-də nəzər salsaq görərik ki, ölkə üzrə əlavə dəyirin (ÜDM-in) ümumi buraxılışda payı 62,9%, əlavə dəyərin tərkib hissələri olan əmək haqqı və əsas kapitalın istehlakının ÜDM-də payı müvafiq olaraq 14,0% və 8,4%-dir. Müvafiq göstəricilər mədənçixarma sənayesində 90,4%, 5,5% və 2,8%; emal sənayesində 26,0%, 14,5% və 17,2%; kənd təsərrüfatı, ovçuluq və meşəçilik məhsulları sahəsində isə 62,4%, 4,1% və 8,6%-dir. Göründüyü kimi mədənçixarma sənayesində əlavə dəyərin səviyyəsinin ölkə səviyyəsi və digər sahələrdəkindən xeyli yüksək olması arzuolunmaz haldır. Bu hal ölkənin tarazlı inkişafının risklərini artırır. Mədənçixarma sənayesində məhsul buraxılışının cəmi 9,6%-i səviyyəsində digər sahələrin məhsullarından istifadə edərək aralıq istehlak kimi sərf edirsə, bu rəqəm emal sənayesində 74,0%, kənd təsərrüfatı, ovçuluq və meşəçilik məhsulları sahəsində isə 37,6%-dir. Qeyd edək ki, aralıq istehlak səviyyəsinin mədənçixarma sənayesində aşağı olması həmin sahənin digər sahələrin məhsullarına tələbinin aşağı olması deməkdir. Bu hal həmçinin mədənçixarma sənayesinin birba-

şa olaraq digər sahələrin inkişafında multiplikativ effektinin aşağı səviyyədə olması deməkdir. Ümumiyyətlə, neft-qaz çıxarmada əlavə dəyər normasının xeyli yüksək olmasının əsas səbəbi əsas istehsal faktorlarından olan torpaq və təbii kapitalın əlavə dəyərin yaranmasındakı payının (haqqının) ödənilməməsidir. K.Marksın təkrar istehsal sxemində [3, səh. 441-596] fəhlənin əməyinin tam ödənilməməsi nəticəsində izafi dəyərin yaranması və bu hal getdikcə fəhlənin istismar səviyyəsinin artması, kapitalistin isə daha da varlanmasına şərait yaradırsa, sanki neft sektorunda təbii kapitalın haqqının tam ödənilməməsi artıq (izafi) pul yaradır. Bu isə öz növbəsində təbii sərvətlər (məsələn neft-qaz sektorunda) əlavə dəyər normasını şişirdir. Neft sektorunda əlavə dəyər norması səviyyəsinin artması bu sektorun qeyri-neft sektoru məhsullarına tələbin səviyyəsinin azalması deməkdir. Əgər təbii kapitalın haqqı tam ödənilsəydi (məsələn, torpaq vergisi, mədən vergisi, ekoloji vergi və s. tutmaların yüksək səviyyəsi ilə) təbii ki, həmin pullar qeyri-neft sektorunun məhsullarına tələbin səviyyəsini artırardı və iqtisadiyyatın tarazlı inkişafı yaranardı [6, səh. 152-165], [7].

15 iqtisadi fəaliyyət sahəsi üzrə formalaşdırılan sahələrarası balans cədvəlində Leontiyev modelinin qurulması üçün birbaşa və tam material xərci əmsalları hesablanır. Bu məqsədlə balans cədvəlinin aralıq istehlak kvadrantı (I kvadrant) əsasında birbaşa xərc əmsalı matrisi (A matrisi) tapılır. Sonrakı mərhələdə tam xərc əmsalı matrisi (B matrisi) tapılır. Sahələrarası balans cədvəlinin əmək xərcləri ilə ifadə olunması üçün tam və birbaşa əmək xərcləri əmsalları hesablanmalıdır.

Hər hansı məhsulun əmək tutumu istehsal fəaliyyəti prosesində əmək xərclərini ümumiləşdirən çox vacib kompleks göstəricidir. Bu göstərici əməyin məhsuldarlığı ilə sıx bağlıdır. Belə ki, əmək tutumu nə qədər aşağı olarsa, məhsuldarlıq o qədər yüksək olur. Əmək tutumunun azalması əməyin məhsuldarlığının artması deməkdir. İqtisadiyyat elmində əmək tutumu dedikdə məhsul vahidinin istehsalına əmək xərcləri (sərfi) başa düşülür.

Sahələrarası balans cədvəli əsasında hesablanan tam əmək

tutumu əmsalı ümumi məhsul buraxılışında tələb olunan işçi qüvvəsini xarakterizə edir. Əgər bu əmsal sahələr üzrə hesablanırsa, o halda iqtisadi fəaliyyət sahələri üzrə əməyə olan tələbi qiymətləndirmək mümkün olur.

$L = TY$ eyniliyin əsas iqtisadi mənası tam əmək xərcləri ilə qiymətləndirilmiş son məhsulun dəyərinin canlı əməyin məcmu xərclərinə bərabər olmasını ifadə edir. Birbaşa və tam əmək tutumu əmsallarının əsasında əmək xərclərinin sahələrarası və məhsullararası balansı işlənə bilər. Bu məsələyə Azərbaycan iqtisadiyyatı təmsalında baxılmışdır. Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsinin 2006-cı il sahələrarası balans cədvəli vasitəsilə 15 iqtisadi fəaliyyət sahəsində çalışan məşğullar haqqındakı məlumatları əsasında tam və birbaşa xərc əmsalları hesablanmışdır.

Cədvəl 4

2006-cı ildə sahələrdə çalışan işçilərin sayı, birbaşa və tam əmək tutumu əmsalları

Sahələr		Məşğul əhali, nəfər	Birbaşa əmək tutumu əmsalı	Tam əmək tutumu əmsalı
	kod	L (2006, statistika)	$t=L/x$	$T=B*t$
Kənd təsərrüfatı, ovçuluq və meşəçilik məhsulları	1	1547200	0,75687	1,04109
Balıq və digər balıqçılıq məhsulları	2	4300	0,04015	0,04977
Mədəniyyət sənayesi	3	45000	0,00426	0,30762
Emal sənayesi	4	195000	0,04068	0,80692
Elektrik enerjisi, qaz və su	5	41000	0,06493	0,16607
Tikinti işləri	6	222800	0,06149	0,47404
Ticarət xidmətləri	7	650400	0,40472	0,54524
Mehmanxana və restoranların xidmətləri	8	22000	0,14184	0,18728
Nəqliyyat, anbar təsərrüfatı və rabitə	9	201800	0,08870	0,32467

Maliyyə vasitəçiliyi, sığorta və pensiya təminatı üzrə xidmətlər	10	13400	0,03868	0,05552
Daşınmaz əmlakla əlaqədar xidmətlər, icarə və digər kommersiya xidmətləri	11	106700	0,18289	0,30481
Təhsil sahəsində xidmətlər	12	339400	0,60955	0,62309
Səhiyyə və sosial xidmətlər	13	180500	0,45917	0,46612
Dövlət idarəetməsi və müdafiə, məcburi sosial sığorta sahəsində xidmətlər	14	271200	0,32710	0,37305
Kommunal və sair xidmətlər	15	132300	0,26684	0,32137
Cəmi		3973000	-	-

Mənbə: ARDSK-nın məlumatları və müəllifin hesablamaları.

Qeyd edildiyi kimi birbaşa əmək tutumu əmsali tərifə əsasən hesablanır. Başqa sözlə, birbaşa əmək tutumu əmsali, iqtisadi fəaliyyət sahəsində məşğul əhalinin sayının uyğun sahənin ümumi buraxılışına nisbətində bərabərdir. Bu isə ümumi buraxılış məhsulunun yaranmasında məşğul əhalinin payını göstərir. Cədvəl 4-dən göründüyü kimi ən çox pay, yəni məhsul buraxılışında məşğulluğun payı kənd təsərrüfatı, ovçuluq və meşəçilik məhsulları istehsalında (0,75687), ticarət xidmətlərində (0,40472), təhsil sahəsində xidmətlərdə (0,60955), səhiyyə və sosial xidmətlərdə (0,45917) olmuşdur. Məhsul buraxılışında məşğulluğun payının ən az olduğu sahələr isə mədənçıxarma sənayesində (0,00426), emal sənayesində (0,04068) olmuşdur. Ümumiyyətlə, məşğulluğun yaranmasında birbaşa təsiri ən yüksək olan sahə kənd təsərrüfatı, ən az təsir isə mədənçıxarma sənayesidir.

Cədvəl 4-dən göründüyü kimi tam əmək tutumu əmsalinin ən böyük qiymət aldığı sahə kənd təsərrüfatı (1,04109), ən kiçik qiymət aldığı sahə isə balıq və digər balıqçılıq məhsullarıdır (0,04977). Başqa sözlə kənd təsərrüfatında hər min manat son məhsul istehsal edilməsinə təxminən bir nəfər işçi lazım gəlir. Balıq və digər balıqçılıq məhsulları sahəsində isə hər 20 min

manat (təxminən 16 min ABŞ dolları) son məhsul yaradılmasına təxminən bir işçi düşür.

İndi isə hər hansı bir iqtisadi fəaliyyət növündə (sahəsində) son məhsul həcmnin dəyişməsinin sahələrin məşğulluq səviyyəsinə hansı təsirlərinin olmasını aydınlaşdırmaq. Bunun üçün əvvəlcə ΔY – son məhsulun dəyişməsi nəticəsində ΔX - məhsul buraxılışının dəyişməsinə təsirini (1.36) modeli ilə müəyyənləşdirək. Daha sonra ΔX - məhsul buraxılışının dəyişməsinə müəyyən etdikdən sonra bu dəyişikliyin məşğulluğa ümumi təsiri müvafiq model ilə müəyyənləşdirilmişdir. Müxtəlif variantlarda hesablamaların nəticələri Cədvəl 5-də verilmişdir.

Cədvəl 5-ə nəzər salsaq görərik ki, simulyasiyaların nəticələrinə görə ölkədə məşğulluğun artırılması üçün ən üstün istiqamətlər “Kənd təsərrüfatı, ovçuluq və meşəçilik məhsulları”, “Səhiyyə və sosial xidmətlər”, “Emal sənayesi” sahələridir. Belə ki, “Kənd təsərrüfatı”nda son məhsulun 1 milyon manat artımı nəticəsində ölkə üzrə 4967 iş yeri, “Səhiyyə və sosial xidmətlər” sahəsində artımı 534 iş yeri, “Emal sənayesi” sahəsində artımı 241 iş yeri açılmasına gətirib çıxarır. Ən az iş yerinin artması isə “Balıq və digər balıqçılıq məhsulları” və “Mədənçixarma sənayesi” sahəsindədir. Belə ki, “Balıq və digər balıqçılıq məhsulları” sahəsində son məhsulun bir milyon manat artması demək olar ki, heç bir iş yeri yaratmır. “Mədənçixarma sənayesi” sahəsində isə son məhsulun bir milyon manat artması ölkə üzrə cəmi 25 yeni iş yerinin yaranmasına səbəb olur.

Beləliklə, belə nəticəyə gələ bilərik ki, bir qayda olaraq Birbaşa və Tam əmək tutumu əmsallarının kiçik olduğu sahələrdə hər vahid son məhsul artımı daha az iş yeri, çox olan sahələrdə isə daha çox iş yerləri yaranır.

Simulyasiyaların nəticələri: Son məhsul həcminin dəyişməsinin məşğulluğa təsiri üzrə multiplikativ effektləri.

Sahələr	kod	Son məhsulun dəyişməsi ilə variantlar				
		Emal sənayesi sahəsində son məhsulun 1000 min manat artırıdığında məşğulluğun dəyişməsi, nəfər	Səhiyyə və sosial xidmətlərdə son məhsulun həcminin 1000 min manat artırıdığında məşğulluğun dəyişməsi, nəfər	Kənd təsərrüfatı, ovçuluq və meşəçilik məhsulları sahəsinə son məhsulun 1000 min manat artırıdığında məşğulluğun dəyişməsi, nəfər	Mədəncixarma sənayesi sahəsində son məhsulun həcminin 1000 min manat artırıdığında məşğulluğun dəyişməsi, nəfər	Balıq və digər balıqçılıq məhsulları sahəsində son məhsulun həcminin 1000 min manat artırıdığında məşğulluğun dəyişməsi, nəfər
Kənd təsərrüfatı, ovçuluq və meşəçilik məhsulları	1	ΔL1 121	ΔL2 32	ΔL3 1313	ΔL4 5	ΔL5 0
Balıq və digər balıqçılıq məhsulları	2	0	0	50	0	0
Mədəncixarma sənayesi	3	2	0	13	4	0
Emal sənayesi	4	61	16	175	2	0
Elektrik enerjisi, qaz və su	5	4	2	99	1	0

Tikinti işləri	6	5	3	177	1	0
Ticarət xidmətləri	7	28	9	582	4	0
Mehmanxana və restoranların xidmətləri	8	0	0	177	0	0
Nəqliyyat, anbar təsərrüfatı və rabitə	9	7	4	212	3	0
Maliyyə vasitəçiliyi, sığorta və pensiya təminatı üzrə xidmətlər	10	0	0	43	0	0
Daşınmaz əmlakla əlaqədar xidmətlər, icarə və digər kommersiya xidmətləri	11	7	3	314	2	0
Təhsil sahəsində xidmətlər	12	0	0	627	0	0
Səhiyyə və sosial xidmətlər	13	0	460	467	0	0
Dövlət idarəetməsi və müdafiə, məcburi sosial sığorta sahəsində xidmətlər	14	2	1	398	1	0
Kommunal və sair xidmətlər	15	2	2	321	0	0
Cəmi		241	534	4967	25	0

NƏTİCƏ

1. Ölkə üzrə əmək haqqının əlavə dəyərdə payı 2001-ci ildə 15,9%, 2006-cı ildə 14,4% təşkil etmişdir, yəni 1,6 faiz-bənd azalmışdır. Eyni zamanda müvafiq rəqəm mənfəət (xalis gəlir) üzrə 65,3%-dən 8,1 faiz-bənd qalxaraq 73,4%-ə çatmışdır. Əmək haqqının əlavə dəyərdə payının 2001-ci ilə ən yüksək olduğu “Balıqçılıq” sahəsində (2-ci sahə, 79,5%), 2006-cı ildə isə “Dağ-mədən sənayesi və karxanaların işlənməsi” sahəsində (4-cü sahə, 59,6%) olmuşdur. Əmək haqqının əlavə dəyərdə payının ən çox artması “Dağ-mədən sənayesi və karxanaların işlənməsi” sahəsində (4-cü sahə, 51,0 faiz-bənd), azalması isə “Balıqçılıq” sahəsində (2-ci sahə, 47,3 faiz-bənd) olmuşdur. Ölkənin ümumi əlavə dəyərində ən çox paya malik olan 3-cü “Neft və qaz hasilatı və bununla bağlı xidmətlər” sahəsində əmək haqqı 2,2 faiz-bənd enmiş, eyni zamanda mənfəət isə 8,8 faiz-bənd qalxmışdır. Məhz bu amil ölkə üzrə ümumi əlavə dəyərdə əmək haqqının payının azalmasının, mənfəətin payının isə artmasının əsas səbəbi olmuşdur.

2. Simulyasiyaların nəticələrinə görə ölkədə məşğulluğun artırılması üçün ən üstün istiqamətlər “Kənd təsərrüfatı, ovçuluq və meşəçilik məhsulları”, “Səhiyyə və sosial xidmətlər”, “Emal sənayesi” sahələridir. Belə ki, son məhsulun “Kənd təsərrüfatı”nda 1 milyon manat artımı nəticədə ölkə üzrə 4967 iş yeri, “Səhiyyə və sosial xidmətlər” sahəsində artımı 534 iş yeri, “Emal sənayesi” sahəsində artımı 241 iş yeri açılmasına gətirib çıxarır. Ən az iş yerinin artması isə “Balıq və digər balıqçılıq məhsulları” və “Mədənçixarma sənayesi” sahəsindədir. Beləliklə, belə nəticəyə gələ bilərik ki, bir qayda olaraq Birbaşa və Tam əmək tutumu əmsallarının kiçik olduğu sahələrdə son məhsulun vahid qədər artımı daha az iş yeri, çox olan sahələrdə isə daha çox yeni iş yerləri yaradır.

ƏDƏBİYYAT

1. Кубанива М., Табата М., Табата С., Хасэбэ Ю. «Математическая экономика на персональном компьютере», М.: Финансы и статистика, 1991.-304с. (уарон dilindən tərcümə).
2. Azərbaycanın Milli Hesabları, ARDSK, Bakı, 2009.
3. Карл Маркс «КАПИТАЛ», Том Второй, Книга II, М.: Политиздат, 1978, 648с.
4. Kohn, R.E. "Input-Output" Analysis and Air Pollution CONTROL." In economic Analysis and Environmental Problems, edited by E.S. Mills, New York, National Economic Research, 1975, pp. 239-272.
5. В.В. Федосеев «Экономико-математические модели и прогнозирование рынка труда», М.: 2005, -144 с.
6. Həsənli Yadulla "Təbii sərvətləri zəngin olan ölkələrin iqtisadi inkişafının təkrar istehsal sxemi ilə təhlili", Dünyaya Baxış jurnalı, №5, 2007, Bakı, səh.152-165.
7. Abbasov A.M., Hasanli Y.H., Jafarov R.J., Tahirova G.I. "Evaluation Of Increase Of Job Places Based On "Input-Output" Models"// First International Conference on Soft Computing Technologies in Economy, ICSCTE-2007, Baku, Azerbaijan, November 19-20.
8. Həsənli Y.H. "Neft gəlirlərinin Azərbaycan iqtisadiyyatına təsirinin səmərəlilik problemləri (valyuta böhranı: "dağıdıcı artım", "Holland xəstəliyi" və "Asiya Maliyyə virusu)" //Qloballaşma prosesində Qafqaz və Orta Asiya" mövzusunda Beynəlxalq konfransının materialları, Qafqaz Universiteti, Bakı, 2003, səh.217-219.
9. Həsənli Y.H., Həsənov R.T. İqtisadi tədqiqatlarda riyazi üsulların tətbiqi, Bakı, Nafta-Press, 2002, 303 səh.
10. Azərbaycanca məhsul və xidmətlərin istehsalı və bölüşdürülməsinin sahələrarası hesabat balansı. ARDSK, Bakı, «Səda», 2004, 242 səh.
11. Həsənli Y.H. Azərbaycan iqtisadiyyatının sahələrarası əlaqə-

- lərinin təhlili və modelləşdirilməsi (“Xərclər-buraxılış” modeli), Azərbaycan Respublikası İİN İqtisadi İslahatlar Mərkəzi, Azərbaycanda İqtisadi İslahatların Həyata Keçirilməsi xüsusiyyətləri və Problemləri, Elmi əsərlər toplusu, VI buraxılış, Bakı, 2005, səh. 50-77.
12. Imanov Q.C., Гасанлы Я.Г., Rzayev R.R. “Identification of Input-Output balance model bu Soft Computing” \ ISEECE, 2006, 3 rd International Simposium on Electrical, Electronic and Computer Enginecring, November 23-25, 2006, Nicosia, North Cyprus, pp.230-237
  13. Hasanli Y., Hasanov F., Mansimli M. “Equilibrium Prices Model For Sectors Of Azerbaijan Economy Based On Input-Output Tables”//EcoMod 2010, İnternational Conference on Economic Modeling, İstanbul, Julu 7-10, 2010, İstanbul Bilgi University, pp.63.
  - 14.Гасанлы Я.Г., Таирова Г.И. “Анализ межотраслевых связей трудовых ресурсов Азербайджана на основе таблицы «Затраты–Выпуск»”, Формування ринкових відносин в Україні (Формирование рыночных отношений в Украине), №9 (112), 2010, ст.200-206.
  - 15.Əmək bazarı, ARDSK-nin məsələsi, 2009, 2010.
  - 16.Селигмен Б. Основные течения современной экономической мысли.- М., 1968. – 284 с.
  - 17.Leontief, Wassilly. “Environmental Repercussions and the Economic Structure: An Input-Output Approach” Review of Economicsand Statistics 52, No 3(Avqust 1979) pp.262-271.
  - 18.Гранберг А.Г. Василий Леонтьев в мировой и отечественной экономической науке // Вопросы экономики.-М.,1999. № 3.
  - 19.www.dvgups.ru /METDOC/EEMEN/ETEOR/EKTEOR/ – математические модели.
  - 20.www.math.omsu.omskreg.ru /info/learn/pprimer/ afterword.htm -модель МОБ.

KORPORATİV MALİYYƏ İDARƏÇİLİYİNDƏ MARKETİNQİN ROLU

**Samirə ABASOVA,
iqtisad elmləri namizədi, dosent
İİETİ-nin baş elmi işçisi**

Marketing – istehlakçıların dəyişən mühit amillərinin əhatəsində ehtiyac və tələbatlarını ödəmək üçün əmtəə və xidmətlərin yaradılması, bunların qiymətləndirilməsi, bölgü şəbəkəsinin formalaşdırılması və təsirli stimullaşdırma kompleksinin hazırlanması ilə əlaqədar tədbirlərin həyata keçirilməsi və idarə edilməsidir. Cəmiyyət inkişaf etdikcə, onun üzvlərinin tələbatı da artır. İnsanlar onların marağını və istəklərini oyadan bir çox hallarla qarşılaşırlar. İstehsalçılar öz tərəflərindən bu əmtəələrə malik olmaq istəyənlərin həvəsləndirilməsi üçün məqsədyönlü fəaliyyət göstərirlər. Onlar həmişə istehsal etdikləri məhsullar ilə insanların ehtiyacları və tələbatları arasında rabitə yaratmağa cəhd edirlər. Bu səbəbdən də ehtiyacları və tələbatları marketing anlayışının başlanğıc nöqtələri adlandırmaq daha düzgün olar.

Müxtəlif ünsiyyət auditoriyaları ilə əlaqələr yaratmaq, məqsədli bazarlar açmaq və bu bazarlarda əmtəə satışını təşkil etmək üçün marketing rəhbərliyi kompleks fəaliyyət proqramını işləyib hazırlamalıdır. Bu proqram çərçivəsində firma mübadiləni reallaşdırmaq məqsədi ilə bazar tədqiqatçıları, vasitəçi marketing firmaları, reklam agentləri və başqa təşkilat, yaxud da fərdlərlə əməkdaşlıq edir.

Marketing kompleksi sahələrinin fəaliyyətlərinə birbaşa, yaxud da dolayı yolla təsir edən külli miqdarda amillər mövcuddur. Firmanın rəhbər orqanlarının qərarları, bazarda rəqabətin dərəcəsi, elmi-texnoloji inkişaf, iqtisadi qanunlar və bunların işlənmə mexanizmləri, əhalinin demoqrafik xüsusiyyətləri, siyasi sabitlik və s. amillər eyni zamanda marketing kompleksi fəaliyyətinin mühit amillərini də əhatə edir.

İdarəetmə anlayışının mövcud olduğu bütün sahələrdə oldu-

ğu kimi, marketing kompleksi fəaliyyətləri də qabaqcadan planlaşdırılmalı, təşkilati strukturlar yaradılmalı, planlar həyata keçirilməli, şöbələr arasında koordinasiya əlaqələri möhkəmləndirilməli və fəaliyyət nəticələri yoxlanılaraq qiymətləndirilməlidir.

Müasir mərhələdə müəssisələrarası rəqabətin artması daha əlverişli marketing sisteminin hazırlanmasını və uğurla tətbiq edilməsini tələb edir. Müəssisələrin marketing sistemi texnoloji, iqtisadi, hüquqi, siyasi, mədəni və s. makromühit və bazar, tədarükçülər, istehlakçılar, rəqiblər, ali rəhbərlik, müxtəlif funksional şöbələrdə alınan qərarlar və s. mikro mühitin amillərinin təsiri altında müxtəlif forma və məzmun alır. Bu isə əlverişli marketing sisteminin hazırlanması işini xeyli çətinləşdirir. Məhz uyğun marketing strategiyalarını hazırlayıb uğurla tətbiq etməyi bacaran müəssisələr bazarda rəqabət üstünlüyünü də əldə etmiş olacaqdır, çünki düzgün hazırlanmış strategiya ətraf mühitdə baş verən dəyişiklikləri hərtərəfli təhlil edərək gələcəyə istiqamətlənmiş qərarların qəbulu prosesini sürətləndirir.

Qeyd olunanları ümumiləşdirərək belə deyə bilərik ki, müəssisələrin marketing strategiyaları məqsədli bazarlara çıxmaq və bu bazarlarda uğurla fəaliyyət göstərmək üçün yeni əmtələrin yaradılması, qablaşdırılması, markalanması, etikətlənməsi, zəmanət və servis xidmətlərinin göstərilməsi, əlverişli qiymətqoyma üsullarının və strategiyalarının tətbiqi, çevik fəaliyyət göstərən bölgü kanallarından və vasitəçilərin xidmətlərindən istifadə edilməsi, daha təsirli stimullaşdırma vasitələrindən (reklam, şəxsi satış, satışın stimullaşdırılması və s.) istifadə edilməsi ilə əlaqədar işlərin qabaqcadan planlaşdırılması, təşkilati strukturun formalaşdırılması və nəzarət sisteminin tətbiq edilməsi kimi geniş əhatəli qərarları müəyyən edir.

Ümumiyyətlə, strategiya anlayışı gələcəyə istiqamətlənmiş yol, hərəkət deməkdir. Strategiya yunan sözü olan “stratos”-ordu, “ago” – isə idarə edirəm mənası kimi “aparıram” deməkdir. Deməli, strategiya “ordunun idarə olunması”, “generalın ustalığı” və s. kimi başa düşülür. Hərbiyə çox işlədilən “strateji əməliyyat”,

“strateji gediş” və s. bu kimi çoxlu ifadələr iqtisadiyyat elminə si-
rayət edərək geniş istifadə olunmaqdadır.

Marketing strategiyası müəssisələrin mövcud imkanlarının
təhlili, məqsədlərin seçilməsi, planların hazırlanması və tətbiqi pro-
sesidir. Müəssisə marketing strategiyasını işləyib hazırlayarkən, hər
şeydən əvvəl onun qarşısına qoyduğu məqsədə çatmaq üçün möv-
cud imkanları hərtərəfli təhlil etməlidir. Bunun üçün ilk növbədə
müəssisənin elmi – texniki potensialı, maliyyə imkanları, kadr po-
tensialı, bazardakı rəqabət şərtləri, rəqiblərin imkanları, bazarlar,
tədarükçülər və s. təhlil edilməli, müəssisələrin zəif və güclü cə-
hətləri ilə imkan və təhlükələri müqayisə olunmalıdır. Daha sonra
qəbul olunmuş strategiya məqsədyönlü və səmərəli tətbiq olunmalı
və yekunda nəticələr qiymətləndirilməlidir. Təbii olaraq bu mərhə-
lədə hazırlanan strategiyanın doğruluğu dərəcəsini də müəyyənleş-
dirmək, təkrar geri qayıdaraq zəruri dəyişiklikləri etmək mümkün
olacaqdır.

Məsələn, fərz edək ki, marketing rəhbərliyi A bazarındakı
payını artırmaq üçün əmtəədə funksional dəyişiklik etmək istəyir.
Təbii olaraq bu cür qərarların qəbulu bir çox məsələlərdə qabaq-
cadan təhlillərin aparılmasını tələb edir. Belə ki, firma ilk növbədə
texnoloji yeniləşmənin həyata keçirilməsi üçün maliyyə resursları-
nın miqdarı, yeni cihaz və avadanlıqlarda işləyə biləcək kadr poten-
sialı, xammal, yarımfabrikat və ya detalların tədarük qiymətləri və
imkanları sahələrində xərclərin miqdarını öyrənməlidir. Belə olan
təqdirdə firma özünün zəif və güclü cəhətlərini, eyni zamanda im-
kan və təhlükələri də müəyyən etmiş olacaqdır. Daha sonrakı mərhə-
lələrdə əmtəədə ediləcək funksional dəyişiklik qərarı istehsalat
şöbəsində fiziki olaraq yerinə yetirilir və nəticələr qiymətləndiri-
lir. Bu dəyişiklik firmanın bazardakı satışlarına müsbət təsir edə
bilmişdirsə, deyə bilərik ki, strategiya düzgün seçilmişdir.

Bazarın seqmentləşdirilməsinin hər hansı bir vahid metodu
yoxdur. Bazar xadimləri bazar strukturunun nəzərdən keçirilməsinə
daha səmərəli yanaşmanı axtarıb tapmaqdan ötrü, müxtəlif dəyişən
cəhətlər əsasında seqmentləşdirmə variantlarını sınımalıdır. Bunun

üçün marketing xadimləri bazarı formalaşdıran istehlakçıların coğrafi mövqelərini, demoqrafik xüsusiyyətlərini, psixografik amillərini və davranış dəyişkənliklərini nəzərdən keçirməlidir.

a) Coğrafi prinsip üzrə seqmentləşdirilmə: Coğrafi prinsip üzrə seqmentləşdirilmədə bazar müxtəlif dövlətlərə, rayonlara, regionlara, şəhərlərə və başqa coğrafi vahidlərə bölünür və bu seqmentlərin müxtəlif ehtiyacları və üstünlükləri nəzərə alınaraq hansı coğrafi vahiddə fəaliyyət göstərəcəyi müəyyənləşdirilir. Bəzi firmalar hətta iri şəhərləri də kiçik coğrafi ərazilərə bölürlər. Məsələn, antik əşyaların satışıyla məşğul olan firmalar bazar seqmenti olaraq Bakının İçəri şəhərini, lüks əmtəə satışları üçün isə şəhərimizin mərkəzi küçələrindən birini seçə bilər.

b) Demoqrafik prinsiplər üzrə seqmentləşdirilmə: Demoqrafik prinsiplər üzrə seqmentləşdirilmədə bazar, istehlakçıların cinsiyyəti, yaşı, ailə vəziyyəti, gəlir səviyyəsi, məşğulluq növü, dini etiqadları, irqi, milliyəti və s. demoqrafik dəyişkənliklər əsasında seqmentlərə bölünür. Bu dəyişkənlikləri ölçmək digərlərinə nəzərən daha asan və əmtəənin istehlak intensivliyi bu əlamətlərlə sıx əlaqədar olduğundan, marketing xadimləri bazarı seqmentləşdirmədə daha çox demoqrafik dəyişkənlikləri əsas götürürlər. Məsələn, marketing xadimləri əmtəə və xidmətin qiymətindən asılı olaraq hansı gəlir qruplarını bazar seqmenti olaraq seçəcəyini müəyyənləşdirməlidirlər. Satışın planlaşdırdığı əmtəə əgər çox qiymətlidirsə və bunu ucqar bir bölgədə satışı çıxarmaq istəsə, şübhəsiz uğursuzluğa düşər olacaqdır.

c) Psixografik prinsip üzrə seqmentləşdirilmə: Psixografik seqmentləşdirilmə zamanı bazar, istehlakçıların ictimai sinfə mənsubluğu, həyat tərzi və şəxsiyyətin xüsusiyyətləri əlamətlərinə görə seqmentlərə bölüşdürülür. Firmalar istehsal edəcəkləri əmtəə və ya xidmətləri hansı ictimai sinif üçün nəzərdə tutduğunu planlaşdırmalı, əmtəə və xidmətlərə onların istəklərinə uyğun xassələri əlavə etməlidirlər. Məsələn, yüksək elita və ya orta təbəqə üçün veriləcək restoran xidmətləri sürət, dəqiqlik, yeməklərin çeşidliliyi və s. əmətlərə görə fərqlənir.

d) Davranış prinsipi üzrə seqmentləşdirilmə: Davranış seqmenti üzrə seqmentləşdirilmədə bazar istehlakçılarının bilik səviyyələri, münasibətləri, əmtəələrdə istifadə xarakteri və bu əmtəəyə qarşı reaksiyaları əsasında müxtəlif seqmentlərə bölünür. Marketing xadimi əmtəə haqqında istehlakçıların məlumatlılıq dərəcəsinə görə xəbərdar olanlar, maraq göstərənlər, almağı arzulayanlar və s. seqmentlərə bölür hər bir seqment üçün fərqli bir elan, reklam və digər stimullaşdırma vasitələrindən istifadə edir. Məsələn, uşaq pampersinin ölkəmizə ilk gətirildiyi dövrlərdə çox az alıcı qrupunun bundan necə və nə məqsədlə istifadə olunacağı haqda məlumatı olduğu halda, bu gün çoxları bundan istifadəyə üstünlük verirlər.

Korporativ idarəçilikdə bazarı uyğun seqmentlərə ayırarkən aşağıdakı ümumi qaydalara riayət edilməlidir:

- bazara təklif olunan əmtəə və ya xidmətə eyni dərəcədə ehtiyac və tələbat hiss edilirsə, bazarı seqmentləşdirməyə ehtiyac yoxdur;
- hər seqment üçün ölçülə bilən dəyişkənliklərdən istifadə olunmalıdır;
- hər bazar seqmentində alıcıların ortaq ehtiyacları və tələbatları müəyyənləşdirilməlidir;
- hər seqmentdə rəqiblərin güclü və zəif cəhətləri və tətbiq etdikləri strategiyalar öyrənilməlidir;
- hər bir seqmentə müəyyən bir marketing kompleksi ilə çatmaq mümkündür;
- hər bazar seqmentində firmanın fəaliyyətlərinə təsir edən cari və gələcək dəyişkənliklər müəyyənləşdirilməlidir.

ƏDƏBİYYAT

1. Abasova S.H. Texnologiyalar və yeniliklərin idarə olunması. Bakı, Azərneşr, 2007.
2. Abasova S.H. “Korporativ idarəetmə” fənni üzrə mühazirələr toplusu, 2008.
3. Axundov M. Strateji idarəetmə. Bakı, 2004.
4. Məmmədov X., Mirzəyev S. Marketingin əsasları. Bakı, “Nurlan”, 2003.
5. Алескеров А.К., Ахвердова С.Г., Абасова С.Г. Конкуренция на мировом рынке и ее особенности в современной эпохе. Аудит №2, 2001.
6. Брейли Р., Майерс С. Принципы корпоративных финансов. –Пер. с английского Н.Барышниковой–М.: ЗАО «Олимп – Бизнес», 2008.
7. Котлер Ф. Основы маркетинга. М.: Прогресс, 1990.
8. Макроэкономическое регулирование: роль государства и корпораций. Под ред. В.М.Соколинского. – М.: КНОРУС, 2010.

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASINDA GÖMRÜK SİSTEMİNİN TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİ İSTİQAMƏTLƏRİ

Bəhruz MƏMMƏDOV,
iqtidad üzrə fəlsəfə doktoru
Fuad MƏMMƏDOV,
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universitetinin tələbəsi

GİRİŞ

Azərbaycan iqtisadiyyatının dünya təsərrüfat sisteminə inteqrasiyası, inkişaf etmiş ölkələrdə rəqabətqabiliyyətliliyin artması, ticarət fəaliyyətinin inkişafında beynəlxalq əməkdaşlıq ideologiyası Azərbaycan Respublikasında gömrük xidmətinin fasiləsiz inkişafını və onun işində səmərəliliyin yüksəldilməsini tələb edir. Gömrük dövlət siyasətinə uyğun olaraq bu sahədə gömrük orqanları üçün müəyyən edilmiş çərçivədə iqtisadi, hüquq mühafizə, operativ-texnoloji fəaliyyət həyata keçirir.

Bu baxımdan, ölkənin gömrük siyasətinin tədqiqinin nəzəri əsasları və gömrük sisteminin xüsusiyyətlərinin, dövlət büdcəsinin formalaşmasında gömrük daxilolmalarının rolu və büdcə daxilolmalarının proqnozlaşdırılmasının əsaslarının, habelə Azərbaycanda Gömrük orqanlarının fəaliyyətinin təkmilləşdirilməsinin əsas istiqamətlərinin araşdırılması aktualdır.

Ölkənin gömrük siyasətinin tədqiqinin nəzəri əsasları və gömrük sistemi

Gömrük siyasəti xarici ticarət mübadiləsinin (həcm, struktur və ixrac, idxalın şərtləri) tənzimlənməsi üzrə gömrük keçidlərindən mal və nəqliyyat vasitələrinin yerdəyişmələrinin müvafiq gömrük rejiminin müəyyənləşdirilməsi yolu ilə ölkənin məqsədyönlü fəaliyyətini özündə əks etdirir. Gömrük siyasəti – xarici və daxili siyasətin məhdudlaşdırılmış tərkib hissəsidir².

---

² Глобальная торговая система: Развитие институтов, правил, инструментов ВТО: Монография/ Рук.авт.кол. и науч.ред. Т.М. Цыганкова. – К.:КНЭУ,2003. – 660с, с.372

Tarixə əsaslınsaq gömrük siyasəti xarici ticarətin tənzimlənməsinin ilk formasıdır. Onun mahiyyəti ölkənin xarici-iqtisadi əlaqələrinin inkişafı üzrə balanslaşdırılmış iqtisadi, siyasi, təşkilati və hüquqi tədbirlərin vahid sistemini əks etdirir və tərkibinə xarici ticarətin həcmnin (həcm, struktur, ixrac və idxal şərtləri) dövlət tərəfindən tənzimlənməsi istiqamətində siyasət aid edilir. Gömrük siyasəti əsasən gömrük sərhədlərində mal və avtomobil vasitələrinin yerdəyişməsinin gömrük rejiminin müəyyən olunması və gömrük tarifləri, gömrük rüsumları və gömrük haqlarının tətbiqi ilə həyata keçirilir.

Gömrük siyasətinin hazırlanması və həyata keçirilməsində iştirak edən dövlət orqanlarının məcmusu, habelə onun icrası vasitələri, məsul dövlət orqanlarının gömrük tənzimlənməsi alətlərindən istifadəsi qaydası bütövlükdə dövlətin gömrük siyasəti mexanizmini əhatə edir.

Gömrük siyasətinin əsas məqsədləri aşağıdakılardır:

- gömrük nəzarətinin alətlərində daha səmərəli istifadənin təmin edilməsi və gömrük ərazilərində mal mübadiləsinin tənzimlənməsi;
- yararlı bazarın qorunması üzrə ticari-siyasi vəzifələrin həyata keçirilməsində iştirak;
- milli iqtisadiyyatın inkişafının stimullaşdırılması;
- iqtisadi siyasətin strukturunun yenidən işlənməsi və digər vəzifələrinin həyata keçirilməsinə təsir;
- hakimiyyət tərəfindən müəyyən olunmuş digər məqsədlər.

Yerli əmtəə və mal bazarının qorunması və milli iqtisadiyyatın inkişafının stimullaşdırılması üzrə gömrük siyasətinin məqsədinin əsas istiqamətləri ölkənin daxili siyasəti ilə sıx bağlıdır. Gömrük siyasəti daxili siyasətin tərkib hissəsi olmaqla milli iqtisadiyyatın böhrandan mühafizəsi ilə yanaşı, onun strukturunun yenilənməsinə zəmin yaradaraq ölkənin xarici iqtisadi maraqlarını həyata keçirir. Gömrük siyasətinin əhəmiyyətli keyfiyyət xüsusiyyətləri birbaşa olaraq daxili ticarət fəaliyyətinin əsas prinsipləri ilə bağlıdır.

Xarici ticarət fəaliyyətinin əsas prinsipləri aşağıdakılardır:

- xarici siyasətin tərkib hissəsi olaraq xarici ticarət siyasətinin vahidliyi;

- dövlətin xarici ticarət fəaliyyətinin tənzimlənməsi və ona nəzarətin həyata keçirilməsi sisteminin vahidliyi;
- ixraca nəzarət siyasətinin vahidliyi;
- gömrük ərazilərinin vahidliyi;
- xarici ticarətin dövlət tənzimlənməsinin prioritet olan iqtisadi tədbirləri;
- xarici ticarət iştirakçılarının bərabərliyi və onların qeyri-diskriminasiyası;
- dövlət tərəfindən xarici ticarət iştirakçılarının hüquqlarının və qanuni maraqlarının qorunması;
- dövlətin və onun orqanlarının xarici ticarət fəaliyyətinə əsaslandırılmamış müdaxiləsinin, onun iştirakçılara və iqtisadiyata zərər vurulmasının istisna edilməsi.

Yuxarıda qeyd edilənlər ölkənin iqtisadi təhlükəsizliyinin təmin edilməsinə müsbət təsir göstərməlidir. İqtisadi təhlükəsizlik deyərkən burada ilk növbədə sosial, siyasi və müdafiə imkanlarının kifayət qədər mövcudluğuna və ölkənin progressiv inkişafına, mümkün xarici və daxili təhdidlərə və təsirlərə münasibətdə onun siyasi maraqlarının davamlılığına və müstəqilliyinə zəmanət verən iqtisadiyyatın vəziyyəti nəzərdə tutulur. Ölkənin iqtisadi təhlükəsizliyinin təmin edilməsində əhəmiyyətli vasitələrdən olan gömrük siyasəti birbaşa olaraq ölkənin ümumi iqtisadi strategiyanın məqsəd və vəzifələrinə uyğun olaraq müəyyən edilir³.

Bu baxımdan, gömrük siyasəti iki əsas istiqaməti özündə əks etdirir:

- proteksionist siyasət;
- azad ticarət siyasəti.

Proteksionist gömrük siyasəti milli iqtisadiyyatın inkişafına onu xarici rəqabətdən mühafizə etmək yolu ilə zəmin yaradacaq şəraitin formalaşmasına istiqamətlənmişdir. Proteksionizm ölkənin daxili bazarına gətirilən xarici mallara yüksək səviyyədə gömrük tutmanın müəyyən edilməsini, müəyyən olunmuş mal-

---

³ Писимаченко Л. Формирование таможенной политики государства в условиях глобализации: проблемы, направления решения//Вестник Национальной академии государственного управления при Президенте Украины. – 2006. - № 2. – С. 235 - 242.

ların idxalının məhdudlaşdırılması və ya tam dayandırılmasını, ixracın gücləndirilməsini və onun dövlət tərəfindən subsidiyalaşdırılması və kreditləşdirilməsini, ixrac sahələrinin maliyyələşdirilməsini və s. nəzərdə tutur⁴.

Gömrük proteksionizmi ilk dəfə XVI əsrdə sənaye inqilabı dövründə tətbiq edilmişdir. Ölkədə yaradılan sənaye müəssisələrinin xarici məhsullarla rəqabətdən mühafizəsi üçün İngiltərə istehsalına başladığı məhsullara yüksək gömrük rüsumları tətbiq etdi. Bununla yanaşı, bu ölkəyə idxal olunan məhsullara məhdudiyətlər qoyuldu və bu istiqamətdə digər tədbirlər həyata keçirildi. Bunun nəticəsi olaraq XIX əsrdə İngiltərə iqtisadi inkişafa görə ilk yerə nail oldu. Sənaye istehsalına tətbiq edilən yeni texnologiyalar burada istehsal olunan məhsulların maya dəyərinin dünyada ən aşağı həddə olmasına zəmin yaratdı və bu şəraitdə İngiltərə proteksionizm siyasətindən fritreyd, yəni azad ticarət siyasətinə keçdi. Bu baxımdan inkişaf etmiş kapitalist ölkələri sənayenin inkişafını və rəqabət qabiliyyətini qapalı ictimai inkişaf mərhələsini keçməklə əldə etmişlər. Yəni, milli sənayenin inkişafı və daxili bazarda məhsulların rəqabət qabiliyyətinin yüksəlməsi xarici ticarət münasibətlərində proteksionizm siyasətinin azad bazar siyasəti ilə əvəz olunması müntəzəm xarakter daşmışdır⁵.

Azad ticarət siyasəti bütün dünya üzrə ölkənin daxili bazarına xarici malların idxalının genişlənməsi istiqamətidir. Bu gömrük rüsumlarının minimum səviyyədə tətbiq edilməsi ilə baş verir.

Xarici iqtisadi əlaqələrin səmərəliliyinin artırılmasına və genişlənməsinə zəmin yaradacaq fəal gömrük siyasətinin həyata keçirilməsi məqsədilə dövlət gömrük siyasətinin yeni alətlərini (məsələn, lisenziyalaşdırma, kvotalaşdırma) işləyib hazırlayır və köhnə alətləri (məsələn, tarif tənzimlənməsi) yeni şəraitə uyğunlaşdırır.

---

⁴ Мосей Г. Влияние глобализации и регионализации на таможенную политику государства // Проблемы теории и практики управления (рус.).- 2003.- № 3.- С.36-40.

⁵ Гребельник О. П. Таможенно – тарифная политика при условии трансформации экономической системы: Монография. – К.: Киев. нац. торг. – экон. ун – т. - 2001. – 488 с.

Müasir mərhələdə xarici ticarətin tənzimlənməsi üçün administrativ alətlər çox vacibdir. Onların köməyi ilə dövlət çox sayda şirkətlərin kommersiya əməliyyatlarını sərbəst yerinə yetirdiyi şəraitdə xarici ticarət kəsinin artımını dayandıra, ticarət və tədiyyə balansını bərabərləşdirə, xaricdən ölkə üçün daha zəruri olan malların alınması üçün xarici valyutanın kəskin çatışmazlığı zamanı onu daha rəasional bölüşdürə, xarici borc üçün valyuta ehtiyatlarını sərbərbər edə bilər.

Bu bir daha sübut edir ki, gömrük siyasəti gömrük işinin əsasını təşkil edir. Gömrük siyasətinin vəzifələri məhsul bazarının qorunması və milli iqtisadiyyatın inkişafının stimullaşdırılmasıdır. Xarici ticarət fəaliyyətinin tənzimlənməsində dövlət orqanları dünyanın bütün ölkələrində fəal rola malik olsalar da, bu siyasətin miqyası, forması və metodları, konkret məqsəd və vəzifələri həmin ölkələrin miqyasından, müasir dünyadakı mövqeyindən, daxili və xarici siyasətindən asılı olaraq onların özləri tərəfindən müəyyən edilir⁶.

Xarici ticarətin tənzimlənməsinin klassik alətlərindən biri xüsusiyyətlərinə görə xarici ticarətin iqtisadi tənzimləyicilərindən sayılan gömrük tarifləridir. Gömrük tarifləri mahiyyətindən asılı olaraq aşağıdakı kimi müəyyən edilir:

- xarici bazarla qarşılıqlı təsiri zamanı ölkənin daxili bazarının gömrük siyasəti və dövlət tənzimlənməsi aləti;
- xarici ticarət fəaliyyətinin gömrük sərhədindən keçən mal nomenklaturuna uyğun olaraq sistemləşdirilmiş mallara tətbiq edilən gömrük rüsumlarının dərəcələrinin xülasəsi;
- müəyyən olunmuş malın ölkənin gömrük ərazisinə idxalı və ixracı zamanı ödənilməli olan gömrük rüsumlarının konkret dərəcəsi.

Bu halda, gömrük tarifi anlayışı tam olaraq gömrük rüsumu anlayışı ilə üst-üstə düşür.

---

⁶ Тоцкая Т.С. Опыт государственного регулирования таможенной стоимости товаров зарубежных государств//Государство и регионы. – Серия: государственное управление. – 2006. - №4. – С. 170 – 174.

Tariflərin müəyyən olunması zamanı hər bir ölkə fəaliyyətini öz gömrük siyasətini qurduğu müəyyən prinsiplərə uyğun olaraq əsaslandırır⁷.

Xarici ticarətin ümumi prinsipi müsbət xarici ticarət saldosuna (ixracın idxalı üstələməsi) can atmaqdır. Belə ki, bu zaman ixrac edilən məhsul yeni iş yerlərinin yaranmasını təmin edir və ixrac yönümlü ölkənin milli iqtisadiyyatında digər pozitiv meyllərin yaranmasına zəmin yaradır. Bununla yanaşı, idxal bir çox hallarda ölkədə istehsal olunmayan və daxili iqtisadiyyat baxımından zəruri olan məhsulların ora daxil olmasını təmin edir.

Cədvəl 1

Xarici ticarət dövriyyəsində gömrük ödənişlərini formalaşdıran amillər⁸

Gömrük ödənişlərinin həcminə birbaşa təsir edən amillər	İdxalın həcmindən gömrük ödənişlərinə təsir edən amillər
<ul style="list-style-type: none"> ➤ idxalın həcmi (dəyər ifadəsində); ➤ xarici ticarət dövriyyəsinin strukturu; ➤ gömrük ödənişlərinin dərəcəsi; ➤ güzəştlər; ➤ idxalın fiziki həcmi; ➤ xarici ticarətin coğrafi strukturu; ➤ gömrük tənzimlənməsi alətlərinin tərkibi; ➤ yayınma; ➤ ixracın fiziki həcmi; ➤ gömrük ödənişlərinin daxilolmalarında mövsümi və dövrü dəyişmələr. 	<ul style="list-style-type: none"> ➤ ödəniş növləri üzrə dərəcələr; ➤ daxili bazarda malların qiyməti; ➤ gömrük tənzimlənməsi alətlərinin tərkibi; ➤ ölkədə mövcud siyasi vəziyyət; ➤ ölkə daxilində və xaricdə işgüzar aktivlik indeksi.

⁷ <http://users.kpi.kharkov.ua/pravo/intertrade-05-tariff.htm> – Таможенно-тарифное регулирование.

⁸ Петров Ю.М. Разработка методологии статистического анализа и прогнозирования поступлений таможенных платежей в федеральный бюджет /Отчет о НИР. Отв. исп. Крутова Т.А., РТА. – М., 1998. – 108 с

Gömrük rüsumları xarici ticarətin tənzimləyicisi kimi bir çox məqsədləri özündə əks etdirə bilər. Məqsədindən asılı olaraq gömrük rüsumları fiskal, proteksionist və məhdudlaşdırıcı ola bilər. Fiskal gömrük rüsumları dövlət büdcəsinin doldurulmasına istiqamətlənmişdir. Daha doğrusu, fiskal rüsumların müəyyən edilməsi zamanı dövlət tariflərin vəsait mənbələri qismində istifadəsi prinsipinə əsaslanır. Bu məqsədlə, dövlət tərəfindən rüsumların həcmi maksimum nisbi olmadan gömrük daxilolmalarının mütləq həcminə uyğun müəyyən edilir. Belə ki, tariflərin yüksəldilməsi idxalın həcminə təsir edir ki, bu da öz növbəsində rüsum yığımının həcmnin azalmasına zəmin yaradır. Fiskal rüsumlar bir qayda olaraq gəlirlər nəzərə alınmaqla tez-tez korrektəyə məruz qalır.

Hər bir təşkil olunmuş sistemin səmərəli fəaliyyəti onun qarşısında duran funksional vəzifələrin yerinə yetirilmə keyfiyyətindən, yəni müəyyən olunmuş proseslərin tənzimlənməsi zamanı müvafiq sistemin nə dərəcədə nəticəli fəaliyyətindən asılıdır. Ölkənin gömrük siyasətini həyata keçirən və gömrük sistemini tənzimləyən gömrük orqanları aşağıdakı əsas vəzifələri icra edirlər:

- gömrük işi məsələləri üzrə qanunvericiliyin icrasının həyata keçirilməsi və nəzarət olunması;
- ölkənin iqtisadi maraqlarının qorunması;
- müəyyən olunmuş qaydada gömrük işi məsələləri üzrə beynəlxalq sazişlərdə nəzərdə tutulmuş öhdəliklərin yerinə yetirilməsinin təmin edilməsi;
- xarici iqtisadi əlaqələrin iştirakçılarının, digər hüquqi və fiziki şəxslərin intellektual mülkiyyətlərinin qorunmasında iştirak;
- qanunvericiliyə uyğun olaraq malların gömrük sərhədlərindən keçirilməsi zamanı tarif və qeyri-tariflərin tənzimlənməsi tədbirlərinin tətbiqi;
- gömrük sərhədlərindən keçən mal və nəqliyyat vasitələrinə gömrük nəzarəti və gömrük qeydiyyatının həyata keçirilməsi, bu icraların forma və metodlarının təkmilləşdirilməsi;
- gömrük sərhədlərində valyuta qiymətlilərin keçirilməsi qay-

- dalarına riayət olunmasına nəzarət;
- digər məsul dövlət hakimiyyəti orqanları ilə birlikdə mal istehlakçılarının maraqlarının müdafiəsi və daxili bazarda dövlət maraqları üçün xarici ticarət iştirakçıları ilə əlaqələrin saxlanması üzrə tədbirlərin həyata keçirilməsi;
  - gömrük sərhədində mal dövriyyəsinin və sərnişin axınının sürətləndirilməsi üçün münbit şəraitin yaradılması;
  - qaçaqmalçılıq və gömrük qaydalarının pozulması ilə mübarizə;
  - gömrük işi sahəsində beynəlxalq əməkdaşlığın inkişaf etdirilməsi;
  - gömrük statistikasının aparılması;
  - xarici ticarət fəaliyyəti mallarının təsnifatının formalaşdırılması və s.

Yuxarıda göstərilən və sadalanan vəzifələr ölkədə gömrük siyasətini həyata keçirən gömrük orqanları üçün nəzərdə tutulur⁹.

Dövlət gömrük siyasətinə uyğun olaraq bu sahədə gömrük orqanları üçün müəyyən edilmiş çərçivədə iqtisadi, hüquq mühafizə, operativ-texnoloji fəaliyyəti həyata keçirir. Gömrük siyasətinin subyektlərinə dövlətin xarici ticarət fəaliyyəti sahəsi ilə əlaqədar qanunverici, icra orqanlar: gömrük institutları, dövlətin hüquq və administrativ institutları, habelə maraqlar qrupları və siyasətlər qrupu aiddir. Obyektlərə isə xarici ticarət fəaliyyətinin iştirakçıları, gömrük siyasətinə aid edilən və ya ona təsir edən sosial təbəqə və qruplar aid edilir.

Gömrük orqanlarının fəaliyyətinin təkmilləşdiril-məsinin əsas istiqamətləri

Gömrük işinin mahiyyəti və strukturunun izahı və əsaslandırılması məsələsi təkcə konseptual-nəzəri deyil, həm də təcrübi əhəmiyyətə malikdir. Azərbaycan Respublikası Gömrük Məcəlləsinin birinci maddəsinə görə, gömrük işi dedikdə-bütünlükdə gömrük siyasəti, habelə mal və nəqliyyat vasitələrinin Azərbaycan Respublikasının gömrük sərhədindən keçirilməsi qaydaları və şərtləri, göm-

---

⁹ Писимаченко Л. Формирование таможенной политики государства в условиях глобализации: проблемы, направления решения//Вестник Национальной академии государственного управления при Президенте Украины. – 2006. - № 2. – С. 235 - 242.

rük ödənişlərinin alınması, gömrük rəsmiləşdirilməsi, gömrük nəzarəti və gömrük siyasətinin həyata keçirilməsinin digər vasitələri başa düşülür. Bu qısa tərif gömrük işinin mahiyyətini bütünlükdə açmasa da, əsasən onu hərtərəfli səciyyələndirə bilir¹⁰. Ümumilikdə gömrük işinin strukturu aşağıdakı 12 blokda öz əksini tapmışdır:

- gömrük siyasəti;
- gömrük sərhədindən mal və nəqliyyat vasitələrinin keçirilməsi prinsipləri;
- gömrük rejimləri;
- gömrük-tarif tənzimlənməsi;
- gömrük ödənişləri;
- gömrük rəsmiləşdirilməsi;
- gömrük nəzarəti;
- gömrük statistikasını və xarici iqtisadi fəaliyyətin əmtəə nomenklaturası;
- qaçaqmalçılıq və gömrük işi sahəsindəki digər cinayətlər;
- gömrük qaydalarının pozulması və ona görə məsuliyyət;
- gömrük qaydalarının pozulmasına görə işlərin icraatı;
- gömrük qaydalarının pozulması üzrə işlərə baxılması.

Azərbaycan Respublikasında gömrük siyasəti ölkədaxili gömrük qanunvericiliyi və gömrük işi ilə bağlı ölkənin qoşulduğu beynəlxalq hüquqi müqavilələr və sazişlər ilə həyata keçirilir. Belə ki, ölkədə gömrük siyasəti əsasən Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 25 iyul 1997-ci il 616 sayılı Fərmanı ilə təsdiq olunmuş “Gömrük Məcəlləsi”, “Gömrük tarifi haqqında” Qanun, Azərbaycan Respublikası Dövlət Gömrük Komitəsi haqqında Əsasnamə və digər normativ-hüquqi aktlarla tənzimlənir.

Azərbaycan Respublikasının gömrük sahəsində beynəlxalq hüquqi əməkdaşlığı əsasən 4 istiqamətdə inkişaf edir:

- beynəlxalq təşkilatlar, o cümlədən Ümumdünya Gömrük Təş-

---

¹⁰ C.Q.Nuriyev, A.Ə.Əliyev, M.C.Atakişiyev. «Gömrük işinin təşkili və idarə edilməsi». Ali məktəblər üçün dərslik (yenidən işlənmiş və tamamlanmış variantda). Azərb. dilində. Bakı, 2009. 293 səh.

- kilatı ilə əməkdaşlıq;
- Müstəqil Dövlətlər Birliyinin gömrük rəhbərləri şurası çərçivəsində əməkdaşlıq;
  - İqtisadi Əməkdaşlıq Təşkilatı çərçivəsində əməkdaşlıq;
  - ayrı-ayrı dövlətlərin gömrük orqanları ilə ikitərəfli münasibətlər əsasında əməkdaşlıq.

Bununla yanaşı, Azərbaycan Respublikasında gömrük sisteminin inkişafını sürətləndirmək, onun normativ hüquqi və maddi-texniki təminatını yaxşılaşdırmaq və gömrük orqanlarının fəaliyyətini daha da təkmilləşdirmək məqsədilə Azərbaycan Respublikasında Dövlət Gömrük Xidmətinin fəaliyyətinin və vəzifələrinin prioritet istiqamətlərini müəy-yən edən Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2007-ci il 1 fevral tarixli 1925 sayılı Sərəncamı ilə təsdiq edilmiş “Azərbaycan Respublikası gömrük sisteminin 2007-2011-ci illərdə inkişafına dair Dövlət Proqramı” və digər normativ-hüquqi aktları qəbul edilmişdir. Adı çəkilən Dövlət Proqramının əsas vəzifələri aşağıdakılardan ibarətdir:

- Azərbaycan Respublikasının gömrük sərhədində mal dövriyyəsinin sürətləndirilməsini və sahibkarlıq subyektlərinə əlverişli şəraitin yaradılmasını təmin etmək;
- inhisarçılıq fəaliyyətinin məhdudlaşdırılması və haqsız rəqabətin qarşısının alınması sahəsində tədbirləri gücləndirmək;
- ixracın təşviqi və genişləndirilməsi, daxili bazarın qorunması sahəsində gömrük tənzimlənməsi mexanizmini təkmilləşdirmək;
- gömrük sisteminin maddi-texniki bazasını möhkəmləndirmək.

Müəyyən edilmiş əsas vəzifələrə uyğun olaraq Dövlət Proqramında gömrük sisteminin 2007-2011-ci illərdə aşağıdakı əsas istiqamətləri müəyyən olunmuş və istiqamətlər üzrə fəaliyyəti təşkil etmək məqsədilə “Azərbaycan Respublikası gömrük sisteminin 2007-2011-ci illərdə inkişafına dair Dövlət Proqramının həyata keçirilməsi üzrə Tədbirlər planı” qəbul edilmişdir:

- qanunvericilik bazasının və gömrük tənzimləmə-sinin təkmilləşdirilməsi;
- gömrük nəzarəti metodlarının beynəlxalq standartlara uyğun-

- laşdırılması və gömrük prosedurlarının avtomatlaşdırılması;
- qaçaqmalçılığa və gömrük işi sahəsində digər hüquqpozmalara qarşı mübarizənin gücləndirilməsi;
  - gömrük infrastrukturunun inkişaf etdirilməsi;
  - kadr hazırlığı və beynəlxalq əməkdaşlığın genişləndirilməsi¹¹.

Bununla yanaşı, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 5 sentyabr 2012-ci il Sərəncamı “Açıq Hökumətin təşviqinə dair 2012-2015-ci illər üçün Milli Fəaliyyət Planı”nın və “Korrupsiyaya qarşı mübarizəyə dair 2012-2015-ci illər üçün Milli Fəaliyyət Planı”nında gömrük orqanlarının fəaliyyətinin təşkilində şəffaflığın artırılması, hesabatlılığın təmin edilməsi, ictimaiyyətin iştirakının genişləndirilməsi, yeni texnologiyaların tətbiqi, o cümlədən gömrük tarif və rüsumlarının toplanması prosesinin təkmilləşdirilməsi istiqamətində vəzifələr müəyyən edilmişdir.

“Azərbaycan Respublikası gömrük sisteminin 2007-2011-ci illərdə inkişafına dair Dövlət Proqramı”nın icrasının uğurla başa çatması bu istiqamətdə yeni prioritetlərin müəyyən edilməsini və müvafiq Proqram çərçivəsində bağlanmış işlərin davamlılığını istisna etmir. Dövlət Gömrük Komitəsinin fəaliyyət və vəzifələrinin əsas prioritet istiqamətlərini müəyyənləşdirərək Elektron hökumət kompleks sisteminin gündəlik fəaliyyətə birbaşa tətbiqinin təmin edilməsi üçün şəraitin yaradılması, habelə beynəlxalq standartlara dair (məsələn: “Beynəlxalq ticarətin təhlükəsizlik və sadələşdirilməsi üzrə sərhəd standartları” və Gömrük prototipləri) bir çox qərarların həyata keçirilməsi üzrə işlərin davam etdirilməsini nəzərdə tutur.

Yuxarıda göstərilənləri nəzərə alaraq, Dövlət Gömrük Komitəsinin planlı fəaliyyətinin təşkilinə vahid proqram yanaşmasının həyata keçirilməsinin davamı məqsədilə adı çəkilən orqanın gələcək prioritet fəaliyyət və vəzifələri kimi aşağıdakılar təklif olunur:

---

¹¹ Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2007-ci il 1 fevral tarixli 1925 sayılı Sərəncamı ilə təsdiq edilmiş Azərbaycan Respublikası gömrük sisteminin 2007-2011-ci illərdə inkişafına dair Dövlət Proqramı. Bakı şəhəri.

- dövlət büdcəsinə daxilolmaların mütləq icrası məqsədilə Dövlət Gömrük Komitəsinin fiskal siyasəti üzrə fəaliyyətinin həyata keçirilməsi mexanizmlərinin təkmilləşdirilməsi;
- xarici iqtisadi fəaliyyətə müsbət təsir məqsədli gömrük prosedurlarının sadələşdirilməsini, gömrük nəzarəti texnologiyalarının səmərəliyinin yüksəldilməsi, informasiya texnologiyalarından istifadə və informasiya mübadiləsinin təkmilləşdirilməsini təmin edən təsiredici tədbirlərin tətbiqi;
- qaçaqmalçılıq və gömrük qaydalarının pozulması ilə mübarizə sahəsi üzrə problemlərin həllində sistemli yanaşmanın təmin edilməsi;
- Dövlət Gömrük Komitəsinin fəaliyyətinin səmərəli və təsirli idarə edilməsi mexanizminin qurulmasının davam etdirilməsi və idarəetmə qərarlarının keyfiyyətinin, rəhbərliyin məlumat təminatının təkmilləşdirilməsi, Dövlət Gömrük Komitəsinin şəxsi heyətinin peşəkarlıq səviyyəsinin yüksəldilməsi, korrupsiya, rüşvətخورluq və digər xidməti sui-istifadə hallarına qarşı effektiv müdafiə yolu ilə yüksəldilməsi;
- razılaşdırılmış qərarların qəbul edilməsi, qarşılıqlı faydalı və daha səmərəli yollarla uzunmüddətli əməkdaşlığın həyata keçirilməsi məqsədilə Azərbaycan Respublikasının Dövlət Gömrük Komitəsinin Azərbaycan Respublikasının hüquq-mühafizə və nəzarət orqanları və digər dövlətlərin gömrük orqanları ilə qarşılıqlı əməkdaşlığının inkişafının davam etdirilməsi;
- gömrük sərhəd məntəqələrinin və onların təchizatının beynəlxalq standartlara uyğun olaraq qurulması, buraxılış məntəqələrinin infrastrukturunun müasir Avropa normalarına uyğunlaşdırılması, habelə Gömrük Komitəsinin digər infrastrukturunun inkişaf etdirilməsi.

Göstərilən prioritet istiqamətlər aşağıdakı vəzifələrin icrasını zəruri edir:

- gömrük qiymətləndirilməsində şəffaflığa, obyektivliyə və nəzarətə xidmət edən gömrük qiymətlərinə nəzarət mexanizmlərinin işlənməsi;

- səmərəli olması və nəticələrinin gömrük xidmətinin gündəlik fəaliyyətində tətbiqinin genişləndirilməsi məqsədilə təhlil və risklərin idarə edilməsi sisteminin məlumatlarla tam əhatə edilməsinin təkmilləşdirilməsi;
- malların (xüsusilə də yüksək risk və likvidlik dərəcəsi yüksək olan) identifikasiyası və inspeksiyasına əsaslanmaq yolu ilə gömrük nəzarətində prosedurun səmərəliliyinin yüksəldilməsi;
- gömrük orqanlarının nəzarət-yoxlama funksiyalarının vergi ödəyicilərinin səyyar sənədlə (gömrük post-auditi) və kameral yoxlamaları istiqamətində yüksəldilməsi;
- gömrük nəzarəti və gömrük qeydiyyatı texnologiyalarının təkmilləşdirilməsi və unifikasiyası, müntəzəm olaraq onların mal və nəqliyyat vasitələri barədə əvvəlki məlumatlara uyğunlaşdırılması;
- Dövlət Gömrük Komitəsinin gömrük prosedurlarının icrası üzrə gündəlik fəaliyyətinə “Elektron hökumət” sistemində çoxfunksiyalı istifadə üçün elektron sistemlərə və normativ-hüquqi bazalara məlumatların tam daxil edilməsi üzrə optimal strukturun yaradılması məqsədilə vahid şəkllə salınmış və mükəmməl tələblərin tətbiqi;
- Azərbaycan Respublikasında xarici iqtisadi fəaliyyətə əsas təsir alətlərindən biri kimi müvəkkil iqtisadi operator institutunun qurulması məqsədilə, o cümlədən xarici iqtisadi fəaliyyətin subyektləri üçün meyar və tələblərin müəyyən edilməsi yolu ilə ilkin zəruri şərtlərin yaradılması;
- qaçaqmalçılıq və gömrük qaydalarının pozulması ilə mübarizə sisteminin səmərəliliyinin müasir təşkilati-texniki metodlarının və gömrük işi məsələləri üzrə qanunvericiliyin pozulmasında yayındırma, üzə çıxarma, aşkarlama və xəbərdar etmə yolu ilə səmərəliliyin artırılması;
- gömrük orqanlarında, ixtisaslaşdırılmış gömrük müəssisə və təşkilatlarında xidmət keçmə və yüksək ixtisaslı kadr potensialının formalaşdırılması üzrə mövcud qaydaların yaxşılaşdırılması zəruri olan hüquqi əsaslarının təkmilləşdirilməsi;
- gömrük xidmətinin yüksək ixtisaslı kadr hazırlığı sisteminin

təkmilləşdirilməsi və inkişaf etdirilməsi;

- Azərbaycan Respublikasının Dövlət Gömrük Komitəsinin strukturunun keyfiyyətin idarə edilməsi sisteminə DSTU İSO 9001–2001 tələblərinə uyğun olaraq tətbiqi və gömrük əməkdaşlarının fəaliyyətində korrupsiya hallarının baş verməsini minimumlaşdırma bilən müasir idarə etmə metodlarından istifadə edilməsi;
- əsasən yer dəyişən mal və nəqliyyat vasitələrinə dair razılaşıdırılmış qərarların qəbul edilməsi üçün gömrük nəzarəti və gömrük qeydiyyatı prosesində iştirak edən və vahid informasiya məkanının yaradılması üzrə birgə fəaliyyət göstərən digər nəzarət orqanları ilə qarşılıqlı əməkdaşlıq;
- xarici iqtisadi əməliyyatların yerinə yetirilməsinə dair niyyətlər barədə aktual və dəqiq məlumatların operativ əldə edilməsi ilə bağlı digər dövlətlərin gömrük administrasiyaları ilə razılaşmalara nail olunmasının təmin edilməsi;
- operativ fəaliyyətdə uzunmüddətli əməkdaşlığın qarşılıqlı faydalı və daha səmərəli yollarının tədqiqi və həyata keçirilməsi üzrə gömrük xidmətlərinin beynəlxalq münasibətlərinin istiqamətləri;
- yeni buraxılış məntəqələrinin tikintisi və mövcud olanların rekonstruksiyası, buraxılış məntəqələri şəbəkəsinin gələcək inkişafının təmin edilməsi, onların sayının, quruluşunun və təchizatının optimallaşdırılması;
- Azərbaycan Respublikasının Dövlət Gömrük Komitəsinin infrastrukturunun gələcək inkişafı.

Göstərilən prioritet istiqamətdə müvafiq tədbirlərin görülməsi aşağıdakı nəticələrin əldə olunmasına zəmin yaradacaqdır:

- dövlət büdcəsinə gömrük daxilölmaları üzrə Dövlət Gömrük Komitəsinə təyin olunmuş öhdəliklərin tam və keyfiyyətlə yerinə yetirilməsi;
- Azərbaycan Respublikasının milli maraqlarının qorunmasına və iqtisadi təhlükəsizliyin təmin olunmasına zəmin yaradacaq Dövlət Gömrük Komitəsinə öz səlahiyyətləri çərçivəsində beynəl-

xalq ticarət dövriyyəsinə nəzarətin yüksəldilməsi;

Azərbaycanın ticarət dövriyyəsinin həcminin sərhəddən beynəlxalq mal axınlarının hərəkətinin sürətlənməsi və sadələşməsi hesabına yüksəlməsi. Bu isə öz növbəsində, dövlətin sosial-iqtisadi inkişaf səviyyəsinin yüksəlməsinə xidmət edəcəkdir.

NƏTİCƏ

Gömrük siyasəti daxili siyasətin tərkib hissəsi olmaqla milli iqtisadiyyatın böhrandan mühafizəsi ilə yanaşı, onun strukturunun yenilənməsinə zəmin yaradaraq ölkənin xarici iqtisadi maraqlarının həyata keçirir. Gömrük siyasətinin əhəmiyyətli keyfiyyət xüsusiyyətləri birbaşa olaraq daxili ticarət fəaliyyətinin əsas prinsipləri ilə bağlıdır.

Gömrük dövlət siyasətinə uyğun olaraq bu sahədə gömrük orqanları üçün müəyyən edilmiş çərçivədə iqtisadi, hüquq mühafizə, operativ-texnoloji fəaliyyəti həyata keçirir. Gömrük siyasətinin subyektlərinə dövlətin xarici ticarət fəaliyyəti sahəsi ilə əlaqədar qanunverici, icra orqanlar: gömrük institutları, dövlətin hüquq və administrativ institutları, habelə maraqlar qrupları və siyasətlər qrupu aiddir.

ƏDƏBİYYAT

1. "Azərbaycan Respublikası Gömrük Məcəlləsinin təsdiq edilməsi haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanunu. Bakı şəhəri. 2011.
2. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2007-ci il 1 fevral tarixli 1925 nömrəli Sərəncamı ilə təsdiq edilmiş Azərbaycan Respublikası gömrük sisteminin 2007-2011-ci illərdə inkişafına dair Dövlət Proqramı. Bakı şəhəri.
3. C.Q.Nuriyev, A.Ə.Əliyev, M.C.Atakişiyev. «Gömrük işinin təşkili və idarə edilməsi». Ali məktəblər üçün dərslik (yenidən işlənmiş və tamamlanmış variantda). Azərb. dilində. Bakı, 2009. 293 səh.
4. Глобальная торговая система: Развитие институтов, правил, инструментов ВТО: Монография/ Рук.авт.кол. и науч.ред. Т.М.

- Цыганкова. – К.:КНЭУ, 2003. – 660с, с.372.
5. Писимаченко Л. Формирование таможенной политики государства в условиях глобализации: проблемы, направления решения//Вестник Национальной академии государственного управления при Президенте Украины. – 2006. - № 2. – С. 235 - 242.
  6. Мосей Г. Влияние глобализации и регионализации на таможенную политику государства // Проблемы теории и практики управления (рус.).- 2003.- № 3.- С.36-40.
  7. Гребельник О.П. Таможенно – тарифная политика при условии трансформации экономической системы: Монография. – К.: Киев. нац. торг. – экон. ун – т. - 2001. – 488 с.
  8. Тоцкая Т.С. Опыт государственного регулирования таможенной стоимости товаров зарубежных государств// Государство и регионы. – Серия: государственное управление. – 2006. - №4. – С. 170 – 174.
  9. Петров Ю.М. Разработка методологии статистического анализа и прогнозирования поступлений таможенных платежей в федеральный бюджет/Отчет о НИР. Отв. исп. Крутова Т.А., РТА. – М., 1998. – 108 с
  10. <http://users.kpi.kharkov.ua/pravo/intertrade-05-tariff.htm> – Таможенно-тарифное регулирование.

XÜLASƏ

Məqalədə gömrük siyasəti, onun məqsədi, prinsipləri və ölkənin gömrük siyasətini həyata keçirən və gömrük sistemini tənzimləyən gömrük orqanlarının əsas vəzifələri, Azərbaycan Respublikasının gömrük sahəsində beynəlxalq hüquqi əməkdaşlığının əsas istiqamətləri, habelə, gömrük sisteminin inkişafını sürətləndirmək, onun normativ hüquqi və maddi-texniki təminatını yaxşılaşdırmaq və gömrük orqanlarının fəaliyyətini daha da təkmilləşdirmək məqsədilə həyata keçirilmiş dövlət siyasəti araşdırılmışdır. Təhlilin nəticəsi olaraq məqalədə, ölkədə bu istiqamətdə həyata keçirilən siyasətin davamı olaraq gələcək prioritet fəaliyyət və vəzifələrə dair təkliflər öz əksini tapmışdır.

Açar sözlər: gömrük siyasəti, xarici ticarət, gömrük rüsumları.

REGIONLARIN SOSIAL-İQTISADI İNKİŞAFINDA ALTERNATİV KƏND TƏSƏRRÜFATI FƏALİYYƏTİ OLAN EKOLOJİ TƏMİZ KƏND TƏSƏRRÜFATININ ROLU

**Həzi EYNALOV,
İİETİ-nin baş elmi işçisi, i.e.n.,
Aral DAVUDOV,
İİETİ-nin aparıcı elmi işçisi**

Qloballaşma prosesinin sürətlə davam etdiyi hazırkı dövrdə regionların sosial-iqtisadi inkişafı ən aktual məsələlərdən biridir. Regionların sosial-iqtisadi inkişafının təmin olunması, ilk növbədə müxtəlif sahələrin, regionların demoqrafik, ekoloji və təbii-iqtisadi xüsusiyyətlərinə görə inkişafından və həmçinin regionlararası və regiondaxili iqtisadi əlaqələrin qurulmasından asılıdır. Regional inkişafı təmin edə bilməyən ölkələrdə tarazlı iqtisadi inkişafı həyata keçirtmək mümkün deyildir. Belə bir nəticəni əldə edə bilməyən ölkələr isə qeyri-bərabər regional inkişafı üzvləşir ki, bunun da həmin ölkə baxımından bir sıra neqativ nəticələri meydana gəlir. Regional fərqliliklər ölkələrin uzunmüddətli inkişafı baxımından mühüm bir maneədir. Regionların inkişaf etdirilməsi, geri qalmış regionların inkişafını sürətləndirərək inkişaf etmiş regionların səviyyəsinə çatdırılması yoluyla bütövlükdə ölkənin səviyyəsinə yaxınlaşdırılması, ölkənin davamlı və dayanıqlı inkişafı baxımından mühüm əhəmiyyətə malikdir. Lakin qeyd etmək lazımdır ki, bu çox mürəkkəb, çətin və uzun müddət tələb edən bir prosesdir. Bütün bu çətinliklərə baxmayaraq regionların sosial-iqtisadi inkişaf səviyyələrinin bir-birinə yaxınlaşdırılması çox vacib bir məsələdir.

İqtisadi inkişaf meyili göstərən bütün ölkələrdə inkişafın eyni zamanda bütün regionların bərabər səviyyədə olmasının mümkün-süzlüyü müşahidə olunur. Resursların inkişafının meydana gəldiyi mərkəzlərdə cəmləşməsi də birbaşa regional fərqliliyin qaçılmaz bir realıq olduğunu göstərir. Bu proses nəticəsində meydana gələn və

inkişaf baxımından bir-birindən fərqlənən regionları əsasən müxtəlif qruplara ayırmaq mümkündür. Bunların ən əsaslarından biri məhz zəif inkişaf etmiş regionlardır. Bu regionlarda müxtəlif çətinliklərlə yanaşı, eyni zamanda kənd təsərrüfatı istehsalı üstünlük təşkil edir və birbaşa məhdudiyyətlərin çox olduğu bölgələrdir. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, bu məsələ sadəcə inkişaf etməkdə olan ölkələrin problemləri deyil, eyni zamanda Qərbi Avropanın sənayeləşmiş ölkələrində də belə bölgələrin olduğu bilinir. Bu regionların əsas xüsusiyyətlərini aşağıdakı formada sıralamaq mümkündür:

- ✓ şəhərləşmə səviyyəsi ümumi ölkə səviyyəsindən xeyli aşağıdır;
- ✓ əhalinin artım tempi, uşaq ölümü və gənclərin sayı ölkə üzrə orta səviyyədən yüksəkdir;
- ✓ işsizlik səviyyəsi daha yüksəkdir.

Dünyanın bir çox inkişaf etməkdə olan ölkələrində olduğu kimi, ölkəmizdə də regional inkişaf iqtisadiyyatımızın prioritet məsələlərindən biridir. Artıq keçid dövrünü geridə qoyan ölkəmizdə regionların sosial-iqtisadi inkişafına diqqət son illərdə xeyli artmışdır. Xüsusilə, **“Azərbaycan Respublikası regionlarının sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı” (2004-2008-ci illər) haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2004-cü il 11 fevral tarixli 24 sayılı Fərmanı** və **“Azərbaycan Respublikası regionlarının 2009-2013-cü illərdə sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramının təsdiq edilməsi haqqında” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2009-cu il 14 aprel tarixli Fərmanı** bu sahədəki ən mühüm dövlət sənədləridir. Hər iki dövlət proqramının əsas məqsədi məhz regionlarda sosial-iqtisadi inkişafa nail olmaqla dayanıqlı inkişafı təmin etməkdən ibarətdir.

Artıq müstəqilliyinin 20-ci ilini böyük qürur hissi ilə qeyd etdiyimiz ölkəmizdə təməlini Ulu Öndər Heydər Əliyevin atdığı sosial və iqtisadi inkişafı əsas alan inkişaf strategiyasının öz bəhrələrini verdiyi bir dövrü yaşayırıq. Son illərdə ölkəmizin iqtisadi inkişaf strategiyasında regionların sosial-iqtisadi inkişafı ilə yanaşı qeyri-neft sektorunun inkişafı da əsas istiqamət olaraq müəyyənləşdirilmiş və bu istiqamətdə də mühüm addımlar atılmağa başlan-

mişdir. Qeyri-neft sektoru inkişaf etdirilmədən iqtisadiyyatımızın təhlükəsizliyini və dayanıqlı sosial-iqtisadi inkişafını təmin etmənin mümkün olmadığı açıqca qəbul edilən bir reallıqdır. Artıq, qeyri-neft sektorunun inkişafı, regionların da-vamlı sosial-iqtisadi inkişafı, yoxsulluğun azaldılması, kənd əhalisinin gəlirlərinin artırılması, ixrac potensialı olan rəqabətqabiliyyətli məhsulların istehsalı kimi məsələlər ölkəmizdə tətbiq olunan iqtisadi siyasətin əsas istiqamətlərinə çevrilmişdir.

Belə bir şəraitdə regionların potensialını meydana çıxardacaq, onların ölkə iqtisadiyyatındakı payını artıracaq innovasiya əsaslı yeni və alternativ istehsal üsullarının həyata keçirilməsi hazırkı dövrdə olduqca zəruri bir məsələdir. Ekoloji təmiz kənd təsərrüfatı (**bundan sonra: ETKT**) olaraq bilinən və istehsal prosesində heç bir kimyəvi-süni (sintetik) maddənin istifadə edilmədiyi fəaliyyət növü məhz belə alternativ istehsal üsullarından biridir.

ETKT-nin demək olar ki, 100 illik tarixi bir keçmişi vardır. İlk dəfə Amerikalı bir elm adamı o F.H.Khngin yazdığı “*20-ci Əsrin Aqrar Sahibkarları*” adlı əsərlə dünyaya bu sahəni tanıtmışdır. Daha sonrakı illərdə isə bir sıra Avropa və Amerikalı elm adamları bu sahə ilə yaxından maraqlanmış və bu sahənin daha da inkişafına nail olmuşlar. Bu sahənin bugünkü şəkildə formalaşması isə 1940-cı illərdə reallaşmışdır. Lakin, II Dünya Müharibəsi və bu dövrdən sonra baş verən dəyişikliklər, aqrar məhsullara olan tələbatın artması və kimyəvi gübrə sahəsindəki yeniliklər ETKT-nin müəyyən qədər arxa planda qalmasına səbəb olmuşdur. 1970-ci illərdə isə bu sahə ticari olaraq öz əhəmiyyətini artırmışdır. Bütün bunların nəticəsində 1974-cü ildə qısa adı İFOAM olan Beynəlxalq Ekoloji Təmiz Kənd Təsərrüfatı Federasiyası bu sahədəki istehsalçıları və istehlakçıları eyni platformada birləşdirən bir təşkilat olaraq fəaliyyətə başlamışdır. Məhz bu qurum dünyada ETKT sahəsində istehsal qaydalarını müəyyənləşdirmişdir.

ETKT fəaliyyəti ölkəmizdə də son illərdə gündəmə gəlmiş, müxtəlif dövlət və özəl qurumlar bu sahənin inkişafı ilə yaxından

maraqlanmağa başlamışlar. Kimyəvi-sintetik (süni) maddə və preparatlardan istifadə olunmadan bütün mərhələlərinə nəzarət olunaraq həyata keçirilən bu alternativ kənd təsərrüfatı fəaliyyətinin regional inkişafa müsbət təsiri olmaqla yanaşı, iqtisadiyyatın bir sıra sahələrinin inkişafına da öz töhvəsini verir. Belə ki, ərzaq təhlükəsizliyinin təminində, qeyri-neft sektorundakı ixrac potensialının artırılmasında, torpağın, suyun və havanın qorunmasında, turizmin inkişafında, genofondun və biomüxtəlifliyin qorunmasında, regionlardakı yoxsulluğun azaldılmasında ETKT-nin mühüm rolu vardır. Bu baxımdan da, ETKT-nin regionlarda inkişaf etdirilməsi aktual bir məsələ olmaqla bugün həyata keçirilən dövletin iqtisadi siyasətinin də tələblərinə cavab verir. Bu baxımdan ekoloji təmiz kənd təsərrüfatının regional inkişaf aspektindən qiymətləndirilməsi aktual xarakter daşımaqdadır.

Son illərdə dünyada ən əhəmiyyətli qlobal problemlərdən biri də iqtisadi təhlükəsizliyin bir hissəsi olan ərzaq təhlükəsizliyi olduğu bilinməkdədir. Ərzaq təhlükəsizliyi ölkə əhalisinin yalnız lazımi miqdarda ərzaq məhsulları ilə təmin edilməsi deyil, eyni zamanda istehlakçılara keyfiyyətli məhsulun çatdırılması məsələsini də əsas vəzifə olaraq qarşısına qoymuşdur. Günümüzdə ərzaq mənşəli xəstəliklərin cəmiyyətimizdə özünü göstərməsi ilə ekoloji baxımdan təmiz məhsul istehsalı da aktual bir mövzu halına gəlmişdir. Ərzaq məhsullarının əsas təminatçısının məhz regionlar olduğunu qəbul etsək, ETKT fəaliyyəti nəticəsində meydana gətirilən ekoloji baxımdan təmiz və keyfiyyətli məhsul istehsalında regionların əhəmiyyəti görünmüş olar. Belə bir zəruri məsələnin həll olunması və inkişafı isə regional inkişaf baxımından mühüm əhəmiyyətə malik olacaqdır.

Bu sahədəki ən sevindirici hallardan biri də ondan ibarətdir ki, ETKT məhsullarına xarici bazarlarda tələbin yüksək olması onun xarici ticarətində bir çox əngəlləyici faktorları ortadan qaldırır. Deməli, bu sahədə regionlardakı potensiallar hərəkətə keçirilir və istehsal həcmi artırılırsa, hər hansı bir bazar problemi yaşanmayacaqdır.

Azərbaycanda ekoloji təmiz kənd təsərrüfatının inkişafı istiqamətində dünya təcrübəsində də zəruri hesab olunan normativ-hüquqi aktlar qəbul edilmiş və tənzimlənmə mexanizmləri, o cümlədən müvafiq standartlar hazılanaraq qəbul edilmişdir. Son dövrlərdə isə özəl sektorda bəzi məhsul növləri üzrə istehsal fəaliyyəti müşahidə olunmaqdadır. Lakin əsas problem kimi konkret tədbirləri əhatə edən inkişaf proqramının, yəni planlama işlərinin olmamasıdır. Bu isə bu sahədə özəl sektora dair siyasətin spesifik olaraq aparılmasına mane olur. Buna baxmayaraq Azərbaycanda inkişaf məsələlərini əhatə edən Dövlət Proqramları bu sahənin inkişafına da şərait yaratmaqdadır:

- Azərbaycan Respublikasında ekoloji cəhətdən dayanıqlı sosial-iqtisadi inkişafa dair Milli Proqram - proqramda ekoloji təmiz kənd təsərrüfatı üçün əsas prioritetlərdən sayılan iki məqamı göstərmək olar: kənd təsərrüfatında kimyəvi maddələrin istifadəsinin milli və regional səviyyələrdə sxemlərinin yaradılması və nəzarətin gücləndirilməsi; torpaqların çirkənməsinə və zəifləməsinə səbəb ola bilən texnologiyalardan istifadə olunmasının qarşısının alınması;

- 2008-2015-ci illərdə Azərbaycan Respublikasında Əhəlinin Ərzaq Məhsulları ilə Etibarlı Təminatına Dair Dövlət Proqramı - proqrama əsasən əhəlinin ekoloji təmiz məhsullarla təchiz edilməsi məqsədilə keyfiyyətə və təhlükəsizliyə səmərəli nəzarət sistemi qurulmalı və ekoloji tarazlığın, biomüxtəlifliyin qorunması istiqamətində siyasət davam etdirilməlidir;

- Azərbaycan Respublikası regionlarının 2009-2013-cü illərdə sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı - dünya təcrübəsində ekoloji təmiz kənd təsərrüfatının regionlarda fermerlərin gəlirlərinin yüksəldilməsinə müsbət təsiri olduğunu nəzərə alaraq bu sahənin proqramdan kənar qalmadığını qeyd edə bilərik.

Azərbaycan Respublikasında qəbul edilmiş normativ-hüquqi aktlar iqtisadiyyatın müxtəlif sahələri üzrə sahibkarlıq fəaliyyətinə, istehlakçıların hüquqlarının müdafiəsinə, ərzaq məhsullarının müvafiq standartlarının əməl olunmasına, həmçinin ekoloji tarazlığın

mühafizə olunmasına zəmin yaradır. Bu baxımdan başda Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası olmaqla ekoloji təmiz kənd təsərrüfatının qanunvericilik bazasını aşağıdakılar təşkil edə bilər:

✓ Azərbaycan Respublikasının Ekoloji Təmiz Kənd Təsərrüfatı Haqqında Qanunu;

✓ Azərbaycan Respublikasının Standartlaşdırma Haqqında Qanunu;

✓ Azərbaycan Respublikasının İstehlakçı Hüquqlarının Müdafiəsi Haqqında Qanunu;

✓ Azərbaycan Respublikasının Yeyinti Məhsulları Haqqında Qanunu;

✓ digər normativ -hüquqi aktlar.

Son dövrlərdə hüquqi sahədə ekoloji təmiz kənd təsərrüfatının əsasları müəyyən edilmişdir. Ekoloji təmiz kənd təsərrüfatının hüquqi tənzimlənməsi istiqamətində Azərbaycan Respublikasının "Ekoloji Təmiz Kənd Təsərrüfatı Haqqında" Qanunu 13 iyun 2008-ci il tarixində qəbul edilmiş və özündə geniş normativ komponentləri əks etdirmişdir. Qanun Azərbaycan Respublikasında əhalinin, torpağın, suyun, bitkilərin və heyvanların sağlamlığını və təhlükəsizliyini təmin edən ekoloji təmiz kənd təsərrüfatı və ekoloji təmiz ərzaq məhsullarının istehsalı, emalı və dövriyyəsi ilə bağlı münasibətləri tənzimləyir.

"Ekoloji təmiz kənd təsərrüfatı haqqında" Azərbaycan Respublikası Qanununun qüvvəyə minməsi ilə əlaqədar həmin Qanunun tətbiq edilməsini təmin etmək məqsədi ilə 25 avqust 2008-ci il tarixli 818 sayılı Azərbaycan Respublikasının Prezidentinin Fərmanında müvafiq tapşırıqlar verilmişdir. Tapşırıqların əsas istiqamətləri aşağıdakı məsələlərin müəyyən edilməsindən ibarət olmuşdur:

✓ qüvvədə olan qanunvericilik aktlarının ekoloji təmiz kənd təsərrüfatı haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanununa uyğunlaşdırılması barədə təkliflərin hazırlanması;

✓ Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin və müvafiq mərkəzi icra hakimiyyəti orqanlarının normativ-hüquqi

aktlarının həmin Qanuna uyğunlaşdırılmasının təmin edilməsi;

✓ ekoloji təmiz kənd təsərrüfatı haqqında Azərbaycan Respublikası Qanununun pozulmasına görə məsuliyyət növlərini müəyyən edən qanunvericilik aktının layihəsinin hazırlanması;

✓ eyni vaxtda ekoloji təmiz və ənənəvi kənd təsərrüfatı üsulları ilə məhsul istehsalı qaydaları;

✓ ekoloji təmiz kənd təsərrüfatı və ərzaq məhsullarının istehsal qaydalarını, habelə ekoloji təmiz kənd təsərrüfatında istifadəsinə icazə verilən təbii və qeyri-təbii vasitələrin siyahısı;

✓ ekoloji təmiz kənd təsərrüfatı subyektlərinə verilən sənədin (sertifikatın) forması və verilməsi qaydası;

✓ ekoloji təmiz kənd təsərrüfatında ekoloji müşahidə və sertifikatlaşdırma qaydalarını və akkreditasiya orqanlarının funksiyaları;

✓ beynəlxalq standartların tələbləri nəzərə alınmaqla ekoloji təmiz kənd təsərrüfatı və ərzaq məhsullarının sertifikatlaşdırılması qaydaları və sertifikatların nümunəvi formaları;

✓ milli və beynəlxalq standartların tələbləri nəzərə alınmaqla ekoloji təmiz kənd təsərrüfatı və ərzaq məhsullarının dövriyyəsi qaydalarının müəyyən edilməsi;

✓ ekoloji təmiz kənd təsərrüfatı və ərzaq məhsullarının markalanması qaydası.

"Ekoloji təmiz kənd təsərrüfatı haqqında Azərbaycan Respublikası Qanununun tətbiq edilməsi barədə" Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2008-ci il 25 avqust tarixli 818 sayılı Fərmanının yuxarıda qeyd olunmuş tapşırıqların icrasını təmin etmək məqsədi ilə Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabinetinin 2009-cu il 8 yanvar tarixli 5 sayılı qərarı ilə müvafiq qaydalar müəyyən edilmişdir:

✓ eyni vaxtda ekoloji təmiz və ənənəvi kənd təsərrüfatı üsulları ilə məhsul istehsalı;

✓ ekoloji təmiz kənd təsərrüfatı və ərzaq məhsullarının istehsalı, habelə ekoloji təmiz kənd təsərrüfatında istifadəsinə icazə verilən təbii və qeyri-təbii vasitələrin siyahısı;

✓ ekoloji təmiz kənd təsərrüfatı subyektlərinə verilən sənədin (sertifikatın) forması və verilməsi;

✓ ekoloji təmiz kənd təsərrüfatında ekoloji müşahidə və sertifikatlaşdırma qaydaları və akkreditasiya olunmuş orqanların funksiyaları;

✓ ekoloji təmiz kənd təsərrüfatı və ərzaq məhsullarının sertifikatlaşdırılması qaydaları və sertifikatın nümunəvi forması;

✓ ekoloji təmiz kənd təsərrüfatı və ərzaq məhsullarının dövriyyəsi;

✓ ekoloji təmiz kənd təsərrüfatı və ərzaq məhsullarının markalanması;

✓ ekoloji təmiz kənd təsərrüfatı və ərzaq məhsullarının saxlanması və daşınması.

Ekoloji təmiz kənd təsərrüfatı haqqında Azərbaycan Respublikası Qanununun icrasının təmin edilməsi məqsədi ilə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti tərəfindən 24 may 2010-cu ildə 267 sayılı Fərman imzalanmışdır. Fərmanda adı çəkilən Qanunun tətbiqi ilə bağlı əlavə tədbirlər yer almaqla yanaşı, ekoloji təmiz kənd təsərrüfatının elmi təminatının həyata keçirilməsi qaydalarının müəyyən edilməsi ilə bağlı müvafiq tapşırıqlar verilmişdir. Tədbirlər əsasən təşkilati məsələlərin aydınlaşdırılmasında müvafiq dövlət qurumları arasında səlahiyyətlərin bölüşdürülməsinə şərait yaratmışdır.

Fərmanda nəzərdə tutulmuş ekoloji təmiz kənd təsərrüfatının elmi təminatının həyata keçirilməsi qaydalarının müəyyən edilməsi tapşırığının icrası məqsədi ilə Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 2010-cu il 30 avqust tarixli 159 sayılı qərarı ilə "Ekoloji təmiz kənd təsərrüfatının elmi təminatının həyata keçirilməsi Qaydaları" təsdiq edilmişdir. Bu da müasir dövrdə ekoloji təmiz kənd təsərrüfatının ən vacib məqamlarından biri olan elmi təminat məsələlərinin ölkədə müəyyənəlməsi üçün mühüm rol oynayır. Belə ki, qaydalarda elmi tədqiqatların aparılması və tətbiqi, kadr və ixtisas artırma, həmçinin maarifləndirmə işlərinin təşkili məsələləri öz əksini tapmışdır. Bu istiqamətdə olan tapşırıqların müvafiq dövlət qu-

rumları arasında bölüşdürülməsi isə ekoloji təmiz kənd təsərrüfatının təşkilini daha da sistemləşdirir.

Beləliklə, ölkədə ekoloji təmiz kənd təsərrüfatı sahəsinin yeni inkişaf etdiyinə baxmayaraq, hüquqi tənzimlənmə mexanizmləri mövcuddur və iqtisadi mexanizmlərin təkmilləşdirilməsi istiqamətində isə müvafiq işlər icra olunur.

Nəticə olaraq, ölkəmizdə son zamanlar gündəmə gələn ETKT-nin dünya təcrübəsinə əsaslanaraq inkişaf etdirilməsi ölkəmizin dünya iqtisadiyyatına inteqrasiyasının sürətlənməsinə, ölkənin ənənəvi kənd təsərrüfatı məhsullarının “eko” markası ilə dünya bazarına çıxarılmasına və əlavə dəyər yaratmasına, ekoloji turizmin inkişafına, bioloji müxtəlifliyin qorunmasına, ekoloji toxumların yetişdirilməsinə, ekoloji gübrə istehsalına, torpağın məhsuldarlığının və su hövzələrinin qorunmasına, bu sahədə meydana gələcək tədarük, anbarlarda mühafizə, qablaşdırma və nəqliyyat fəaliyyətlərinə, bütün qeyd olunanların nəticəsində isə yeni iş yerlərinin meydana gəlməsinə və nəhayət, regionların davamlı sosial-iqtisadi inkişafına, ətraf mühitin mühafizəsinə, kənd əhalisinin gəlirlərinin artmasına öz töhvəsini verəcəyi gözlənilir.

ƏDƏBİYYAT

1. Arif Şirəliyev, Regionların sosial-iqtisadi inkişafı səviyyələrinin yaxınlaşması məsələləri, “Dövlət idarəçiliyi”-2009. №4 (28).
2. Karaer, F., 2003. Gelişmekte Olan Ülkelerde Tarım-Çevre-Ekonomi Etkileşimi, Doğu Üniversitesi Dergisi, No:2, İstanbul.
3. National Standard of Canada (NSC), 1999. Organic Agriculture, Ottawa, Canada.
4. Yavuzer, G.B., Polat, T., Yavuzer, Ü., 2006. Genel Olarak Organik Tarım ve Yöntemi, Sürdürülebilir Rekabet Avantajı Elde Etmede Organik Tarım Sektörü Sektörel Stratejiler ve uygulamalar, URAK, İstanbul.

5. Food and Agriculture Organization (FAO), 2005, Organic Agriculture websayt, www.fao.org.organicag
6. <http://www.e-qanun.az/print.php?internal=view&target=1&docid=1975&doctype=0>
7. <http://www.e-qanun.az/print.php?internal=view&target=1&docid=15320&doctype=0>
8. <http://www.e-qanun.az/print.php?internal=view&target=1&docid=16721&doctype=0>
9. <http://www.e-qanun.az/print.php?internal=view&target=1&docid=16052&doctype=0>
10. <http://www.e-qanun.az/print.php?internal=view&target=1&docid=19591&doctype=0>
11. <http://www.e-qanun.az/print.php?internal=view&target=1&docid=20050&doctype=0>
12. <http://www.e-qanun.az/print.php?Internal=view&target=1&docid=15321&doctype=0>
13. <http://www.e-qanun.az/print.php?internal=view&target=1&docid=15322&doctype=0>

AZƏRBAYCANIN NƏQLİYYAT LOGİSTİKA SEKTORUNUN MÜASİR VƏZİYYƏTİ

Emil QASIMOV,
iqtisad üzrə fəlsəfə doktoru

Nəqliyyat sektoru iqtisadiyyatın effektiv inkişafı üçün tələb olunan vacib amillərdən biridir. Bazar iqtisadiyyatı münasibətlərinin yaranması nəqliyyatın rolunu daha da artırmışdır, ona görə də onun iştirakı olmadan regional əmtəə bazarları formalaşmır. Nəqliyyatın əsas vəzifəsi olan - maddi dəyərlərin dövriyyəsinin sürətlənməsi, hazır məhsulun çatdırılması, insanların daşınması və s. proseslər həm istehsalçıların, həm də istehlakçıların maraqlarına toxunduğundan daha da aktuallaşır. Nəqliyyat sisteminin inkişafı və təkmilləşdirilməsinin müasir tendensiyaları logistikanın, logistik idarəetmənin, yəni əmtəələrin qısa müddətdə və keyfiyyətli çatdırılması üzrə xidmətlər kompleksinin genişlənməsindən ibarətdir. Bir çox ölkələrdə istehsal amillərinin dəyərinin artması milli səviyyədə istehsalın qeyri-səmərəli olmasına və digər ölkələrə köçürülməsinə səbəb olur. Dünya bazarlarında fəaliyyətin müəyyən edici strategiyası sövdələşmələrin dəqiq və qısa müddət ərzində həyata keçirilməsindən ibarətdir. Başqa sözlə desək inkişaf etmiş cəmiyyətlərdə iqtisadi fəaliyyətə təsirin əsas aparıcı şərti logistikanın inkişaf səviyyəsidir.¹

Bu baxımdan dövlətin qəbul etdiyi Azərbaycan 2020-ci ilə baxış inkişaf konsepsiyasında nəqliyyat sektoruna xüsusi diqqətin ayrılması da bu sahənin əhəmiyyətini əks etdirir. Diqqəti çəkən və yaxın gələcəkdə nəqliyyat sektorunda baş verəcək dəyişiklikləri konsepsiyanın aşağıdakı bəndlərindən müəyyən etmək olar:

- Azərbaycanı regionun ticarət mərkəzinə çevirmək məqsədi ilə ölkənin strateji coğrafi mövqeyindən səmərəli istifadə etməklə tranzit və nəqliyyat xidmətlərinin inkişafı, ölkənin bölgələrində logistika mərkəzlərinin yaradılması nəzərdə tutulur;

- Azərbaycanın rəqabətqabiliyyətliliyinin artırılması məqsədi ilə ölkə ərazisində Avropa-Qafqaz-Asiya və Şimal-Cənub beynəlxalq nəqliyyat dəhlizlərində daşıma xərclərinin azaldılması, idxal, ixrac əməliyyatları və tranzit daşımaları üçün sərf edilən vaxtın qısaldılması və sərhəd-keçid prosedurlarının sadələşdirilməsi üçün tədbirlər görülməlidir;

- Şərqi-Qərbi və Şimal-Cənub nəqliyyat dəhlizləri istiqamətində avtomobil magistrallarının genişləndirilməsi, beynəlxalq əhəmiyyətli yolların yenidən qurulması və tikintisi layihələrinin başa çatdırılması ilə ölkənin yol-nəqliyyat infrastrukturunun beynəlxalq standartlara uyğunlaşdırılması təmin ediləcəkdir;

- yol nəqliyyatı sahəsində çınqıl örtüklü yollar tədricən bərk örtüklü avtomobil yolları ilə əvəz ediləcək, Respublika və yerli əhəmiyyətli yolların, o cümlədən şəhər, qəsəbə və kənd yollarının yenidən qurulması və genişləndirilməsi davam etdiriləcək, yüksək ekoloji standartlara keçid təmin olunacaq, yol qovşaqları, körpülər tikilib təmir ediləcək və digər modernləşdirmə işləri aparılacaqdır. Yeni yolların salınması əhalinin təhlükəsizliyinin təmin edilməsi prinsipi və əsasən birinci dərəcəli yolların tikilməsi ilə davam etdiriləcək, şəhərdaxili və şəhərdənkənar yük terminallarının tikintisi sürətləndiriləcək, müvafiq infrastrukturun təkmilləşdirilməsi ilə yanaşı, böyük 21 şəhərlərdə və ümumən ölkənin bütün ərazisində nəqliyyatın intellektual idarə olunması sisteminin tətbiqi reallaşdırılacaqdır.

Məlum olduğu kimi, Azərbaycan Respublikası öz coğrafi mövqeyinə görə Avropa və Asiyayı birləşdirən beynəlxalq ticarət yollarının kəsişməsində yerləşir. Bu sahənin malik olduğu potensialından tam faydalanmaq üçün mövcud problemlərin həll edilərək inkişaf etdirilməsi dövlətin qarşısında duran əsas prioritetlərdən biridir. Nəqliyyat sektorundakı rəqəmlərə nəzər salsaq bu istiqamətdə görülmüş işləri və qarşıda duran problemləri aydın görərik.

Cədvəl 1-ə nəzər yetirdikdə son 11 ildə nəqliyyat sektoruna və müvafiq olaraq alt bölmələrinə yönəldilmiş investisiyanın həcmi

görürük. Bu sahəyə yönəldilmiş investisiyanın həcmının davamlı olaraq artması və infrastrukturun müasir standartlara uyğunlaşdırılması öz müsbət təsirini daşıyan yüklərin həcmində (cədvəl 2.) və daşınmalardan əldə olunan gəlirdə (Cədvəl 3.) göstərir.

Qloballaşma nəticəsində ölkələr arasında qarşılıqlı əlaqə və qarşılıqlı asılılıq artır, yəni vahid dünya iqtisadi sistemi formalaşır. Bəzi ölkələr beynəlxalq ticarət fəaliyyətində birbaşa iştirak etmədikləri halda, faktiki olaraq yüklərin onların ərazisindən keçdikdə nəqliyyat, tranzit və gömrük xidmətlərini göstərirlər.²

Müasir dövrdə kompaniyalar müasir logistika xidmətləri göstərən şirkətlərlə əməkdaşlıq etməyə üstünlük verirlər. Xərclərin azaldılmasına və xidmət səviyyəsinin yüksəldilməsinə müxtəlif növ nəqliyyat növlərindən istifadə edərək yükdaşımaların həyata keçirilməsi səbəb olur. Belə ki, yolda olan yükün qısa müddət ərzində çatdırılması tələb olunursa, onda onu yaxın limanda gəmidən götürərək hava və yaxud dəmiryolu nəqliyyatı vasitəsilə çatdırırlar. Əmtəələrin “qapıdan qapıya” və “dəqiq vaxtında” çatdırılmasına olan tələblər və bu xidmətlərin əsaslandırılmış qiymətinə qarışıq nəqliyyat xidmətlərinin qiymətləri kommersiya məlumatlarının mübadiləsinə görə mükafatlandırmanı, konteynerlərin icarəsi, yüklərin konteynerlərlə konsolidasiyası və dekonsolidasiya edilməsi, məhsulun saxlanması və bölüşdürülməsi haqlarının da daxil edilməsini nəzərdə tutur.³

Logistika konsepsiyasının yayılmasında nəqliyyatın xüsusi rolu var. Hazırda yerli şirkətlərin qarşısında duran əsas problemlərdən biri logistika sahəsində kadr hazırlığıdır. Orta və yüksək idarəetmə pillələrinin rəhbərlərinin, müxtəlif müəssisələrin işçilərinin iş praktikasına logistik düşüncə tərzinin daxil edilməsi vacibdir. “Logistika” ixtisası üzrə kadr hazırlığı, orta və yüksək pilləli menecment işçilərinin bu sahədə ixtisasının artırılması və yenidən hazırlanması zəruridir.

Nəqliyyata yönəldilmiş investisiyalar, milyon manat

	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011
Cəmi	44,0	58,7	89,2	337,2	324,0	515,5	629,3	740,9	1985,9	1706,0	2434,8	2509,4
Yerüstü və boru kəməri nəqliyyatının fəaliyyəti	8,6	10,6	33,0	232,8	209,3	265,6	185,4	195,3	214,3	181,1	511,1	484,6
Dəmir yolu nəqliyyatı	3,9	7,2	22,5	5,4	8,6	22,5	13,2	4,4	13,4	2,8	3,4	3,1
Digər quruyol nəqliyyatı	2,6	2,5	10,0	9,7	10,1	17,2	18,5	167,4	173,7	156,4	162,9	228,0
Boru kəməri	2,1	0,8	0,5	217,7	190,6	225,9	153,7	23,5	27,2	21,9	344,8	253,5
Su nəqliyyatı	1,0	4,2	8,9	32,1	39,6	30,7	41,2	21,2	65,6	35,6	13,2	83,5
Hava nəqliyyatı	9,0	3,3	1,0	31,6	11,5	118,1	107,7	83,0	99,8	31,9	214,1	180,4
Anbar təsərrüfatı və yardımçı nəqliyyat fəaliyyəti	25,4	40,6	46,3	40,7	63,6	101,1	295,0	441,4	1606,2	1457,4	1696,4	1760,9

Nəqliyyat sektorunda yük daşınması, 1000 ton

	2000	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011
Nəqliyyat sektoru	80180	98445	110001	117314	128328	145596	167533	183093	190372	196452	203586
Demir yolu	15 876	17464	20 345	20671	26 522	30205	28276	27432	20799	22 349	22203
Dəniz	8 779	11 381	13 272	13209	13 680	13506	10173	11898	13 190	11 714	12499
Hava	37	31	52	75	74	75	52	43	32	40	51
Boru kəməri	15 054	15 831	17 262	18145	18534	27426	47409	55 731	62115	62 458	59053
Nəft kəməri	11 774	9 977	11 283	11589	11692	19947	39999	44 383	50480	49 982	45602
Qaz kəməri	3 280	5 854	5 979	6556	6842	7479	7410	11 348	11635	12 476	13451
Avtomobil	40 434	53 738	59 070	65214	69518	74384	81623	87989	94236	99891	109780

*Nəqliyyat sektorunda daşınmalardan əldə
olunan gəlir, mln. manat*

	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011
Cəmi	375,1	405,9	440,0	539,6	599,5	670,4	845,0	2103,2	2524,9	2889,6	3065,8	3283,3
Dəmir yolu	85,2	83,3	94,1	119,3	118,6	148,5	169,1	178,2	205,8	149,7	158,4	196,7
Dəniz	59,1	71,5	83,8	89,8	100,4	96,4	110,8	100,3	116,1	122,5	107,2	109,4
Hava	63,7	65,7	74,1	132,8	161,1	179,5	223,0	326,4	372,0	331,5	388,9	557,9
Boru kəməri	21,9	25,0	20,1	20,3	21,0	19,0	82,7	1157,9	1393,9	1705,5	1712,6	1605,9
Nəft kəməri	11,9	16,7	17,0	17,5	17,8	15,9	78,9	1021,1	1202,2	1533,3	1563,3	1444,5
Qaz kəməri	10,0	8,2	3,1	2,7	3,2	3,0	3,8	136,9	191,7	172,2	149,3	161,4
Avtomobil	140,7	155,6	162,3	171,4	191,8	220,0	251,6	331,9	426,8	569,1	669,9	784,6

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, nəqliyyat sektoru ölkədə prioritet sahələrdən biri sayılır və onun inkişafında yerli iştirakçılar ilə yanaşı xarici tərəfdaşlarda maraqlıdırlar. Dünyada baş verən tendensiyaları nəzərə alaraq əminliklə söyləmək olar ki, yerli nəqliyyat-ekspedisiya şirkətləri tezliklə rəqabətqabiliyyətliklərini saxlamaq üçün xidmət tariflərini aşağı salmaq məcburiyyəti ilə üzləşəcəklər. Bu məsələlərin həlli üçün aşağıdakılar vacibdir:

- beynəlxalq daşımaların həyata keçirilməsi zamanı xərclərin idarə edilməsi üzrə müasir metodların mahiyyətinin və tətbiqi sahələrinin öyrənilməsi;

- nəqliyyat xidmətlərinin istehsalı zamanı əsas xərc əmələ gətirən və risk yaradan faktorların müəyyən edilib araşdırılması;

- xərclər üzərində nəzarət və risklərin minimallaşdırılması funksiyasının effektiv həyata keçirilməsinə yönəlmiş idarəetmə qərarlarının qəbul edilməsi metodlarının hazırlanması;

- yerli sahibkarlar üçün məlumat kitabçalarının hazırlanaraq paylanması və s.

Qeyd olunanları nəzərə alaraq Azərbaycanda logistikanın inkişafına mane olan əsas çətinlikləri aşağıdakı kimi sistemləşdirmək olar:

- mal və xidmətlərin paylanması sistemlərinin qeyri-rasional inkişafı (sənaye və ticarət sahələrində bölüşdürmə sistemlərinin inkişafının düşünülmüş strategiyasının olmaması, orta və böyük topdansa satış səviyyəsində təşkil olunmuş bazarların olmaması);

- müasir elektron kommunikasiya, elektron şəbəkə, rabitə və telekommunikasiya sistemlərinin zəif inkişaf etməsi;

- zəif inkişaf etmiş nəqliyyat infrastrukturunu, xüsusən də avtomobil yolları, az sayda yük terminalları və həmçinin də onların aşağı texniki-texnoloji səviyyəsi;

- anbar təsərrüfatlarının istehsalat-texnoloji bazalarının aşağı səviyyəli inkişafı, məhsulların yenidən emalı üçün müasir texnoloji təchizatın çatışmamazlığı, anbar işlərinin aşağı səviyyədə mexanikləşdirilməsi və avtomatlaşdırılması;

- müasir tara və qablaşdırma istehsalının zəif inkişafı və s.

ƏDƏBİYYAT

1. Транспортная логистика: современные проблемы и направления развития Журнал "Проблемы прогнозирования" 2004, №1.
2. Вестник Ростовского государственного экономического университета «РИНХ» Е.В. Крашенников, 2008, №2.
3. Плужников К.И., Чунталова Ю.А. Транспортные условия контрактов, транспортная продукция и цена товара // БТИ, 2002, № 7.
4. Пехтерев Ф.С. Международные транспортные коридоры на территории России // Железнодорожный транспорт. 2001, № 4.
5. Никифоров В.В. Логистика. Транспорт и склад в цепи поставок. ГроссМедиа, РОСБУХ; Москва; 2008.

AZƏRBAYCANDA İNVESTİSİYA RESURSLARI VƏ ONLARIN FORMALAŞMASINA TƏSİR EDƏN AMİLLƏRİN QIYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ

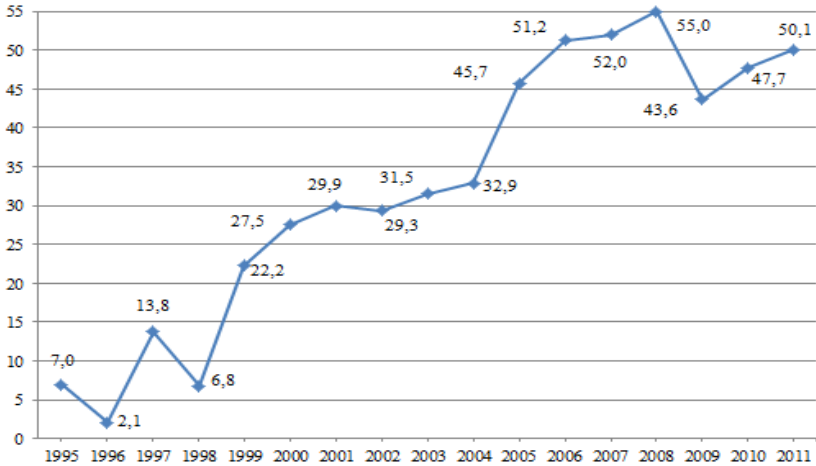
**Bağış ƏHMƏDOV,
iqtisad elmləri namizədi**

Milli iqtisadiyyata cəlb edilə bilən investisiya resurslarının həcmi ölkədə investisiya fəallığını müəyyən edən amillərdən biridir. Bu resursların formalaşması həm daxili, həm də xarici mənbələr hesabına təmin edilə bilər. Daxili mənbələrə milli qənaətlə yanaşı, suveren fondlarda (Nəft Fondu, Gələcək nəsillərin inkişafı Fondu və s.) toplanmış vəsaitlər, kommersiya banklarının istehlak kreditləri və s., xarici mənbələrə isə birbaşa və portfel xarici investisiyaların cəlb edilməsi, əsaslı kapital transferləri, maliyyə kreditləri və s. aiddir.

Son illərdə Azərbaycanda neft strategiyasının uğurla reallaşdırılması investisiya qoyuluşlarının reallaşdırılması üçün zəruri resursların formalaşmasına səbəb olmuşdur. Belə ki, 2011-ci ildə ümumi daxili məhsul (ÜDM) 1990-cı ilə nisbətən 2,4 dəfə, 1995-ci ilə nisbətən 5,7 dəfə, 2000-ci ilə nisbətən 4,0 dəfə, 2005-ci ilə nisbətən isə 2,1 dəfə artmışdır. Ölkədə 2000-ci ildən sonra iqtisadi artım tempinin yüksək olması neft və qaz hasilatı ilə əlaqədar olmuşdur. Belə ki, ölkədə neft hasilatı 2000-ci ildə 14,0 mln. tondan 2010-cu ildə 50,8 mln. tona, qaz hasilatı isə 5,6 mlrd. kub metrədən 26,3 mlrd. kub metrə qədər artmış, 2011-ci ildə isə müvafiq olaraq 45,6 mln. tona və 25,7 mlrd. kub metrə bərabər olmuşdur. Nəticədə, ölkədə neft-qaz sektorunun ÜDM-də payı 2000-ci ildə 29,1%-dən 2011-ci ildə 50,8%-ə qədər artmışdır. Hesablamalar göstərir ki, müqayisəli qiymətlərlə 2000-ci ilə nisbətən 2010-cu ildə ölkədə ümumi daxili məhsulun artımının 43,4%-i, 2011-ci ildə isə 38,2%-i neft-qaz sektoru hesabına baş vermişdir. Qeyd edilən göstəricinin 2011-ci ildə azalması əsasən ölkədə neft hasilatının aşağı düşməsi hesabına baş vermişdir. Belə ki, 2011-ci ildə neft ÜDM-i əvvəlki ilə nisbətən 9,8% azalmışdır. Nominal ifadədə qeyd edilən göstəri-

cilər daha yüksək olmuşdur. Belə ki, nominal qiymətlərlə 2000-ci ilə nisbətən 2010-cu ildə ölkədə ümumi daxili məhsulun artımının 50,0%-i, 2011-ci ildə isə 50,4%-i neft-qaz sektorunun payına düşmüşdür. Qeyd etmək lazımdır ki, nominal qiymətlərlə neft ÜDM-nin artımının müəyyən edilməsinin mühüm əhəmiyyəti vardır. Ölkə daxilində istehlaka gedən yerli istehsal məhsullarının qiymətlərinin ümumi artımı cəmiyyətin maddi rifah səviyyəsinə təsir göstərmir. Lakin neft-qaz sektorunun məhsulunun əsas hissəsi ixrac edildiyindən bu sahənin məhsulunun nominal dəyərinin artması ölkənin ticarət şərtlərinin yaxşılaşmasına, yəni nominal artım hesabına daha çox real məhsulların alınması imkanlarının yaranmasına səbəb olur. Belə şəraitdə neft-qaz sektorunun məhsullarının qiymətlərinin artması daxili tələbin maliyyələşdirilməsi və dövlətin maliyyə imkanlarının artması baxımından böyük əhəmiyyət kəsb edir. Beləliklə, ölkədə əsasən neft və qaz hasilatının artması hesabına gəlirlərin artması qənaət normasının da yüksəlməsinə səbəb olmuşdur. Belə ki, yüksək iqtisadi artım yüksək gəlirlərin yaranmasına, bu da öz növbəsində qənaətin artımına səbəb olur. Araşdırmalar göstərir ki, ölkədə uzunmüddətli iqtisadi artım milli qənaətin əsas determinantı kimi çıxış edir. İqtisadi artımın yüksək tempi qənaətin artımını qabaqlayır. Məhz nisbətən uzunmüddətli davamlı iqtisadi artımdan sonra qənaət norması artır (1, s.2).

Şəkil 1-dən görüldüyü kimi, Azərbaycanda qənaət norması 1996-cı ildə 2,1%-dən 2000-ci ildə 27,5%-ə, 2011-ci ildə isə 50,1%-ə qədər artmışdır. Qeyd etmək lazımdır ki, son illərdə Azərbaycan qənaət normasına görə dünya ölkələri içərisində ən böyük göstəriciyə malik olan ölkələrdən biridir. Belə ki, 2011-ci ildə milli qənaətin ÜDM-ə nisbəti Azərbaycanda 47,6%-ə bərabər olduğu halda, dünya üzrə bu göstərici 20,5%-ə bərabər olmuşdur. Azərbaycanda qənaət normasının yüksək olması ilə yanaşı, qənaətin mütləq həcmnin də artımı böyük olmuşdur. Belə ki, ölkədə 2011-ci ildə milli qənaətin həcmi müqayisəli qiymətlərlə 1995-ci ilə nisbətən təqribən 40 dəfə, 2000-ci ilə nisbətən təqribən 7 dəfə, 2005-ci ilə nisbətən isə təqribən 2,3 dəfə artmışdır.

Şəkil 1. Azərbaycanca qənaət norması (faizlə)

Azərbaycanda qənaət normasının yüksək olması heç də gəlirlərin yüksək səviyyəsi ilə əlaqədar olmamışdır. Belə ki, ölkədə adambaşına düşən ÜDM-in həcmi 2011-ci ildə 7285,0 ABŞ dollarına, 2012-ci ildə isə 7490,5 ABŞ dollarına bərabər olmuşdur ki, bunlar da Dünya Bankının statistikasına əsasən orta dünya göstəricisindən (müvafiq olaraq 10112,3 ABŞ dolları və 10206,4 ABŞ dolları) geri qalır. Dünya Bankının hesablamalarına əsasən Azərbaycanca paritet alıcılıq qabiliyyəti əsasında hesablanmış adambaşına ÜDM 2011-ci ildə 10070,9 ABŞ dolları, 2012-ci ildə isə 10623,9 ABŞ dolları təşkil etdiyi halda, dünya üzrə bu göstəricinin orta qiyməti müvafiq olaraq 11694,3 ABŞ dollarına və 12212,9 ABŞ dollarına bərabər olmuşdur. Belə şəraitdə qənaət normasının yüksək olmasına əsasən iki amil təsir göstərmişdir. Bunlardan birincisi, ölkədə gəlirlərin yaranma mənbələri ilə əlaqədardır, ikincisi isə, sərəncamda qalan gəlirlərin əhəmiyyətli hissəsinin dövlətin sərəncamında olması ilə bağlıdır.

**Ümumi əlavə dəyərin (əsas qiymətlərlə) strukturu
(yekuna görə faizlə)**

	1995	2000	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011
Ümumi əlavə dəyər (əsas qiymətlərlə)	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100
Əmək ödənişləri	24,5	23,1	24,6	26,8	24,4	18,1	16,3	15,3	18,9	17,2	15,8
İstehsala digər vergilər (-)	0,2	0,9	1,0	1,4	0,8	0,8	0,7	0,6	0,7	0,5	0,6
Ümumi mənfəət (qarışıq gəlirlər)	75,3	76,0	74,5	71,8	74,8	81,1	83,0	84,1	80,3	82,3	83,6
Əsas fondların istehlakı	15,2	13,3	11,9	11,5	10,7	8,6	6,5	5,9	6,5	5,8	4,9
Xalis mənfəət (xalis qarışıq gəlirlər)	60,0	62,7	62,5	60,3	64,0	72,5	76,5	78,1	73,9	76,5	78,7

Qeyd. Cədvəl Dövlət Statistika Komitəsinin məlumatları əsasında tərtib edilmişdir.

Cədvəl məlumatlarından göründüyü kimi, Azərbaycanda yaradılan əlavə dəyərin strukturunda əmək ödənişlərinin payı son illərdə azalmış, ümumi mənfəətin payı isə artmışdır. Ümumi mənfəətin ÜDM-də payının artması əsasən ölkə iqtisadiyyatında neft və qaz hasilatı sahəsinin payının yüksək olması ilə əlaqədardır. Belə ki, 2011-ci ildə ÜDM-də neft və qaz hasilatı sahəsinin payı 47,3%-ə bərabər olmuşdur. Qeyd edilən ildə neft və qaz hasilatı sahəsində yaradılmış əlavə dəyərin 1,6%-i əsas fondların istehlakına, 95,2%-i xalis mənfəətin payına, yalnız 2,7%-i əmək ödənişlərinin payına düşmüşdür. 2011-ci ildə Azərbaycanda əmək ödənişlərinin ÜDM-ə (bazar qiymətləri ilə) nisbəti 15,8%-ə bərabər olduğu halda, avro zonaya daxil olan ölkələrdə bu göstərici 49,1%, İsveçrədə 59,7%, Danimarkada 55,3%, Böyük Britaniyada 53,6% təşkil etmişdir. Azərbaycanda əmək ödənişlərinin ÜDM-də payının kiçik olması iqtisadi artımın dayanıqlılığına mənfi təsir göstərsə də, xalis mənfəət və əsas fondların istehlakının payının yüksək olması qənaət normasının artımına müsbət təsir göstərir. Belə ki, amortizasiya ayırımları və xalis mənfəət əsasən ilkin olaraq firmaların sərəncamında qaldığından, onların investisiyaya çevrilməsi imkanları böyük olur. Bu baxımdan, N.Kaldor qeyd edir ki, mənfəətdən qənaət norması

əmək haqqına nisbətən yüksək olur (2). Bununla belə, 2011-ci ildə ölkədə xalis mənfəətin 61,7 %-i neft və qaz sektorunun payına düşmüşdür ki, bu da renta ilə əlaqədardır. Həmçinin, bu ildə qeyri-neft sektorunda əlavə dəyərdə xalis mənfəətin payı təqribən 61,5%-ə, əsas fondların istehlakı 8,3%-ə, əmək ödənişlərinin payı isə 29,4%-ə bərabər olmuşdur. Qeyri-neft sektorunda əlavə dəyərdə xalis mənfəətin payının yüksək olması əhalinin əhəmiyyətli hissəsinin fərdi sahibkarlıqla məşğul olması və faiz dərəcələrinin yüksək olması ilə bağlıdır. Məsələn, 2011-ci ildə ölkədə adambaşına əldə edilən gəlirlərin 25,5%-i özünüməşğulluqdan əldə edilmişdir ki, bura sahibkarlıq fəaliyyəti də daxildir. Həmçinin, Azərbaycanda kommersiya banklarının verdiyi kreditlərin faiz dərəcəsi yüksək olaraq qalır. Məsələn, AccessBankın 48 aya qədər verdiyi aqrokreditlərin faizi dərəcəsi 20,95%-lə 43,36% arasında dəyişir, Kapital Bankın istehlak kreditləri illik 24%-ə bərabərdir, Unibankın kiçik və orta biznes sahibləri, fərdi sahibkarlar üçün verdiyi kreditlərin illik faiz dərəcəsi isə 18%-dən başlayır, fərdi müştərilərə verilən arayıqsız kreditlərin faiz dərəcəsi isə 42,49%-lə 60,29% arasında dəyişir. Qeyd etmək lazımdır ki, kredit verilərkən komissiya və digər xərclər də nəzərə alınsa, onda kreditlərin faiz dərəcəsi bir qədər də yüksək olur.

Gəlirlərin əhəmiyyətli hissəsinin renta təşkil etməsi və bu rentanın əsas hissəsinin dövlətə çatması sərəncamda qalan gəlirlərdə dövlətin payının artmasına səbəb olmuşdur. Belə ki, sərəncamda qalan gəlirlərdə dövlətin payı 2000-ci ildə 10,0%-dən 2011-ci ildə 41,7%-ə qədər yüksəlmişdir. Sərəncamda qalan gəlirlərin son istehlak xərclərinə və qənaətə bölünməsi isə dövlətin iqtisadi siyasəti ilə bağlıdır.

Cədvəl 2

Sərəncamda qalan gəlirlər

(mln. man.)

	2000	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011
Cəmi	5180,1	7551,0	8732,6	12115,8	17541,9	25454,7	37358,3	34021	40811,1	49479,5
qeyri-maliyyə müəssisələri	1102,5	1483	1610,2	2668,8	5639,2	8315,6	5067,6	5342,5	5402,6	6847,3
maliyyə təşkilatları	105,8	87	103,3	167	162,7	440,6	595,3	868,4	1088,4	1453,1
dövlət idarəetməsi	519,2	1083,3	1539,4	2357,4	3983,9	6789,7	17811,4	11982,7	17146,9	20639,7
ev təsərrüfatları	3438,6	4885,2	5445,9	6883,9	7706,8	9820,4	13738,1	15647,7	16959,4	20314,4
ev təsərrüfatlarına xidmət edən qeyri-kommersiya təşkilatları	14	12,5	33,8	38,7	49,3	88,4	145,9	179,7	213,8	225,0

Qeyd. Cədvəl Dövlət Statistika Komitəsinin məlumatları əsasında tərtib edilmişdir.

Cədvəl 3

Milli qənaətin institutional bölgüsü

(mln. man.)

	2000	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011
Cəmi	1426,3	2380,1	2871,3	5536,1	8985,6	13242,2	20528,5	14838,9	19475,0	24799,8
qeyri-maliyyə müəssisələri	1102,5	1483	1610,2	2668,8	5639,2	8315,6	5067,6	5342,5	5402,6	6847,3
maliyyə təşkilatları	105,8	87	103,3	167	162,7	440,6	595,3	868,4	1088,4	1453,1
dövlət idarəetməsi	-195,6	198	439	1052,3	2383	4050	14401,7	8022,6	12526,1	15365,0
ev təsərrüfatları	465,7	655,2	748,2	1673,4	833,8	445,8	451,9	598,8	431,1	1098,4
ev təsərrüfatlarına xidmət edən qeyri-kommersiya təşkilatları	-52,1	-43,1	-29,4	-25,4	-33,1	-9,8	12	6,6	26,8	36,0

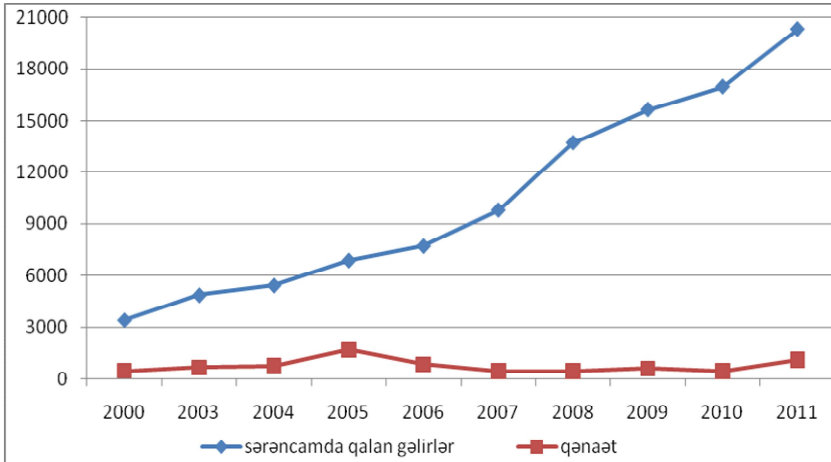
Qeyd. Cədvəl Dövlət Statistika Komitəsinin məlumatları əsasında tərtib edilmişdir.

Cədvəl 2 və 3-ün məlumatlarından göründüyü kimi, dövlətin sərəncamında qalan gəlirlər artdıqca, onun qənaəti də artmışdır. Belə ki, dövlətin qənaət norması 2000-ci ildə mənfi 37,7%-dən 2008-ci ildə 80,9%-ə qədər artmış, 2011-ci ildə isə 74,4% təşkil etmişdir. 2011-ci ildə qənaət normasının əhəmiyyətli dərəcədə artımı əsasən neftin qiymətinin yüksək olması ilə əlaqədar olmuşdur. Belə ki, dünya bazarında bir barel neftin qiyməti 2000-ci ildə 28,5 ABŞ dollarından 2011-ci ildə 110,9 ABŞ dollarına qədər artmışdır. Belə şəraitdə neft sektorunun milli iqtisadiyyatda əsas rola malik olması milli qənaətin həcmində dövlətin payının artmasına səbəb olmuşdur. Belə ki, 2000-2002-ci illərdə dövlətin qənaəti mənfi kəmiyyətə, 2003-cü ildə isə milli qənaətdə dövlətin payı 8,3%-ə bərabər olduğu halda, 2008-ci ildə bu göstərici 70,2%-ə, 2011-ci ildə 62,0%-ə bərabər olmuşdur. Bütövlükdə, 2000-2011-ci illərdə ölkədə formalaşmış cəmi qənaətin 51,1%-i dövlət idarəetməsinin payına düşmüşdür. Azərbaycanca dövlətin iqtisadi inkişafın maliyyələşdirilməsinə təsirini artıran digər mühüm amillərdən biri qənaətin əhəmiyyətli hissəsinin dövlət müəssisələrinin payına düşməsi ilə əlaqədardır. Belə ki, 2011-ci ildə milli qənaətin 27,6%-i qeyri-maliyyə müəssisələrinin payına düşmüşdür. Ölkədə əsas qeyri-maliyyə müəssisələri olan Azərbaycan Dövlət Neft Şirkəti, «Azərenerji» ASC, «Azərsu» ASC və digər iri şirkətləri dövlətin mülkiyyətindədir.

Bütövlükdə, Azərbaycanda neft və qaz hasilatının artması ilə bağlı olaraq 2004-cü ildən sonra ölkədə baş vermiş yüksək iqtisadi artım milli qənaətin artımında mühüm rol oynamışdır. Ölkənin gəlirlərinin artması və onun əhəmiyyətli hissəsinin dövlətin sərəncamında olması ölkədə qənaət normasının yüksəlməsinə səbəb olmuşdur.

Son illərdə ev təsərrüfatlarının sərəncamda qalan gəlirləri davamlı şəkildə artsalar da, bu gəlirlərin səviyyəsi onların qənaət imkanlarını məhdudlaşdırmışdır (şəkil 2). Belə ki, 2011-ci ildə ev təsərrüfatlarının adambaşına düşən sərəncamında qalan gəlirləri

2185,3 manata bərabər olmuşdur ki, bu da 2000-ci ilə nisbətən təqribən 5,1 dəfə çoxdur. Bununla belə, qeyd edilən dövrdə bu göstəricinin qiymətinin real artımı 2,7 dəfə təşkil etmişdir. Bununla belə, 2011-ci ildə Azərbaycanda ev təsərrüfatlarının adambaşına düşən sərəncamında qalan gəlirlərinin həcmi Avstriyanın səviyyəsindən təqribən 10 dəfə az olmuş, yaşayış minimumu səviyyəsini təqribən 1,9 dəfə üstələmişdir. Fikrimizcə, ev təsərrüfatlarının gəlirlərinin səviyyəsi əhalinin qənaətə meyilliyini məhdudlaşdıran əsas amillərdən biridir.

Şəkil 2. Ev təsərrüfatlarında sərəncamında qalan gəlirlərin və qənaətin dinamikası (mln. man.)

Şəkil 2-nin məlumatlarından görüldüyü kimi, ev təsərrüfatlarının sərəncamında qalan gəlirlərin həcmi ilə onların qənaətlərinin həcmi arasında korrelyasiya asılılığı olmamışdır. Bütövlükdə, əhalinin gəlirləri əsasən istehlakın artımına yönəldilmişdir. Fikrimizcə, 2000-2009-cu illərdə ev təsərrüfatlarında adambaşına düşən orta aylıq sərəncamında qalan nominal gəlirlərin məbləğinin 35,5 manatla 182,1 manat, adambaşına düşən orta aylıq sərəncamında

qalan real gəlirlərin (2000-ci ilin qiymətləri ilə) 35,5 manatla 82,6 manat arasında dəyişdiyi bir şəraitdə onların qənaət imkanları da məhdud olmuşdur.

Ev təsərrüfatları baxımından qənaətin həcmi ilə iqtisadi artım arasında əlaqə, iqtisadi artım şəraitində əmək qabiliyyətli əhalinin qənaətlərinin pensiya yaşında əhalinin xərclərini üstələməsi ilə bağlıdır. Belə ki, adətən insanlar əmək qabiliyyətli yaşda gəlirlərinin bir hissəsini təqaüdə çıxırdıqdan sonra xərcləmək üçün qənaət edirlər. İqtisadi artım əvvəlki nəsələ nisbətən yeni nəslin gəlirlərinin artımına səbəb olur. Belə şəraitdə, əhalinin sayı və yaş strukturu dəyişmədikdə belə, yeni nəslin qənaətinin təqaüdə çıxmış əhalinin qənaətindən çox olmasına səbəb olur. Bununla belə, bu amil ölkədə formalaşmış pensiya sistemindən əhəmiyyətli dərəcədə asılıdır. Hazırda Azərbaycanda təqaüdə çıxmış insanlara pensiyalar, formalaşmış qənaət hesabına deyil, pensiya fonduna işləyənlərin ödədikləri və dövlət büdcəsindən transfer edilən vəsaitlər hesabına verilir. Bunu aşağıdakı cədvəldən görmək olar.

Cədvəl 3

Dövlət Sosial Sığorta Fondunun gəlirləri

(manatla)

	Gəlirlərin mənbələri	2009	2010	2011
1.	Məcburi dövlət sosial sığorta haqları, cəmi	1278,0	1221,0	1226,8
1.1.	büdcədən maliyyələşən təşkilatlar üzrə	542,7	525,05	508,4
1.4.	digər sığortaedənlər o cümlədən:	735,3	696	718,4
2.	Sair gəlirlər	2,5	2,5	7,5
3.	Dövlət büdcəsindən ayırmalar (transfer)	495	533,7	886,0
	Cəmi	1775,5	1757,2	2120,3

Qeyd. *Cədvəl Dövlət Sosial Müdafiə Fondunun məlumatları əsasında tərtib edilmişdir.*

Qeyd etmək lazımdır ki, son 10 ildə Dövlət Sosial Sığorta Fondunun gəlirləri xərclərinə bərabər olmuş və bu xərclərin bir hissəsi dövlət büdcəsindən transferlər hesabına ödənilmişdir. Cədvəl 3-dən görüldüyü kimi, Dövlət Sosial Müdafiə Fondunun 2009-cu ildə

xərclərinin 27,9%-i, 2010-cu ildə 30,4%-i, 2011-ci ildə isə 41,8%-i dövlət büdcəsindən transferlər hesabına təmin edilmişdir. Bütövlükdə, qeyd edilən dövrdə Sosial Müdafiə Fondunun gəlirlərinin müvafiq olaraq 58,4%-i, 60,3%-i və 65,8%-i dövlət büdcəsi ilə bağlı olmuşdur. Belə şəraitdə əhalinin pensiya ödəmələri qənaət rolunu oynamır və onlar Dövlət Sosial Müdafiə Fondunun cari xərclərinin ödənilməsinə yönəldilir. Pensiya sisteminin mövcud vəziyyəti əhalinin təqaüdə çıxdıqdan sonra istehlaklarının ödənilməsi üçün qənaət etmələrinə dair rəşional qərarlar verməsinə imkan vermir.

Əhalinin yaş strukturu qənaətin həcminə təsir göstərən həlledici amillərdən biridir. Azərbaycanca əhalinin ümumi sayında əmək qabiliyyətli əhalinin payı 1989-cu ilin sonuna 55,3%-ə, 1999-cu ilin sonuna 59,5%-ə, 2009-cu ilin sonuna 68,5%-ə, 2011-ci ilin sonuna isə 69,3%-ə bərabər olmuşdur. Göründüyü kimi, 1989-2011-ci illər ərzində əhalinin ümumi sayında əmək qabiliyyətli yaşda olan əhalinin payı davamlı olaraq artmışdır. Bu amil qənaətin həcminə müsbət təsir göstərsə də, bu təsirin dərəcəsi əhalinin məşğulluq səviyyəsi və adambaşına gəlirlərin həcmindən asılıdır.

Gəlirlərin bölgüsü də qənaətin həcminə təsir göstərə bilər. Belə ki, varlı insanlar həm mütləq, həm də nisbi baxımdan kasıblara nisbətən daha çox qənaət etmək imkanlarına malikdir. Bununla belə, bir çox tədqiqatlar insanların fərdi gəlirləri arasındakı bərabərsizliklə qənaət norması arasındakı əlaqənin olduğunu təsdiq etsə də, ölkə səviyyəsində belə asılılığın müəyyən edilməsində çətinliklər mövcuddur. Azərbaycanca 2011-ci ildə əhalinin ümumi sayında adambaşına aylıq gəlirləri 300 manatdan çox olanların payı 2,0%-ə bərabər olmuşdur. Həmçinin adambaşına düşən ən böyük gəlirlərə malik 10% əhalinin orta aylıq gəlirləri 297,4 manata bərabər olmuş, bu qrupun cəmi gəlirləri əhalinin ümumi gəlirlərinin 17,9%-ni təşkil etmişdir. Bütövlükdə, rəşmi statistikaya əsasən əhalinin gəlirlərinin qeyri-bərabərlik səviyyəsi aşağıdır. Belə ki, 2011-ci ildə ölkədə Cini əmsalı 0,13-ə bərabər

olmuşdur ki, bu da dünyada ən kiçik göstəricilərdən biridir. Bu baxımdan, Azərbaycanda gəlirlərin mövcud bölgüsü qənaətin artımına mənfi təsir göstərir.

Firmaların (maliyyə təşkilatları və qeyri-maliyyə müəssisələri) kommersiya təşkilatlarının qənaətlərinin həcmi dövlət və ev təsərrüfatlarının qərarları əsasında müəyyən olunur. Azərbaycanda kapital bazarının inkişafının və korporativ idarəetmə səviyyəsinin aşağı olması kapitalın sahələrarası hərəkətini məhdudlaşdırır. Belə şəraitdə mövcud kommersiya təşkilatlarından kapitalın çıxarılması və digər sahələrə axını məhdud olur. Bundan başqa qeyd edilən amil firmaların kapitalının təmərküzləşməsinə səbəb olur ki, bu da əsasən onların kapitalında birbaşa investorların iştirakını nəzərdə tutur. Belə şəraitdə birbaşa investorlar firmadan gəlirlərin alınmasında deyil, onların mülkiyyətinin artırılmasında maraqlı olurlar. Bu amil də firmaların qənaətlərinin artımına müsbət təsir göstərir.

Milli qənaətə təsir göstərən amillərdən biri də fiskal siyasətdir. Ölkədə büdcə xərclərinin strukturu və büdcə kəsirinin həcmi milli qənaətin səviyyəsinə təsir göstərir. Belə ki, dövlət büdcəsindən əsaslı xərclərə yönəldilən vəsaitlər həm də dövlətin qənaətini təşkil edir. Azərbaycanda neft gəlirlərinin dövlətin sərəncamında qaldığını nəzərə alsaq, onda bu gəlirlərin hansı nisbətdə istehlaka və qənaətə yönəldilməsinə dair hökumət tərəfindən qərar verilir. Son illərdə dövlət büdcəsinin əsaslı xərcləri əhəmiyyətli dərəcədə artmışdır. Belə ki, 2011-ci ildə dövlət büdcəsinin əsaslı xərclərinin 2000-ci ilə nisbətən artımı 115,7 dəfəyə, əsaslı vəsait qoyuluşlarının artımı isə 220,8 dəfəyə bərabər olmuşdur. Nəticədə, qeyd edilən dövrdə əsaslı xərclərin dövlət büdcəsinin xərclərində payı 9,0%-dən 51,6%-ə qədər yüksəlmişdir.

Cədvəl 4

Dövlət büdcəsinin xərclərinin istiqamətləri

(mln. man)

	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011
Cəmi	764	807,5	931,76	1234,54	1502,14	2140,704	3790,1	6086,2	10774,2	10503,8	11765,9	15397,5
Cari xərclər	661,6	753,2	832,7	1066,6	1309,1	1823,9	2361,4	3135,2	5488,7	5812,3	6646,3	7115,4
Əsaslı xərclər	68,6	54,3	99,1	168,0	193,1	316,8	1428,7	2920,4	5170,3	4538,9	5027,9	7938,3
o cümlədən:												
Əsaslı vəsait qoyuluşu	26,5	25,3	31,9	86,9	96,9	159,9	879,6	1902,2	4275,2	3553,4	4132,4	5851,6
Dövlət büdcəsinin kəsiri	-49,4	-22,7	-21,6	-13,5	7,4	-85,5	78,7	-79,6	-11,5	-177,9	-362,9	303,2

Qeyd. Cədvəl Dövlət büdcə zərfinin məlumatları əsasında tərtib edilmişdir.

Dövlət büdcəsinin kəsininin həcmi milli qənaətin həcminə əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərə bilər. Bu təsir büdcə kəsininin maliyyələşdirilməsi üsulundan əhəmiyyətli dərəcədə asılıdır. Belə ki, büdcə kəsininin daxili borclanma hesabına maliyyələşdirilməsi digər institusional subyektlərin (məsələn, əhəlinin, firmaların) qənaətlərinin dövlət büdcəsi vasitəsilə xərclənməsinə səbəb olur. Bu halda cəlb edilən vəsaitlər cari xərclərə yönəldilirsə, onda milli qənaətin azalması baş verir. Cədvəl 4-dən görüldüyü kimi, dövlət büdcəsinin kəsiri həm ÜDM-ə, həm də büdcə xərclərinə nisbətə kiçik olmuşdur. Həmçinin büdcə kəsiri əsasən daxili borclanma hesabına maliyyələşdirilmədiyindən, bu amilin milli qənaətə təsiri çox məhdud olmuşdur.

Dövlət vergi yükünü ayrı-ayrı qruplar arasında və ya ayrı-ayrı istiqamətlərdə yenidən bölüşdürməklə qənaətin həcminə təsir edir. Belə ki, dövlət vergilər vasitəsilə faiz dərəcəsi, dividendin həcmi və s. bu kimi qənaəti formalaşdıran determinantlara təsir göstərə bilər. Ölkə prezidentinin 27 oktyabr 2009-cu il tarixli fərmanı ilə təsdiq edilmiş “Banklar və digər kredit təşkilatları tərəfindən fiziki şəxslərin əmanətləri üzrə ödənilən faizlərin gəlir vergisindən azad edilməsi haqqında” qanuna əsasən, banklar və digər kredit təşkilatları tərəfindən fiziki şəxslərin əmanətləri üzrə ödənilən faizlər 2010-cu il yanvarın 1-dən 3 il müddətinə gəlir vergisindən azad edilmişdir. Bundan başqa, 2009-cu il yanvarın 1-dən 3 il müddətinə bankların, sığorta və təkrar sığorta şirkətlərinin mənfəətinin nizamnamə kapitalının artırılmasına yönəldilmiş hissəsi mənfəət vergisindən azad olunmuşdur. Həmçinin, Vergi Məcəlləsinə əsasən investisiya qiymətli kağızlara görə ödənilən faizlərə və dividendlər 10% vergiyə cəlb edilməlidirlər. Lakin 1 yanvar 2010-cu il tarixinə qədər vergi ödəyiciləri xüsusi qanunla bu vergilərin ödənilməsindən azad olunurdular. Qeyd edilən tarixdən bu güzəşt ləğv edilmişdir. Fikrimizcə, dividendlərə görə vergi ödənilməsi firmalarda bölüşdürülməyən mənfəətin artması ilə nəticələnə bilər. Fikrimizcə, bu tədbirlər ölkədə firmaların qənaətlərinin həcminə müsbət təsir göstərir.

Ölkədə milli qənaətin həcminə qeyri-müəyyənliyin səviyyəsi də təsir göstərir. Belə ki, qənaətin edilməsi səbəblərindən biri gələcəyin müəyyən edilməsindəki çətinliklərlə əlaqədar ehtiyatlılıq motividir. Bu qeyri-müəyyənliklər insanların məşğulluğu ilə, makroiqtisadi amillərlə və s.-lə əlaqədar ola bilər. Ölkədə məşğulluğun qeyri-müəyyənliyi insanların qənaətinə əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərir. Azərbaycanda 2011-ci ildə məşğul olan əhalinin sayı 4375,2 min nəfərə bərabər olmuşdur ki, bunun da 1387,5 min nəfərini (məşğul əhalinin 31,7 faizini) muzzla işləyənlər, 986,3 min nəfərini (məşğul əhalinin 21,3 faizini) isə sərbəst şəkildə məşğul olanlar təşkil etmişdir. Məsələn, Avstriyada məşğul əhalinin ümumi sayında sərbəst şəkildə məşğul olanların payı 1,5%-ə bərabər olmuşdur. Məşğul əhalinin sayında muzzla işləyənlərin payının az, sərbəst şəkildə fəaliyyət göstərənlərin payının çox olması isə məşğul olan əhalinin gəlirlərinin qeyri-müəyyənliyini artır. Bundan başqa, işsizliyə görə verilən müavinətin azlığı və bu statusun alınmasında mövcud problemlər qeyd edilən qeyri-müəyyənliyi artırır. Belə ki, rəsmi statistikaya əsasən 2011-ci ildə ölkədə işsizlərin sayı 250,9 min nəfərə, məşğulluq xidmətləri orqanlarında rəsmi işsiz statusu alanların sayı 38,3 min nəfərə, bunlardan müavinət alanlar isə 1002 nəfərə bərabər olmuşdur. Məsələn, qeyd edilən ildə Danimarkanın əhlinin sayı 5579,2 mln. nəfərə, işləyənlərin sayı 2639 min nəfərə, işsizlərin sayı 157,9 min nəfərə, bunlardan müavinət alanların sayı isə 100,6 min nəfərə bərabər olmuşdur. Beləliklə, qeyd edilən amillər ölkədə qənaətə meyilliliyi artırır. Makroiqtisadi qeyri-sabitliyə inflyasiya meyilləri, milli valyutanın məzənnəsinin dəyişkənliyi, maliyyə sistemində qeyri-sabitlik və s. aid ola bilər. İnflyasiya makroiqtisadi sabitliyi müəyyən edən əsas amillərdən biridir. Yüksək inflyasiya maliyyə vəsaitlərinin qənaətini və banka depozit və əmanətlərin qoyuluşunu səmərəsiz edir. Bu baxımdan, inflyasiya qənaət hesabına sərbəst maliyyə vəsaitlərinin yaranmasını məhdudlaşdırır. Fikrimizcə, son illərdə ölkədə yaranmış makroiqtisadi sabitlik iqtisadi subyektlərin qənaətlə bağlı qərarlarına mənfi təsir göstərməmişdir.

Ölkədə maliyyə bazarlarının inkişafının milli qənaətin həcminə təsiri birmənalı deyildir. Milli qənaət ölkənin sərəncamında qalan məhsul və xidmətlərin istehlak olunmayan hissəsini əks etdirir. Məhsul və xidmətlərin yaradılması prosesində ayrı-ayrı subyektlər yaradılmış məhsul və xidmətlərdəki paylarını pul formasında alırlar (firmalar amortizasiya ayırmaları və bölüşdürülməyən mənfəəti, ev təsərrüfatları dividend, faiz və əmək haqqını, dövlət vergi və rüsumları və s.). Bu pul vəsaitlərinin bir hissəsini istehlaka yönəltməklə onlar yaradılmış məhsul və xidmətləri istehlak edirlər. İqtisadi subyektin malik olduğu pul vəsaitlərinin istehsalə yönəldilməyən hissəsi isə onun sərəcamda qalan məhsul və xidmətlərdə qənaət etdiyi hissəsini göstərir. Yəni iqtisadi subyekt malik olduğu pul vəsaitləri ilə qənaətə təsir edə bilər. Bu halda bu iqtisadi subyektin sərbəst vəsaitləri yaranır. Həmçinin, digər subyekt əldə etdiyi vəsaitlərdən çox istehlak etmək və ya investisiya qoymaq istəyində ola bilər. Bu baxımdan, ölkədə adətən sərbəst pul vəsaitlərinə malik olanlarla pula ehtiyacı olanlar bir-birlərindən fərqlənirlər. İqtisadi subyektlərin nəzərdə tutulan investisiya qoyuluşları ilə onların qənaətləri arasında fərq nə qədər böyükdürsə, səmərəli maliyyə bazarlarının mövcudluğuna bir o qədər çox zərurət yaranır (3,s.35). Bununla belə, maliyyə bazarlarının inkişafı sərbəst vəsaitlərin təkə investisiya qoyuluşlarına yönəldilməsini təmin etmir. Məsələn, bir iqtisadi subyektin müəyyən məhsul və xidmətin qənaətini əks etdirən bir sərbəst pul vəsaitləri digər subyekt tərəfindən borc alınaraq istehlaka yönəldilirsə, onda ölkə baxımından birinci subyektin qənaəti sıfıra enir. Əgər, həmin sərbəst vəsaitlər investisiyaya çevrilirsə, onda birinci subyektin qənaəti milli qənaətin tərkib hissəsi olur. Məsələn, 2011-ci ildə ölkə iqtisadiyyatına qoyulmuş cəmi kreditlərin həcmi 2000-ci ilə nisbətən 21,3 dəfə artaraq 9950,3 mln. manat təşkil etmişdir. Baxmayaraq ki, qeyd edilən dövrdə kreditlərin cəmi həcmində uzunmüddətli kreditlərin payı müvafiq olaraq 28,0%-dən 69,35%-ə qədər artmışdır, belə kreditlərin əsas hissəsi istehlak kreditlərinə

(şəxsi minik avtomobilləri, mebel və s.-nin alınmasına) yönəldilmişdir. Nəzərə alsaq ki, əsas kapitala investisiyaların maliyyələşdirilməsinə yönəldilmiş bank kreditlərinin həcmi 2009-cu ildə 417,1 mln. manata, 2010-cu ildə isə 643,8 mln. manata, 2011-ci ildə 809,4 mln. manata bərabər olmuşdur, onda cəlb edilmiş kreditlərin əsasən istehlak kreditlərinə yönəldildiyi qənaətinə gəlik. Bütövlükdə, bank kreditlərinin ölkədə əsas kapitala investisiya qoyuluşlarının maliyyələşdirilməsində rolu məhdud olaraq qalmaqdadır. Belə ki, 2007-2011-ci illərdə əsas kapitala investisiya qoyuluşlarında bank kreditlərinin payı 4,0%-lə 6,5% arasında dəyişmişdir. Göründüyü kimi, bank sektorunun inkişafı milli qənaətin, əsasən də ev təsərrüfatlarının qənaətlərinin azalmasına səbəb olmuşdur. Belə ki, kommertiya bankları tərəfindən əhalinin bir hissəsinin qənaəti hesabına yaranmış sərbəst pul vəsaitlərinin əmanət kimi cəlb edilməsi və digər hissəsinə istehlak kreditləri kimi verilməsi ev təsərrüfatlarının qənaətinin azalmasına gətirib çıxarmışdır.

Ölkədə investisiya resurslarının formalaşmasının mühüm mənbələrindən biri xarici mənbələrdir. Xarici investisiyanın ölkəyə cəlb edilməsi ölkədə investisiya fəallığının artırılmasının mühüm amillərindən biri kimi çıxış edir. Dünya maliyyə bazarının ölkədə investisiya fəallığına təsiri bir neçə istiqamətdə ola bilər. Bunlardan biri daxili kredit bazarına təsirdir. Belə ki, 2011-ci ilin sonuna ölkəyə 3692,5 mln. ABŞ dolları həcmində maliyyə krediti cəlb edilmiş, bank sisteminin xarici borcu isə 1860,4 mln. manata bərabər olmuşdur. Ölkəyə cəlb edilmiş maliyyə kreditlərinin müəyyən hissəsi hökumət tərəfindən müxtəlif investisiya layihələrinin maliyyələşdirilməsi üçün cəlb edilmişdir. Bununla belə, kommertiya bankları tərəfindən cəlb edilmiş kreditlərin kiçik hissəsi investisiya yönümlüdür. Bundan başqa, xarici kreditlərin cəlb edilməsi ölkədə faiz dərəcələrinin əhəmiyyətli şəkildə aşağı salınmasına səbəb olmamışdır. Belə ki, 2011-ci ilin sonuna manatla kreditlərin orta faiz dərəcəsi 16,3%-ə, xarici valyuta ilə kreditlərin orta faizi isə 16,8%-ə bərabər olmuşdur. Bu göstəriciyə dövlət tərəfindən verilən güzəşt-

li kreditlər də əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərir. Bununla yanaşı, dünya maliyyə bazarlarında faiz dərəcələri aşağı olmuşdur. 2000-2011-ci illərdə Avropada verilən kreditlərin faizlərinin müəyyən olunmasında istifadə olunan LIBOR dərəcəsi 7%-dən yüksək olmamış, 2011-ci ildə isə 1,13%-ə bərabər olmuşdur. Həmçinin, Avstriyada 2011-ci ildə uzunmüddətli kreditlərin orta faiz dərəcəsi 3,32%, Norveçdə müvafiq olaraq 3,14%, ABŞ-da 2,79% təşkil etmişdir. Göründüyü kimi, xarici maliyyə bazarlarında kreditlərin faizlərinin aşağı olmasının daxili bazara təsiri məhdud olmuşdur. Belə təsirin məhdud olması səbəblərindən biri ölkədə maliyyə bazarının inkişafının və onun dünya maliyyə bazarına inteqrasiyasının məhdud olması ilə əlaqədardır.

Qeyd etmək lazımdır ki, ölkədə investisiya qoyuluşlarının maliyyələşdirilməsi üçün xarici maliyyə vəsaitlərinin cəlb edilməsini məhdudlaşdıran amillər əhəmiyyətli deyildir. Məsələn, 2011-ci ildə Azərbaycanın xarici borcu 4817,0 mln. ABŞ dollarına bərabər olmuşdur ki, bu da ÜDM-in 7,4%-ni təşkil edir (cədvəl 5). Azərbaycanda dövlət borcunun səviyyəsi çox kiçikdir və ortamüddətli dövrdə xarici maliyyə vəsaitlərinin cəlb edilməsi ölkənin ödəniş qabiliyyətinin azalmasına təhlükə törətmir.

Cədvəl 5-dən göründüyü kimi, Azərbaycanın xarici dövlət borcu həm nisbi, həm də mütləq baxımdan kiçik olaraq qalır. Belə şəraitdə xarici dövlət borcuna xidmətlə bağlı xərclər həm ÜDM-in, həm də dövlət büdcəsi xərclərinin kiçik hissəsini təşkil etmişdir. Qeyd etmək lazımdır ki, büdcənin dövlət borclarına xidmətlə bağlı xərclərə həm borcun əsas hissəsi, həm də faiz ödənişləri daxildir.

Cədvəl 5

Azərbaycanın xarici dövlət borcu (4)

(ilim sonuna, mln. ABŞ dolları)

	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011
Xarici dövlət borcu	1328,0	1270,0	1356,0	1575,0	1588,0	1650,0	1972,0	2441,0	3001,0	3422,0	3857,3	4817,0
Xarici dövlət borcunun ÜDM-ə nisbəti, faizlə	25,2	22,3	21,7	21,6	18,3	12,5	9,4	7,4	6,1	7,7	7,3	7,4
Dövlət borclarına xidmətlə bağlı xərclər	33,8	39,1	31,7	20,5	17,2	25,5	121,2	60,6	115,2	152,6	91,7	343,8
Dövlət borclarına xidmətlə bağlı xərclərin ÜDM-ə nisbəti, faizlə	0,72	0,74	0,52	0,29	0,20	0,20	0,65	0,21	0,29	0,43	0,22	0,67

Cədvəl 6

Daxili investisiya resursları və onlardan istifadə

(mln. man.)

	2000	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011
Ehtiyat										
Qənaət	1426,34	2380,1	2871,3	5536,1	8985,6	13242,2	20528,5	14838,9	19475	24679,7
Xalis əsaslı transferlər		-22,8	-4,1	38,8	-3,4	-9,7	9,9	7,4	11,4	14
Cəmi ehtiyatlar	35,52	25,8	33,9	74,7	35,8	1053,4	1785,1	1547,5	1679,9	24813,8
İstifadə										
Əsas fondların ümumi yığılı	1091,62	3779,1	4922,8	5172,9	5567,8	6069	7457	6700	7714,5	10508,9
Maddi dövriyyə vasitələri ehtiyatlarının dəyişməsi	-116,2	20,7	23,9	28,3	29,7	35,6	46,1	46	-45,5	47
Qeyri-maddi aktivlərin və torpaqların xalis alqısı	0			0	0	-7,3	-0,6	0	0	0
Xalis kredit (+), xalis borc (-)	450,9	-1442,5	-2079,5	373,7	3384,7	7135,2	13034,7	8100,3	11817,4	14257,9

Qeyd. Cədvəl Dövlət Statistika Komitəsinin məlumatları əsasında tərtib edilmişdir.

Hazırda ölkədə investisiya qoyuluşlarının maliyyələşdirilməsi sahəsində məhdudiyətlər yoxdur. Cədvəl 6-dan görüldüyü kimi Azərbaycan 2005-ci ildən dünya maliyyə bazarında kreditor kimi çıxış edir və 2011-ci ildə ölkədə mövcud potensial investisiya resurslarının yalnız 42,2%-i istifadə edilmişdir. 2011-ci ilin sonuna Dövlət Neft Fondunun vəsaitləri 29,8 mlrd. ABŞ dollarına, Mərkəzi Bankın valyuta ehtiyatları isə 10,5 mlrd. ABŞ dollarına bərabər olmuşdur. Qeyd etmək lazımdır ki, Neft Fondunun vəsaitlərindən birbaşa investisiya resursu kimi istifadə etmək mümkündür. Həmçinin, qeyd edilən göstəricilər milli iqtisadiyyatın maliyyələşdirilməsində valyuta məhdudiyətlərini azaldır.

Son illərdə ölkədə əsas kapitalla yönəldilmiş investisiyanın böyük hissəsini daxili investisiyalar təşkil etmişdir. Belə ki, 2007-2011-ci ildə əsas kapitalla cəmi investisiyanın 75,5%-i daxili investisiyaların payına düşmüşdür. Qeyd edilən dövrdə əsas kapitalla xarici investisiyaların 80,7%-i neft və qaz hasilatı sahəsinə yönəldilmişdir. Bütövlükdə, 2000-2011-ci illərdə ölkədə əsas kapitalla yönəldilmiş cəmi investisiyada bu sahənin payı 84,1% təşkil etmiş, qeyd edilən dövrdə qeyri-neft sektoruna qoyulmuş xarici investisiyanın həcmi isə 4452,6 mln. manata bərabər olmuşdur. Qeyri-neft sektoruna yönəldilmiş xarici investisiyanın müəyyən hissəsi də neft və qaz sektoru ilə əlaqədar qeyri-neft sahələri olmuşdur. Görüldüyü kimi, qeyri-neft sektorunda əsas kapitalla investisiya qoyuluşunun həcmi azdır. Qeyd etmək lazımdır ki, investisiyanı həm dəyər, həm də natural formada qiymətləndirmək olar. Belə ki, investisiya istehsal, texnoloji və bazar biliklərinin daşıyıcısıdır. Bu biliklərin daşıyıcısı iqtisadi resurslar olmadan investisiya qoyuluşlarını həyata keçirmək mümkün olmur. Hazırda, Azərbaycanda investisiyanın maliyyələşdirilməsi imkanları böyük olsa da, məhz zəruri texnologiyanın, kadrların, bazarlarda satış kanallarının və s. olması investisiya imkanlarını məhdudlaşdırır. Belə şəraitdə, xarici investisiya resurslarının ölkəyə cəlb edilməsinin əhəmiyyəti artır.

Beləliklə, aparılmış təhlil göstərir ki, son illərdə ölkədə investisiya resurslarının formalaşmasının həm daxili mənbələri, həm də xarici mənbələri genişlənməmişdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Michael Gavin, Ricardo Hausmann, Ernesto Talvi. Saving Behavior in Latin America: Overview and Policy Issues. Inter-American Development Bank, Working Paper 346, Washington, May 1997, pp.23.
2. Kaldor N.A. Model of Economic Growth // Economic Journal, 1957. vol. 67. p. 591–624.
3. Ван Хорн Дж.К. Основы управления финансами. М.: Финансы и статистика, 1997.
4. Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 2011-ci ildə fəaliyyəti haqqında hesabat. Bakı: 2011.
5. Azərbaycanın statistik göstəriciləri. Bakı: 2011.
6. Azərbaycanın milli hesabları. Bakı: 2011.
7. Azərbaycanda tikinti. Bakı: 2011.

XÜLASƏ

Məqalədə ölkədə investisiya resurslarının formalaşması xüsusiyyətləri araşdırılmışdır. Burada qeyd edilir ki, Azərbaycanda milli qənaətin həcminə təsir göstərən əsas amil neft gəlirlərinin artması olmuşdur. Neft və qaz ixracından yaranan gəlirlərin əsas hissəsinin dövlətin sərəncamında qalması qənaətin formalaşmasında dövlətin əsas rol oynamasına səbəb olmuşdur. Ev təsərrüfatlarının qənaətlərinin həcminə isə əsasən onların gəlirlərinin həcmi təsir göstərmişdir. Digər amillərin isə ev təsərrüfatlarının qənaətlərinə təsiri məhdud olmuşdur. Firmaların qənaətlərinin həcmi əsasən dövlətin və ev təsərrüfatlarının qərarlarından asılı olur. Bununla belə, dövlətin fiskal siyasəti, vergilərin səviyyəsi və s. mili qənaətə təsir göstərən amillərdəndir. Məqalədə həm də ölkədə xarici mənbələr hesabına investisiya resurslarının formalaşması məsələlərinə baxılmışdır.

**ИНВЕСТИЦИОННЫЕ РЕСУРСЫ В АЗЕРБАЙДЖАНЕ
И ОЦЕНИВАНИЕ ФАКТОРОВ, ВЛИЯЮЩИХ НА ИХ
ФОРМИРОВАНИЕ**

РЕЗЮМЕ

В статье были исследованы особенности формирования инвестиционных ресурсов в стране. Здесь отмечается, что основным фактором, повлиявшим на объем национального сбережения в Азербайджане, был рост нефтяных доходов. Причиной занимания основной роли государства в формировании сбережений было оставание в распоряжении государства основной части доходов, образующихся от экспорта нефти и газа. На объем сбережений домашних хозяйств главным образом оказал влияние объем их доходов. А влияние на сбережения домашних хозяйств других факторов было ограниченное. Объем сбережений фирм главным образом зависит от решений государства и домашних хозяйств. Тем не менее фискальная политика государства, уровень налогов и другие являются факторами, влияющими на национальное сбережение. В статье также были рассмотрены вопросы формирования инвестиционных ресурсов в стране за счет внешних источников.

**INVESTMENT REOURCES OF AZERBAIJAN AND
APRICIATEMENT OF THE FACTORS INFLUENCING
TO THE FORMING OF THEM**

ABSTRACT

This paper studies characteristics of how investment resources are formed in the country. It is mentioned here that one of the key factors contributing to the level of national savings in Azerbaijan has been an increase in oil revenues. Having larger portion of revenues from oil and gas exports at the disposal of the government has led to a public sector's dominant role in the formation of national savings. Meanwhile, the level of household savings has been affected by the level of household income. All other factors have had a limited impact on household savings. Private firms' savings are primarily residual of decisions by public sector and households. Nevertheless, government's fiscal policy, the level of taxes, etc. are among factors influencing national savings. The paper also looks into issues of investment resources in the country formed through foreign sources.

SOSIAL MÜDAFİƏ XƏRCLƏRİNİN QEYRİ-NEFT SEKTORUNUN İNKİŞAFINA TƏSİRİNİN QIYMƏTLƏNDİRİLMƏSİNƏ DAİR BƏZİ MƏSƏLƏLƏR

Fərhad MİKAYİLOV,
İİETİ-nin dissertantı
Fuad MƏMMƏDOV,
İİETİ-nin baş mütəxəssisi

Bildiyimiz kimi Azərbaycan bir çox təbii resurslarla zəngindir. Bu zənginlik, xüsusən də neft və neft məhsullarından gələn gəlir sosial-iqtisadi inkişafımızda əhəmiyyətli rol oynasa da, həm də bəzi problemlər yaratmışdır. Nəzərə alsaq ki, qərarvermə nəzəriyyəsinə istənilən anda verilən optimal qərar ən optimal variant hesab edildiyindən, belə halda əgər bu yöndə hər hansı əhəmiyyətli addımların atılması gələcəkdə bu prosesin nəinki dərinləşməsinin qarşısını almış olar, eyni zamanda ÜDM-in daha effektiv artımına nail olmağa kömək edər.

İqtisadi nəzəriyyədə fiskal siyasətin qeyri-neft ixracına təsiri haqqında bir çox alim və tədqiqatçılar öz nəzəriyyələrini, fikirlərini irəli sürmüşlər, digərləri bu barədə bir çox araşdırma, təhlil aparmışlar. Apardığımız bu tədqiqat işində Azərbaycan təmsalında qeyri-neft ÜDM-nə büdcə-vergi siyasətinin təsirini araşdırmışıq. Nəzərə alsaq ki, bu tip araşdırma daha praktik olduğundan və konkret belə göstəricilərin bir-birinə təsiri həddindən artıq az araşdırılmışdır. Bu hal az araşdırılsa da, təbii resurslarla zəngin ölkələrdə həddindən artıq aktual hesab olunur. Beləliklə, indiyə qədər bu sahədə aparılmış və buna bənzər, yəni ayrı-ayrılıqda bu göstəricilərin bir-birinə təsirini müxtəlif ölkələrin təmsalında araşdırılmış nəzəri və empirik tədqiqat işlərindən faydalanmağı lazım bildim. Bunlardan bəziləri ilə tanış olaq:

Van Vijnbergen və digərləri (2008) tədqiqat işində Azərbaycan iqtisadiyyatında qeyri-neft sektoru ilə neft fondunun

hansı nisbətdə bölüşdürülməsi məsələsinə baxıblar. VAR modelinin köməyi ilə 2007-2008-ci illərin proqnoz göstəriciləri nəzərdən keçirilib. Tədqiqat işində əldə olunan nəticəyə əsasən dəyişkən neft gəlirlərinin birbaşa olaraq yüksək dəyişkənli xərclərə çevrilməsi arzuolunmaz nəticələrə səbəb ola bilər. Belə ki, bu yönəldilmənin dəyişkən özəl investisiyalar üzərində effektiv vergiləndirməyə və eyni zamanda iqtisadi inkişafa mənfəət təsir göstərəcəyini hesab edirlər.

Nina Budina və digərləri (2010) Rusiya nümunəsində büdcə kəsiri ilə qeyri-neft sektorunun arasındakı sıx əlaqəni tədqiq edirlər. Qrafik təhlilin köməyi ilə 2008-2009-cu illərin göstəriciləri təhlil olunmuşdur. Qrafik təhlillərdən əldə olunan nəticəyə əsasən qeyri-neft sektorunun büdcə kəsirini ən az neftin büdcəsinə bərabər şəkildə azaltmaqla fiskal dayanıqlılığa nail olmaq olar.

Mauricio Villafort və Pablo Lopez-Mörfi (2009) 1992-2009-cu illərin göstəricilərindən istifadə etməklə cari neft qiymətləri dövrüdəndə neft istehsal edən ölkələrdə fiskal siyasəti qrafik üsulla təhlil etmişlər. Yekun olaraq tədqiqat işində belə bir nəticəyə gəlinmişdir ki, az gəlirli ölkələrdə qeyri-neft sektorunun cari balansını artırmaq tələb olunur. Az inkişaf etmiş və inkişaf etməkdə olan ölkələr qeyri-neft sektorunun həcmi ÜDM-in ən az 25%-i qədər artmalıdır.

Van Vijnbergen (2007) 1992-2002-ci illər intervalında fiskal siyasətin Türkiyənin iqtisadi aktivliyi üzərində təsiri göstəricilərinin qrafik təhlillərinə baxmışdır. Təhlildən belə qənaətə gəlinmişdir ki, fiskal siyasət yalnız dövlətin istehlakı və investisiyanın idarə olunması üçün deyil, eyni zamanda sahibkarlığın istehlak və investisiya qərarlarını verərkən dövlətin gəlir və xərc siyasətini nəzərə almaq baxımından önəmlidir.

Maliszewski (2007) Monte-Carlo simulyasiyasından istifadə edərək neft hasil edən ölkələr üçün rifaha dayanıqlı qiymətləndirmələr aparmışdır. Bu tədqiqat işində neft hasil edən ölkələr üçün fiskal siyasət qaydalarının (göstəricilərinin) imitasiyası əks olunub. Təhlilin nəticəsi kimi belə qənaətə gəlinir ki, qeyri-neft gəlirlərinin

bölüşdürülməsi daha az neft ehtiyatına malik ölkələr üçün çox mü-
hümdür. Neft qiymətləri nəzərə alınmaqla xərclərin tənzimlənməsi-
nə və qeyri-müəyyənliklərə düzəlişlər diqqətlə həyata keçirilməli-
dir. Fiskal siyasətdəki kəskin mövqə dəyişikliklərinin aradan qaldırıl-
ması zamanı ilkin mövqə dayanıqsız olarsa (davamlı olmazsa), o
mütləq optimal deyil.

Baldini (2005) trendləri və iqtisadi buraxılış və fiskal nəticə-
lərin dövrlərini bir neçə statistik yanaşma tətbiq edərək analiz et-
məklə 1991-2003-cü illər ərzində Venesueladakı fiskal siyasət təh-
lilini etmişdir. Biznes dövrləri üçün qısamüddətli dövrün element-
ləri üstünlük təşkil edir ki, hər dövr ortalama təqribən 2 ildən üç ilə
qədər davam edir. Hər halda, qeyri-neft sektoru ÜDM-indəki dövrü
volatillik neft sektoru ÜDM –indəki dəyişkənlikdən iki dəfədən da-
ha çoxdur. Fiskal nöqtəyi nəzərdən isə neft gəlirləri biznes dövrlər-
rində sərbəstdirlər, digər fiskal dəyişənlər isə güclü dəyişkənliyə
malikdir. Neft gəlirləri biznes-dövrədən müstəqil olduğu müddət-
də, bütün digər əsas fiskal dəyişənlər güclü dövrülük göstərirlər.
Xüsusilə də, “doymazlıq effekti”ni nəzərə alaraq yaxşı dövrlərdə
fiskal dəyişkənlik pis dövrlərə nisbətən daha çoxdur. Bu tədqiqatda
Statistik təhlildən (Hodrick and Prescott Filter, ARIMA–based fil-
ter, Frequency-Domain Filter) istifadə olunub.

Faridul (2009) tədqiqatında fiskal tarazlıq siyasət yanaş-
masından çıxış edərək büdcə xərclərinin Bəhreynin qeyri-neft
ÜDM-nə təsirlərini öyrənib. Empirik tədqiqat 1977-2004-cü illər
arasında Bəhreynin və ABŞ-ın illik göstəriciləri əsasında aparılıb.
Nəticələr onu göstərir ki, daimi dövlət istehlakının müsbət
multiplikasiya effekti ABŞ-ın müvəqqəti dövlət xərcləmələrinin
mənfi təsiri tərəfindən neytrallaşır. Bu nəticə bir çox nəzəri
problemlərdə tətbiq edilib, ancaq empirik tədqiqatlarda son dərəcə
əhəmiyyət verilməyib.

Anamaria (2009) DSGE modelindən istifadə edərək neft
ixrac edən kiçik açıq iqtisadiyyatda neft qiyməti şoklarının makro-
iqtisadi aktivliyə necə təsir etdiyini tədqiq etmişdir. O, tədqiqatında
neftlə zəngin ancaq fərqli fiskal siyasət quruluşuna sahib Meksika

və Norveçin göstəricilərini tədqiq edərək, yayılma mexanizmi kimi vergi siyasətinin uyğunluğunu qiymətləndirir. Anamaria müəyyən edir ki, vergi siyasəti daxili iqtisadiyyatın neft qiyməti şokları tərəfindən təsir dərəcəsini müəyyən etdiyindən, vergi siyasəti aparıcı ötürmə kanalıdır. Bu daha çox empirik olaraq, neft qiyməti şoklarına real mübadilə məzənnəsinin və fərdi istehlakın impuls cavablarının iki ölkə arasında böyük fərqi vardır. Tədqiqat zamanı müəyyən etmişdir ki, hər bir ölkə üçün model impuls cavablarına müvəffəqiyyətlə uyğun gəlir. Bundan əlavə modelin qeyri-real fiskal quruluşlarında cavabları izah etmə qabiliyyəti yoxdur.

Zermeno (2008) Azərbaycanda qeyri-neft sektorunun gəlirlərinin idarə edilməsini və vergiləndirmə siyasətinin inkişafını tədqiq etmiş və gələcək təkmilləşdirmələr üçün təkliflər vermişdir. Araşdırmanın əsas nəticəsi budur ki, son beş ildə Azərbaycanın qeyri-neft vergi gəlirləri əhəmiyyətli dərəcədə yüksəlmişdir, ancaq potensialdan aşağıda qalmaqdadır. Qeyri-neft vergi gəlirlərindəki çatışmazlıq vergi azadlıqlarının nəticəsidir, ancaq verginin və gömrük idarəçiliyinin gücləndirilməsi üçün bəzi imkanlar vardır. Qısa müddətdə vergi bazasının və gömrük idarəçiliyinin təkmilləşdirilməsi daha çox gəlir gətirəcəkdir. Orta müddətdə birbaşa vergi dərəcələrində endirimlər kimi geniş tətbiq edilən islahatlar nəzərdə tutula bilər. Bütünlükdə araşdırmada verilən təkliflər vergi siyasətinin daha təkmil olması üçün faydalı ola bilər.

Fasono və Vang (2001) kointeqrasiya və xəta təshih modelindən istifadə edərək Körfəz Ölkələri nümunəsində fiskal xərcəlmələr ilə real qeyri-neft ÜDM artımı arasında qısa və uzunmüddətli münasibəti tədqiq etmişlər. Dövlətin mühüm roluna baxmayaraq, empirik nəticələr bu ölkələrdə fiskal xərcəlmələrin artımının real qeyri-neft artımını ləngidib və ya sürətləndirdiyini dəstəkləmir. Dracea və digərləri (2008) fərqli vergi sistemlərinə malik iki ölkədə: Rumıniya və Türkiyə nümunəsində vergi yükü, ÜDM və vergi daxil olmaları arasında korellasiya əlaqəsini empirik tədqiq etmişlər. Bu məqsədlə onlar Rumıniya və Türkiyə nümunəsində ÜDM və real vergi sistemi arasında münasi-

bətə baxmaq üçün Laffer əyrisinin metodologiyasını quraraq tətbiq etdilər. Fərqli maliyyə sistemlərinə sahib iki ölkə arasında aparılan tədqiqatın nəticələri onu göstərir ki, vergiləndirmənin ümumi səviyyəsinə daha çox təsir edən problem vergiləndirmə üsulu (proqressiv və ya proporsional) deyil, sosial baxışlardır.

Verilənlər, qeyri-neft ÜDM tənliyi və qiymətləndirmə metodu. Real qeyri neft ÜDM (*REAL_GDP_NOIL*). Qeyri-neft ÜDM-nu real ifadəyə gətirmək üçün onu (qeyri-neft ÜDM-sinin deflyatoru olmadığından) sənaye topdansatış qiymətləri indeksi (*PPI*) ilə deflyasiya etmişik. Qeyd edilənləri düstur şəklində aşağıdakı kimi ifadə etmək olar:

$$REAL\_GDP\_NOIL = \frac{GDP\_NOIL}{PPI} * 100$$

Tələb olunan verilənlər Azərbaycan Respublikası Statistika Komitəsinin rəsmi veb saytından (www.azstat.org) götürülüb.

Real büdcə xərcləri (*REAL_BUDG_EXP*). Büdcə xərclərinin real ifadədə göstəriciləri nominal büdcə xərclərini sənaye topdansatış qiymətləri indeksinə bölməklə əldə edilmişdir. Qeyd edilənləri düstur şəklində aşağıdakı kimi ifadə etmək olar:

$$REAL\_GDP\_NOIL = \frac{GDP\_NOIL}{PPI} * 100$$

Nominal Büdcə xərcləri göstəriciləri də Dövlət Statistika Komitəsinin rəsmi saytından əldə edilib (www.azstat.org).

Real sosial müdafiə xərcləri (*REAL_SOS_MX*). Sosial müdafiə fondunun xərcləri müəyyən qədər dövlət büdcəsindən transfertlər əsasında formalaşdığından və qeyri-neft sektorunun dinamikasına dolayısı ilə təsir etdiyindən tənliyimizdə dəyişən kimi nəzərə alınması vacibdir. Sosial müdafiə xərclərinin real ifadəylə göstəriciləri nominal sosial müdafiə xərclərini sənaye topdansatış qiymətləri indeksinə bölməklə əldə edilmişdir. Qeyd edilənləri düstur şəklində aşağıdakı kimi ifadə etmək olar:

$$REAL\_SOS\_MX = \frac{SOS\_MX}{PPI} * 100$$

Tədqiqat işində nominal sosial müdafiə xərclərinin göstəriciləri isə Dövlət Sosial Müdafiə Fondunun rəsmi saytından götürülüb (<http://www.sspf.gov.az>).

Real vergi daxilolmaları (REAL_TAX). Real vergi daxilolmaları göstəriciləri nominal vergi daxilolmalarını sənaye topdansatış qiymətləri indeksinə bölməklə əldə edilmişdir. Qeyd edilənləri düstur şəklində aşağıdakı kimi ifadə etmək olar:

$$REAL\_TAX = \frac{TAX}{PPI} * 100$$

Nominal vergi daxilolmaları göstəriciləri vergilər Nazirliyinin rəsmi saytından əldə edilib (<http://www.taxes.gov.az>).

Real xalis kapitala investisiya qoyuluşları (REAL_GF CF). Dövlət xərclərinin bir qismi investisiya mahiyyətli olduğundan bu xərcləmələr müəssisələrin əsas vəsaitinin artımında özünü göstərəcəkdir. Ona görə də bu göstəricinin reqressiya tənliyinə salınması əhəmiyyət kəsb edir. Real xalis kapitala investisiya qoyuluşları göstəriciləri nominal xalis kapitala investisiya qoyuluşlarının sənaye topdansatış qiymətləri indeksinə bölməklə əldə edilmişdir. Qeyd edilənləri düstur şəklində aşağıdakı kimi ifadə etmək olar:

$$REAL\_GFCF = \frac{GFCF}{PPI} * 100$$

Nominal xalis kapitala investisiya qoyuluşları göstəriciləri Dövlət Statistika Komitəsinin rəsmi saytından əldə edilib (www.azstat.org).

Qeyri-neft ÜDM tənliyi. İqtisadi nəzəriyyəyə və empirik tədqiqatımıza əsaslanaraq biz real qeyri-neft ÜDM bərabərliyini aşağıdakı kimi formalaşdırı bilərik:

$$\begin{aligned}
 & LOG(REAL\_GDP\_NOIL) \\
 & = C_0 + C_1 LOG(REAL\_BUDG\_EXP) \\
 & - C_2 LOG(REAL\_TAX) \\
 & + C_3 LOG(REAL\_GFCF) \\
 & + C_4 LOG(REAL\_SOS\_MX)
 \end{aligned}$$

Burada biz büdcə-vergi siyasətinin göstəriciləri olan real büdcə xərclərinin və vergi daxilolmalarının real qeyri-neft ÜDM -nin inkişafına təsirini öyrənməyə çalışmışıq. Ancaq bildiyimiz kimi büdcə-vergi siyasətinin nəticəsi kimi real sektorun əsas vəsaitlərində artım, istehsalı artırdığından qeyri-neft sektorunun inkişafına müsbət təsir göstərəcəkdir. Sosial müdafiə xərclərinin isə müəyyən qismi dövlət büdcəsinin transfertləri hesabına formalaşdığından və son nəticədə sosial xərclərin artımı istehlak bazarında canlanma yaratdığından bu göstəricinin təsiri qeyri-neft sektorundan yan keçməyəcəkdir. Bu baxımdan büdcə-vergi siyasətinin təsiri öyrənilərkən qiymətləndirmələrimizin xəta payını azaltmaq üçün bu dəyişənlərin reqressiya tənliyimizə salınmasını vacib saydıq.

Qiymətləndirmə metodu. Tədqiqatda real büdcə xərclərinin və real vergi daxilolmalarının real qeyri-neft ÜDM-nə təsiri uzun və qısamüddətli dövrlərdə qiymətləndirilib. Yəni biz qeyd etdiyimiz sıralar arasında kointeqrasiya əlaqəsinə baxmışıq. Tədqiqatda kointeqrasiya əlaqəsini qiymətləndirmək üçün Engle-Granger yanaşmasından istifadə etmişik.

Enql-Qranger kointeqrasiya yanaşmasından istifadə etmədən öncə, göstəricilərin stoxastik xüsusiyyətləri vahid köklər testləri əsasında qiymətləndirilmişdir. Biz göstəricilərin zaman-sıralı xüsusiyyətlərini Augmented Dickey-Fuller (1981) və Phillips-Perron (1988) kimi vahid kök testlərindən istifadə edərək yoxlayacağıq.

Augmented Dickey-Fuller və Phillips-Perron testləri sıfır hipotezlərinin sıralarının qeyri-stasionar olmasını müdafiə edirlər.

Enql-Qranger yanaşması 3 mərhələdən ibarətdir (Enders, 2004).

Dəyişənlərin tərtib inteqrasiyası üçün ilkin test edilir. Tərifə görə, kointeqrasiya dəyişənlərin eyni tərtibə görə inteqrasiya-

sını tələb edir. Əgər bütün dəyişənlər səviyyədə qeyri-stasionardırsa və birinci tərtibdə stasionardırsa, o zaman belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, onlar kointeqrasiya olunublar və ikinci mərhələyə keçə bilərik. İkinci mərhələ uzunmüddətli əlaqənin qiymətləndirilməsidir:

$$y_t = \beta_0 + \beta_1 x_t + \beta_2 z_t + \beta_3 d_t + \beta_4 s_t + \varepsilon_t$$

y_t - t zamanında qeyri-neft sektorunun real ÜDM göstəricisidir, B_0, B_1, B_2, B_3 və B_4 kointeqrasiya parametrləridir, x_t - t zamanında real vergi daxilolmalarıdır, z_t - t zamanında real ümumi büdcə xərcləridir, d_t - t zamanında ümumi real sosial müdafiə fondunun xərcləri, s_t - t zamanında real xalis kapitalla investisiya qoyuluşları, ε_t - uzunmüddətli modelin qalığıdır.

Əgər ε_t (uzun müddətli modelin kənarlaşması) stasionar olduğu tapılırsa, biz belə bir nəticəyə gələ bilərik ki, dəyişənlər (1,1) tərtibdə kointeqrasiya olunublar.

Üçüncü mərhələ, xətanın təshih modelinin qiymətləndirilməsi. Əgər dəyişənlər kointeqrasiya olunublarsa, o zaman tarazlıq reqressiyasından alınan qalıqlar xətanın təshih modelini qiymətləndirmək üçün istifadə oluna bilər:

$$\Delta y_t = \alpha_0 + \alpha_y \varepsilon_{t-1} + \sum_{i=1}^5 \alpha_{1(i)} \Delta y_{t-i} + \sum_{i=1}^5 \alpha_{2(i)} \Delta x_{t-i} + \sum_{i=1}^5 \alpha_{3(i)} \Delta z_{t-i} + \sum_{i=1}^5 \alpha_{4(i)} \Delta d_{t-i} + \sum_{i=1}^5 \alpha_{5(i)} \Delta s_{t-i} + v_{yt}$$

əgər $-1 < \alpha_y < 0$ və statistik olaraq əhəmiyyətlidirsə biz belə bir nəticəyə gəlirik ki, kointeqrasiya əlaqəsi sabitdir, yəni qısamüddətli zamanın kənarlaşması uzunmüddətli tarazlıq səviyyəsinə uyğunlaşır.

Qiymətləndirmənin nəticələri. Qiymətləndirmə prosedurlarında iştirak edən dəyişənlər, yəni real qeyri-neft ÜDM, real büdcə xərcləri, real vergi daxilolmaları, real xalis kapitalla inves-

tisiya qoyuluşları və real sosial müdafiə xərcləri logarifmik ifadədə götürülmüş və uyğun olaraq kiçik hərfələrlə işarə edilmişdir. Bütün qiymətləndirmələr E-views 7.0 ekonometrik proqram paketində aparılmışdır və qiymətləndirmələr 2000-ci ilin I rübündən 2009-cu ilin IV rübünə kimi olan dövrü əhatə edir.

Metodologiya hissəsində qeyd edildiyi kimi, əvvəlcə Augmented Dickey-Fuller və Phillips-Perron Testləri ilə dəyişənlərin inteqrasiya tərtibini yoxladıq. Testlərin nəticələri göstərir ki, bütün dəyişənlər (*REAL_GDP_NOİL*, *REAL_BUDG_EXP*, *REAL_TAX*, *REAL_GFCF*, *REAL_SOS_MX*) səviyyədə qeyri-stasionar və birinci tərtib fərqdə isə stasionardır (Bax. *Əlavələr*, Cədvəl 2).

Beş dəyişənin birinci tərtibdən inteqrasiya olunduğuna əmin olduqdan sonra biz növbəti mərhələyə - Engal-Granger üsulu ilə dəyişənlər arasında kointeqrasiyanın mövcudluğunu yoxlamağa keçə bilərik. Bu məqsədlə endogen dəyişənlər kimi *REAL_GDP_NOİL*, *REAL_BUDG_EXP*, *REAL_TAX*, *REAL_GFCF*, *REAL_SOS_MX*-dən və ekzogen dəyişənlər kimi isə sabit əmsaldan ibarət olan uzunmüddətli modelimizi qurduq.

Uzunmüddətli modelimiz aşağıdakı kimi müəyyənləşmişdir:

$$\text{LOG}(\text{REAL\_GDP\_NOIL}) = 5.13 + 0.40*\text{LOG}(\text{REAL\_BUDG\_EXP}) - 1.08*\text{LOG}(\text{REAL\_TAX}) + 0.19*\text{LOG}(\text{REAL\_GFCF\_SA}) + 0.29*\text{LOG}(\text{REAL\_SOS\_MX})$$

Xətanın təshihə modeli. Uzunmüddətli modeli qiymətləndirdikdən sonra biz qısa müddətdə real büdcə xərclərinin, real vergi daxilolmalarının, real xalis kapitala investisiya qoyuluşlarının və real sosial müdafiə xərclərinin artım sürətlərinin real ifadədə qeyri-neft ÜDM-in artım sürətinə necə təsir etdiyini araşdıracağıq. Bu məqsədlə ilkin olaraq bütün dəyişənlərin 4 rüblük gecikməsi halında qiymətləndirilmiş xətanın təshihə modelindən “xüsusidən ümumiyyətlə” prinsipi ilə statistik əhəmiyyətsiz dəyişənləri çıxarmaqla əldə etməyə çalışdığımız daha adekvat spesifik *Əlavələr* bölməsində Cədvəl 1-də göstərilmişdir.

Əldə edilən yekun spesifikasiyadakı səhvlərin təshihə modeli

istər səhvlərin təshihə və qısamüddətli dövr əmsallarının əhəmiyyətli testləri, istərsə də qalıqların testləri, yanlış spesifikasiya testi, stabil testləri kimi digər ekonometrik meyarlar və statistikalar baxımından qənaətbəxşdir.

Qiymətləndirmələrdən alınmış nəticələrin interpretasiyası. Uzunmüddətli dövr modeli üzrə aparılan qiymətləndirmələrə əsasən demək olar ki, real qeyri-neft ÜDM-i, real büdcə xərcləri və real vergi daxilolmaları arasında (7) tənliyində əks olduğu kimi statistik əhəmiyyətli kointeqrasiya əlaqəsi mövcuddur. Göstəricilərin əmsallarından görə bilərik ki, real sektora ən çox təsir edici faktorlar büdcə xərcləri (0.40) və vergi daxilolmalarıdır (1.08).

Tədqiqatımız onu göstərir ki, vergi daxilolmalarında 1%-lik artım real qeyri-neft sektorunun əlavə dəyərini 1.08 % azaldır. Digər bir fiskal alət olan real büdcə xərclərində 1% artım real qeyri-neft sektorunun əlavə dəyərini 0.40 % artırır. Həmçinin real xalis kapitalla investisiya qoyuluşlarında da 1 % artım real sektorun ÜDM-ni 0.19 %-lik dəyərlə artırır. Eləcə də sosial müdafiə fondunun real xərclərində 1% artım real qeyri-neft sektorunun əlavə dəyərini 0.29% artırır.

Cədvəl 1

Qısamüddətli modelimizin ƏKKÜ metodu ilə alınan nəticələri

Dependent Variable: DLOG(REAL_GDP_NOIL)				
Method: Least Squares				
Date: 10/31/10 Time: 17:41				
Sample (adjusted): 2001Q2 2009Q4				
Included observations: 35 after adjustments				
Variable	Coefficient	Std. Error	t-Statistic	Prob.
C	-0.063885	0.022946	-2.784110	0.0105
RESID13(-1)	-0.614205	0.135003	-4.549568	0.0001
DLOG(REAL_GDP_NOIL(-2))	0.157711	0.109609	1.438859	0.1637
DLOG(REAL_GDP_NOIL(-3))	0.440370	0.142703	3.085916	0.0052

DLOG(REAL_BUDG_EXP)	0.398322	0.100205	3.975069	0.0006
DLOG(REAL_BUDG_EXP(-1))	0.174891	0.097375	1.796054	0.0856
DLOG(REAL_BUDG_EXP(-4))	0.172545	0.100226	1.721557	0.0986
DLOG(REAL_TAX(-2))	-0.729505	0.628850	-1.160062	0.2579
DLOG(REAL_TAX(-3))	-1.110496	0.555300	-1.999813	0.0575
DLOG(REAL_GFCF_SA)	0.620752	0.104700	5.928889	0.0000
DLOG(REAL_GFCF_SA(-4))	0.251638	0.099066	2.540114	0.0183
DLOG(REAL_SOS_MX)	0.273571	0.062966	4.344741	0.0002
R-squared	0.873562	Mean dependent var	0.023659	
Adjusted R-squared	0.813092	S.D. dependent var		
S.E. of regression	0.078366	Akaike info criterion	0.181266	
Sum squared resid	0.141250	Schwarz criterion	-1.988981	
Log likelihood	46.80717	Hannan-Quinn criter.	-1.455719	
F-statistic	14.44617	Durbin-Watson stat	-1.804899	
Prob(F-statistic)	0.000000		1.544269	

Qısamüddətli modelimizdən onu görmək olar ki, uzunmüddətli modelin qalıqlarının $(-0.61 * \text{RESID13}(-1))$ əmsalının $-1 < \alpha_y < 0$ aralığında olması bizə qısamüddətli dövrdə tarazlıqdan ola biləcək hər hansı bir uzaqlaşmanın uzunmüddətli dövrdə təshih olunacağını deməyə imkan verir. Daha dəqiq desək əmsalın 0.61 dəyəri qısamüddətli dövrdə olan hər hansı bir disbalansın növbəti hər bir dövrdə 61% təshih olunacağını göstərir. Kəbud deməli olsaq, hər hansı bir kənarlaşma təqribən iki dövrdən daha az bir dövrdə tam təshih olunur.

Analizin nəticələri Engle-Granger yanaşmasına əsasən dəyişənlər arasında kointeqrasiyanın mövcudluğunu göstərirlər və qısamüddətli model təsdiq edir ki, uzunmüddətli yoldan hər hansı bir kənarlaşma təxminən dörd dövrdən sonra itir.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Respublikasının 2011-cü il dövlət büdcəsi zərfi.
2. Azərbaycanın statistik göstəriciləri -2011. Bakı, DSK.
3. «Экономические основы системы Социальной Защиты» Москва-1997, стр 8, С.В. Кадамцева.
4. Həsənlı Y.H., Ekonometrikaya giriş və ekonometrik modelləşdirmə, Bakı, 2006, 194 s.
5. İmanov Q.C., Həsənlı Y.H., Azərbaycanın sosial-iqtisadi inkişafının modelləri. Makroiqtisadi təhlil, Bakı, «Elm», 2001, 248 s.
6. Доугерти К., Введение в эконометрику, Москва, «Инфра-М», 1999, 402 с.
7. Джонстон Дж. Эконометрические методы, Москва, «Статистика», 1980, 444 с.
8. Кремер Н.Ш., Путко Б.А. Эконометрика, Москва, «ЮНИТИ»,2008,311 с.
9. Arjan Soede and Cok Vrooman, *A Comparative Typology of Pension Regimes*, EnepriResearch Report No.54, AIM WP2, april 2008.

MİLLİ İQTİSADİYYATIN İNKİŞAFINDA DAXİLİ İNVESTİSİYALARIN ROLU

Nərminə İSMAYILOVA,
İİETİ-nin böyük elmi işçisi

***Annotasiya.** İqtisadiyyatın qeyri-neft sektorunun inkişafı üçün məqsədəuyğun hesab edilə bilən investisiyaların daxili qənaətə səfərbər edilməsi prosesi sığorta sisteminin, xüsusilə əmanətlərin sığortalanması sisteminin inkişafı ilə sıx bağlıdır. Bu da əhalinin maliyyə təşkilatlarına etimadının artırılmasına xidmət edir. Əmanətlərin əksəriyyəti o vaxt istifadə edilir ki, nəticəsi məşğulluq və iqtisadi artım problemlərinin həllinə müsbət təsiri olan istehsal investisiyalarına yönəldirlər. Bu təsir bəzi maneələrin (əlverişsiz qlobal investisiya mühiti, bəzi sektorlarda mövcud olan inhisarçılıq, korrupsiya və s.) aradan qaldırılması ilə xüsusi aktiv rola malik ola bilər. Buna görə daxili investisiyaların təşviq edilməsində idarəetmənin mühüm rolunun nəzərdə saxlanması mütləqdir.*

Açar sözlər: daxili investisiyalar, əmanətlər, sığorta sistemi, idarəetmə.

GİRİŞ

Ötən əsrin 90-cı illərində Şərqi Avropa və keçmiş Sovet İttifaqı respublikaları mərkəzləşdirilmiş və planlı iqtisadiyyatdan bazar prinsiplərinə əsaslanan iqtisadiyyatın formalaşdırılması üzrə geniş və əhatəli iqtisadi islahatların həyata keçirilməsinə başladılar. Statistik məlumatlara əsasən 1995-2005-ci illərdə bu ölkələrdə real daxili investisiyaların orta illik artımı 10% civarında olmuşdur (Elitza Mileva, 2008, s. 7).

Qloballaşma və sərhədlərin şəffaflığı və yerli investisiya resurslarının çatışmadığı bir şəraitdə inkişaf etməkdə olan ölkələrin əksəriyyətində dayanıqlı və uzunmüddətli iqtisadi artımın əsas mənbələrindən biri kimi xarici kapital çıxış edirdi. Lakin, təcrübə

və bir çox müəlliflərin tədqiqatları da göstərir ki, ölkəyə xarici kapitalın cəlb edilməsi, xüsusilə kataklizma və böhran şəraitində çevik fəaliyyət tələb edir. 1990-cı illərin ikinci yarısında “Asiya pənləngləri”, Rusiya və digər regional güc və maliyyə mərkəzlərində baş vermiş böhranlar xarici investorlar üçün “ibrətedici” dərs olmaqla yanaşı, investisiyaları qəbul edən ölkələr üçün bir daha agah etdi ki, xarici kapitalın uzunmüddətli iqtisadi artımın yeganə mənbəyi kimi qəbul edilməsi təhlükəli ola bilər. Qriffin və Enos (1970) öz tədqiqatlarında göstərmişdilər ki, inkişaf etmiş ölkədən daha az inkişaf etmiş ölkələrə xarici kapitalın axını kömək yox, qəbul edən ölkənin təbii ehtiyatlarını istismar etmək cəhdidir. Buna əsasən, belə bir rəşional nəticəyə gəlmək olar ki, xarici kapitalın axını dayanıqlı və uzunmüddətli iqtisadi artım üçün etibarsız mənbədir. Beləliklə, xarici kapitalla etimadın aşağı düşməsinə əsaslanaraq ölkədə daxili (dövlət və özəl) investisiyalar və onların determinantları arasında dinamik mü-nasibətlərin təhlili və qiymətləndirilməsi son dərəcə böyük əhəmiyyət kəsb edir (Tan, Bee Wah və Tang, Chor Fon, 2011, s. 1).

Son illərdə, xüsusən inkişaf etməkdə olan iqtisadiyyatlarda, daxili investisiyaların iqtisadi inkişafda rolunun mühümlüyü haqqında debatlar təşkil edilir. İqtisadi Əməkdaşlıq və İnkişaf Təşkilatının “Millətlərin rifahı: insan və sosial kapitalın rolu” adlı məruzəsinə (The well-being of nation: the role of human and social capital. OECD Paris, 2001) əsasən ölkənin uzunmüddət ərzində iqtisadi göstəriciləri idarəetmənin (yəni siyasi, institusional və hüquqi mühit) iştirakı ilə müəyyən edilir. Ümumiyyətlə, qəbul olunmuşdur ki, ölkənin uzunmüddətli iqtisadi artımı vətəndaşların həyat səviyyəsinin əhəmiyyətli dərəcədə yaxşılaşdırılmasında xüsusi töhfəsi var və XXI əsrin əsas çağırışlarından biri kimi əhalinin sosial-iqtisadi rifahının yüksəldilməsi, yoxsul əhalinin payının azaldılmasında və hədəflərin əldə edilməsində düşünülmüş investisiya siyasəti, xüsusən daxili resursların təsərrüfat dövriyyəsinə cəlb edilməsi və onlardan səmərəli istifadə məsələləri xüsusi önəm daşıyır (Olusegun Ayodele Akanbi, 2010, s. 2). Beləliklə, qeyd edilənlər, investisiyalar, xü-

susilə daxili investisiyalar hər bir ölkənin iqtisadi və sosial inkişafında və tərəqqisində mühüm rol oynayır. Bir çox ölkələrdə yoxsulluq, işsizlik və s. kimi öz iqtisadi problemlərini həll etmək üçün investisiyaya etibar edirlər. Bunun üçün dövlət tərəfindən ölkədə özəl investisiyaların təşviq edilməsi və iqtisadi inkişafın sürətləndirilməsi üçün ciddi tədbirlərin görülməsi zəruri hesab olunmalıdır (Mühammad Haroon və Mohamed Nasr, s.1).

İnvestisiyaların xüsusiyyətləri.

Azərbaycanda da, inkişaf etməkdə olan bir çox ölkələrdə olduğu kimi, iqtisadiyyatda daxili investisiyaların payının son illərdə artmasını nəzərə alaraq bu məsələ aktualıq kəsb edir.

İnvestisiya maliyyə vəsaitlərindən fərqli olaraq istehsal kommersiya və texnoloji biliklərin daşıyıcısıdır. Bu biliklər olmadan ölkə daxilində sərəncamda qalan gəlirlərin bir hissəsi olan qənaətin səmərəli şəkildə mənimsənilməsinə nail olmaq mümkün deyil. Təcrübə göstərir ki, bəzi inkişaf etməkdə olan ölkələrdə iqtisadi artım tempinin aşağı səviyyədə olduğu şəraitdə belə kapitalın ixracı baş verir. Bu həmin vəsaitlərin ölkə daxilində səmərəli mənimsənilmə imkanlarının məhdudluğu ilə əlaqədardır. Buna görə də, qənaət edilmiş gəlirlərin investisiyaya çevrilməsi, investisiya qoyuluşlarının davamlı inkişafını təmin edə bilən struktura malik olması üçün zəruri şərtlərin müəyyən edilməsi böyük əhəmiyyətə malikdir.

Bütövlükdə, ölkədə investisiya fəallığına makroiqtisadi amillər, qanunvericilik bazasının keyfiyyəti, kapital, əmək, material və maliyyə resurslarının mövcudluğu və onların əldə edilmə imkanları, əlaqədar sahələrin inkişafı və s. amillər təsir göstərir. Bu amilləri həm xarici mühit (investisiya mühiti) amillərinə, həm də firma daxili amillərə bölmək olar. Dövlətin iqtisadi siyasəti həm xarici mühitin dəyişməsinə, həm də firmaların inkişafını müəyyən edən əsas amillərdən biridir. Buna görə də, investisiya fəallığı sahəsində səmərəli dövlət siyasətinin həyata keçirilməsinin mühüm sosial-iqtisadi nəticələri olur.

Ölkədə iqtisadiyyatın optimal strukturunun formalaşmasında və iqtisadi artımın təmin olunmasında həyata keçirilən investi-

siya qoyuluşlarının həcmi və strukturu əsas rol oynayır. Çünki uzunmüddətli dövrdə iqtisadi inkişafın təmin olunması bilavasitə həyata keçirilən investisiya qoyuluşlarının həcmindən asılıdır. Ölkədə milli iqtisadiyyatın struktur baxımından yenidən qurulması, texniki tərəqqinin təmin olunması, məşğulluq və gəlirlərin səviyyəsinin artırılması və s. kimi məsələlər investisiya prosesində həll edilir.

Azərbaycanın dövlət müstəqilliyinin bərpasından ötən 20 il ərzində ölkənin iqtisadi və sosial həyatında mühüm kəmiyyət və keyfiyyət dəyişiklikləri baş vermişdir. 1990-cı illərin əvvəllərində ölkədə siyasi xaos, keçmiş müttəfiq respublikaların arasında uzun müddət ərzində mövcud olmuş ənənəvi iqtisadi münasibətlərin pozulması, Ermənistan və onun havadarları ilə Qarabağ uğrunda müharibəyə təhrik olunması birmənalı şəkildə iqtisadi-sosial inkişafı xarakterizə edən əsas makroiqtisadi göstəricilərə mənfi təsir göstərmişdir.

Dövlət Statistika Komitəsinin (DSK) məlumatlarına əsasən, 1995-2010-cu illər ərzində Azərbaycanın iqtisadiyyatına məcmu olaraq 83188,6 mln. manat xarici və daxili investisiyalar yönəldilmişdir. Onlardan 35 908,1 mln. manat və ya 43,2%-i daxili investisiyaların, qalan hissəsi isə müvafiq olaraq xarici investisiyaların payına düşmüşdür. Qeyd etmək lazımdır ki, daxili investisiyaların iqtisadiyyatda daha üstün rol oynamağa başlaması 2000-ci illərin ortalarından müşahidə olunmağa başlamışdır. Belə ki, məhz həmin dövrdə enerji layihələrinin əsas investisiya fazasının artıq başa çatması nəticəsində xarici investisiyaların həcmi azalması və xüsusilə uğurlu neft strategiyası nəticəsində ölkədə daxili investisiya resurslarının formalaşması ölkədə dövlət investisiya proqramı çərçivəsində qeyri-neft sektoruna, o cümlədən iri miqyaslı sosial və infrastruktur layihələrinə vəsaitin ayrılmasına münbit şərait yaratmış oldu.

Daxili investisiyaların təşviq edilməsi.

Həmçinin ötən müddət ərzində daxili investisiyaların tərkibində dövlət investisiyalarının üstün roluna baxmayaraq, qey-

ri-dövlət investisiyalarının da dinamikasında müsbət tendensiya müşahidə edilir. Bunun nəticəsində DSK-nın məlumatlarına əsasən 1999-2010-cu illər ərzində əsas kapitalla yönəldilmiş olan 35 015.8 mln. manat daxili investisiyaların 23 375.6 mln manat və ya 66.8%-i dövlət, 11640.3 mln. manat və ya 33.2%-i qeyri-dövlət bölməsinin payına düşmüşdür.

Eyni zamanda bu illərdə əsas kapitalla olan investisiyaların sahələr üzrə strukturu da maraqlı mühakimələrin irəli sürülməsi baxımından diqqəti cəlb edir.

Qənaətin istehsal investisiyasına çevrilməsi kanallarının qeyri-təkmilliyi inkişaf etməkdə olan ölkələrdə kapitalın formalaşmasının ən mühüm problemi olaraq qalır. Amerika iqtisadçısı K. Errou qeyd edir ki, mahiyyətə hər bir kommertiya əməliyyatı, xüsusilə əgər o, müəyyən zaman dövrünü əhatə edərsə, özündə etibarlılıq elementinə malikdir (Arrow K. J., 1974, s. 362). İnvestorların inamı ilə kapital bazarının zəif inkişafı arasında birbaşa əlaqə vardır. Maliyyə institutlarına inamsızlığın və risk səviyyəsinin yüksək olması əhalinin qənaət etdiyi vəsaitlərin əhəmiyyətli hissəsinin nağd pul formasında saxlanmasına səbəb olur. Bu da həmin vəsaitlərin iqtisadiyyatda səmərəli istifadəsini məhdudlaşdırır. Həmçinin ölkədə əmlak və fond bazarının zəif inkişafı pul vəsaitlərini cəlb edən subyektlə bağlı riskləri artırır. Çünki, belə bazarların zəif inkişafı mövcud əmlakın bazar qiymətinin müəyyən olunmasını çətinləşdir-məklə yanaşı, onların likvidliyini də azaldır. Nəticədə, investisiya-ların maliyyələşdirilməsi məqsədilə cəlb edilən borc vəsaitlərinin təminatı üçün mövcud əmlakdan girov kimi istifadə etmək imkan-ları məhdudlaşır. Bu əmlakdan girov kimi istifadə edilsə belə, bu-nunla əlaqədar risklərin səviyyəsi faiz dərəcəsinin yüksəlməsinə gətirib çıxarır. Bu risk səviyyəsi sənaye investisiyalarında daha yüksək olur. Belə ki, ixtisaslaşmış binaları, maşın və avadanlıqları reallaşdırmaq imkanları daşınmaz əmlaka nisbətən daha çətin olur və nəticədə, banklar mənzil tikintisini, ticarət əməliyyatlarını daha asan və nisbətən ucuz maliyyələşdirmək istəyində olurlar. Daşın-maz əmlakın daha likvid və nisbətən risksiz olması ilə əlaqədar bu

sahəyə investisiya qoyuluşu artır.

İnkişaf etmiş ölkələrdə mövcud kredit siyasəti də qeyri-məhsuldar sahələrə investisiya qoyuluşlarını artırır. Kommersiya bankları risk və gəlirliliyi nəzərə alaraq kredit verirlər. Kreditlərin verilməsində əmlak girovunun olması əhəmiyyətli amil olur. Bu zaman daşınmaz əmlak və material ehtiyatları daha likvid və etibarlı olurlar. Risk və gəlirlilik amilləri kreditin müddətinin müəyyən olunmasında əhəmiyyətli rol oynayır. Bununla əlaqədar, inkişaf etməkdə olan ölkələrdə qısamüddətli investisiyalara üstünlük verilir. Sənaye investisiyaları öz mahiyyətinə görə uzunmüddətli olurlar. Belə şəraitdə kommersiya bankları sənaye müəssisələrində investisiyanın maliyyələşdirilməsində əsaslı rol oynayırlar. Buna görə də, dövlət tərəfindən belə müəssisələrin maliyyələşdirilməsi mexanizminin yaradılmasının əhəmiyyəti artır.

Bu baxımdan qeyd etdiyimiz kimi, sahələr üzrə əsas kapitala investisiyaların qoyuluşu strukturu bu fikirlərin əsaslılığına dəlalət edir. DSK-nın məlumatlarına əsasən 1999-2010-cu illər ərzində iqtisadi sahələr üzrə əsas kapitala 35 015.8 mln. manat daxili investisiyaların bölgüsündə sənayenin payının digərlərindən üstün olmasının əsas səbəbi kimi neft amilinin çıxış etməsi nəzərə alınmalıdır. Ümumiyyətlə, sahəvi bölgü aşağıdakı kimi olmuşdur: 34,4% - sənaye, 20,8% - nəqliyyat və anbar təsərrüfatı, 14,6% - daşınmaz əmlakla əlaqədar əməliyyatlar, 7,7% - dövlət idarəetməsi və müdafiə; sosial təminat, 3,9%- kənd təsərrüfatı, meşə təsərrüfatı və balıqçılıq, 3,5% - informasiya və rabitə, 3,3% - istirahət, əyləncə və incəsənət sahəsində fəaliyyət, 2,6% - əhaliyə səhiyyə, və sosial xidmətlərin göstərilməsi, 2,4% - təhsil, 1,04% - turistlərin yerləşdirilməsi və ictimai iaşə, 0,5% - ti-kinti və s. payına düşmüşdür.

Xarici kapitalın əsasən neft və qaz kimi təbii ehtiyatların hasilatına yönəldiyini nəzərə alaraq, perspektivdə prioritet kimi qeyri-neft sektorunun inkişafı üçün daxili qənaətin investisiyalara səfərbər edilməsi məqsədəuyğun hesab oluna bilər. Bu proses isə sığorta sisteminin, xüsusilə əmanətlərin sığortalanması siste-

minin inkişafı ilə sıx əlaqədardır. Qeyd etmək lazımdır ki, 2009-cu ilin may ayından etibarən Azərbaycanda dövlət tərəfindən sığortalanmış depozitlərin miqdarı 30 000 manata bərabərdir (bundan əvvəl isə 8000 manata bərabər idi). Sığorta mexanizminin inkişaf etdirilməsi sığorta təşkilatlarının maliyyə sabitliyini və əhalinin maliyyə müəssisələrinə olan inamlarının artmasına xidmət edəcəkdir. Əmanətlərin əksəriyyəti o vaxt istifadə edilir ki, onlar istehsal investisiyalarına yönəldirlər. Nəticədə, bu məşğulluq və iqtisadi artım problemlərinin həllinə müsbət təsir göstərir. Həmin bu təsir bəzi maneələrin (əlverişsiz qlobal investisiya mühiti, bəzi sektorlarda mövcud olan inhisarçılıq, korrupsiya və s.) aradan qaldırılması ilə xüsusi aktiv rola malik olurlar. Buna görə, daxili investisiyaların təşviq edilməsində idarəetmənin mühüm rolunun nəzərdə tutulması mütləqdir (Nagi Bairamli və Vassilis Kostoglou, 2010, s.107). İdarəetmə anlayışı ölkənin idarə edilməsini həyata keçirən ənənə və təşkilatçılıqdan ibarətdir (WGI, 2008) və aşağıdakı xüsusiyyətlərə malikdir: qanuni siyasətin ifadə edilməsi və həyata keçirilməsində idarəetmənin səmərəliliyi, qanunun üstünlüyünə hörmət, korrupsiya metodlarının əleyhinə çıxan müəssisələrin hökuməti, siyasi əhatənin sabitliyi. Bu idarəetmə elementləri bilavasitə firmaların investisiya qərarlarına təsir edəcəklər (Olusegun Ayodele Akanbi, 2010, s. 2-3).

NƏTİCƏ

Məqalədə daxili investisiyalar tədqiq edilmiş, milli iqtisadiyyatın inkişafında onların xüsusiyyətləri və rolu göstərilmişdir. Yəni, yoxsulluq, işsizlik və s. kimi iqtisadi problemlərin həlli, mühüm sosial və iqtisadi nəticələrin əldə edilməsi, iqtisadiyyatın qeyri-neft sektorunun inkişafı üçün ölkədə əmanətlərin sığortalanması sisteminin inkişafı, əmanətlərin investisiyalara (xüsusilə istehsal) çevrilmə kanallarının təkmilləşdirilməsi, qeyd edilən maneələrin idarəetmə ilə aradan qaldırılması, maliyyə institutlarına etibarın artırıl-

ması və s. vasitəsilə investisiya fəaliyyəti sahəsində səmərəli dövlət siyasətinin həyata keçirilməsi məqsəduyğundur.

ƏDƏBİYYAT

1. Arrow K.J. Gifts and Exchanges. 1974. Philosophy and Public Affairs. Summer, 1 (4)
2. Elitza Mileva. February. 2008. The impact of capital flows on domestic investment in transition economies. Working Paper Series NO 871
3. Griffin, K.B. and Enos, J.L. 1970. Foreign assistance: Objective and consequences. Economic Development and Cultural Change, 18(3), 313-327
4. Muhammad Haroon and Mohamed Nasr. Role of Private Investment in Economic Development of Pakistan
5. Nagi Bairamli və Vassilis Kostoglou. September 12.2010. The Role of Savings in the Economic Development of the Republic of Azerbaijan. International Journal of Economic Sciences and Applied Research 3 (2): 99-110
6. OECD, 2001. The well-being of nation: the role of human and social capital. OECD Paris
7. Olusegun Ayodele Akanbi. March 30. 2010. Role of Governance in Explaining Domestic Investment in Nigeria. Working Paper Number 168
8. Tan, Bee Wah and Tang, Chor Foon. 2011. The dynamic relationship between private domestic investment, the user cost of capital, and economic growth in Malaysia. Universiti Sains Malaysia, University of Malaya
9. WGI,2008. Governance matters. Worldwide governance indicators, available at: <http://www.worldbank.org/wgi/governance>
10. <http://www.azstat.org>

İQTİSADI SİYASƏT SSENARİLƏRİNİN SİMULYASIYASININ TƏŞKİLİ

**Malik Mehdiyev,
İİETİ-nin aparıcı elmi işçisi**

Bir sıra elmlər müəyyən elmi hipotezlər irəli sürərkən onun doğruluğunu eksperimental olaraq yoxlaya bilirlər. Məsələn, hipotezlər kimya elmində kimyəvi reaksiyalar, fizika elmində laborator müşahidələr, yaxud eksperimentlər keçirməklə yoxlanıla bilər. Lakin iqtisadiyyat sahəsində irəli sürülən hər hansı hipotezin belə üsulla yoxlanması həmişə mümkün olmur. Çünki belə iqtisadi eksperimentlər insanların həyatını böyük riskə məruz qoya bilər. Odur ki, insanların gələcək taleyi ilə bağlı siyasətlərin həyata keçirilməsi üçün qərarların qəbulu böyük məsuliyyət tələb etdiyindən bu qərarlar səlahiyyətli orqanlar tərəfindən kollegiallıq prinsipi ilə qəbul edilir.

Adətən hər bir siyasət müəyyən tarixi dövrdə yaranmış sosial-iqtisadi zərurətdən doğur. Yəni, yürüdülecək sosial-iqtisadi siyasətin səbəbləri yetişmiş olur və bu səbəblərdən doğan nəticələrin ilkin rüşeymləri əvvəlcədən görünməyə başlayır. Belə demək mümkündürsə, bir növ tarixi zərurət formalaşır. Bu zərurətin konsepsiya formasında ifadəsi siyasət kimi ortaya çıxır. Siyasət isə müəyyən məqsədə nail olmaq yollarından ibarətdir. Qısa desək hər bir siyasətin strategiyası və taktikası olmalıdır. Yürüdülecək iqtisadi siyasətdə əlbəttə ki, böyük iştirakçı qruplar vardır. Məqsədə nail olmaq üçün onlar arasındakı iqtisadi münasibətlərin hansı formada yaranacağı çox böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Doğrudan da hər bir iqtisadi siyasət həyata keçirilməzdən əvvəl o təfərrüatlı surətdə hazırlanmalıdır. Siyasət planında siyasətin əhatə etdiyi bütün subyektlərin yeri və rolu dəqiq bilinməklə yanaşı hər bir subyektin həmin siyasətin yerinə yetirilməsinə verdiyi töhvə və ondan əldə etdiyi fayda əvvəlcədən bilinməlidir. Siyasətdə qeyri-müəyyənlik onun obyektivliyinə və əhəmiyyət

yətinə xələl gətirə bilər.

Əlbəttə ki, siyasətdə baş məqsəd və ikinci dərəcəli məqsədlər ola bilər. Lakin hər bir iqtisadi siyasət elə əsaslandırılmayıdır ki, onun iştirakçılarının siyasət həyata keçirildikdən sonrakı vəziyyəti əvvəlki vəziyyətindən daha yaxşı və ya heç olmasa pis olmasın.

İqtisadi siyasətlərin əsaslandırılmasında müəyyən vasitələr olmalıdır. Müasir dövrdə belə vasitələr kifayət qədərdir. Bura müxtəlif qısa və uzunmüddətli proqnozlaşdırma alətləri, strateji proqnozlaşdırma üsulları, doktrinalar və sairə aiddir. Biz bu alət və vasitələrin xüsusiyyətlərindən bəhs etməyəcəyik. Bunların hər biri müfəssəl şəkildə hazırlanmış və tətbiq üçün yüksək səviyyədə hazırdır.

Məqsədimiz bu vasitələrdən istifadə edərək, iqtisadi siyasəti əsaslandırmaq məharətidir. Bundan ötrə görüləsi işlərin mərhələ-mərhələ necə yerinə yetirilməsini öyrənməkdir.

Məqsədimizə çatmaq üçün bir neçə elmin predmet və metodologiyasından istifadə edəcəyik. Qərībā də olsa biz iqtisadi nəzəriyyəni ədəbiyyat və hərbi nəzəriyyəsilə yanaşı istifadə edəcəyik. İlk baxışdan bunlar arasında elə bir ümumi əlaqə görünür. Lakin fəlsəfi baxımdan bütün hadisə və proseslərin zaman, məkan çərçivəsində və hərəkətdə baş verdiyi nəzərə alınsa, hər üç elmin metodlarının bu prinsipə söykəndiyi aydın olar.

Belə ki, ədəbiyyat nəzəriyyəsi cəmiyyətdə baş vermiş və ya baş verə biləcək hər hansı bir proses və hadisənin, məsələn cəmiyyətin həyatının bədii təsvirini müəyyən metodlarla verilməsilə məşğuldursa, hərbi nəzəriyyə hər hansı hərbi əməliyyatın planlaşdırılması və aparılmasının təşkili ilə məşğul olur. İqtisadi nəzəriyyə müəyyən iqtisadi-tarixi şəraitdə iqtisadi subyektlərin davranışını öyrənərək bu davranışı necə tənzimləməyi öyrənir.

Ümumiləşdirsək, belə nəticəyə gəlmək olar ki, ədəbiyyat nəzəriyyəsi real həyatımızın müəyyən tərəflərini bədii əsərlərdə araşdırır müsbət və mənfi tərəfləri qabardaraq ictimai rəyə təsir etməklə cəmiyyətin bir növ mənəvi tənzimlənməsini həyata keçirir. Bu zaman tarazlı vəziyyəti, yəni ictimai rəyə uyğun olanı tərifləyir, uy-

ğun olmayanı isə ictimai məzəmmət obyektinə çevirir. O bütün bunlara bədii əsərdə olan surətlər və zaman, məkan çərçivəsində onlar arasındakı münasibətlərin qarşılıqlı dinamik inkişafı fonunda qoyulmuş ziddiyyətlərin gərginləşdirilməsi və çözülməsinin təsviri ilə nail olur.

Hərbi nəzəriyyədə də eyni paralelliyi görə bilərik. Yəni ehtimal olunan düşmənlə yaranmış ziddiyyət zaman, məkan və dinamik qarşılıqlı əlaqədə çözümlür.

Deyilənlər iqtisadi nəzəriyyəyə də aiddir. Yəni iqtisadi həyatımızın aktyorları kimi çıxış edən iqtisadi agentlər arasındakı münasibətlər ziddiyyətə çevrilərək rəqabət nəticəsində gərginləşir və bu gərginləşmə müəyyən məkanı və zamanı əhatə edərək dinamik olaraq davam edir və elə bir həddə çatır ki, ziddiyyətlər çözümlür. Nəticədə müəyyən tarazlıq yaranır.

Ədəbiyyat nəzəriyyəsində yaradılacaq bədii əsər müəyyən bir kompozisiyaya, yəni quruluşa malik olur. Buna ssenari də deyilir. Hərbi nəzəriyyədə də planlaşdırılan hərbi əməliyyatın aparılma ardıcılığı adətən hərbi əməliyyat ssenarisi, bir neçə hərbi əməliyyatların nəzərdə tutulduğu zaman isə hərbi əməliyyatlar teatrı adlanır.

Hal-hazırda iqtisadi ssenari anlayışı iqtisadi ədəbiyyatlarda geniş formada işlənməkdədir. Lakin iqtisadi ssenarilərin hazırlanmasının elmi-metodoloji məsələləri tam hazırlanmamışdır. Bu səbəbdən digər elm sahələrində ssenarilərin hazırlanmasının ən ümumi prinsiplərinin iqtisadi ssenarilərin hazırlanmasına tətbiqi aktual məsələdir. Məsələnin aktuallığı həm də onunla bağlıdır ki, formalaşdırılan iqtisadi siyasətin gedişini tam ssenariləşdirmək üçün mükkəmməl alətlər vardır. Bu alətlər iqtisadi ssenarilərin quruluşundakı mühüm mərhələ olan ziddiyyətlərin kəskinləşməsi və onların çözülməsi mərhələsini bir növ tam “səhnələşdirmək” imkanı yaradır. Çünki hesablanı bilən ümumi tarazlıq modelləri iqtisadi həyatımızın aktyorları kimi çıxış edən iqtisadi agentlər arasındakı münasibətlərin ziddiyyətə çevrilərək rəqabət nəticəsində gərginləşməsini və bu gərginləşmənin müəy-

yən məkanı və zamanı əhatə edərək dinamik olaraq davam etməsini və hər hansı maksimum və minimum həddə çatdığı zaman çözlülərək tarazlığın təmin olunmasını hesablamağa imkan verir. Hesablana bilən ümumi tarazlıq modelləri meydana gələnədək iqtisadi siyasət qərarları iqtisadi inkişafın tarixi meyilinin tutulması və bu meyilin ekonometrik modelləşdirilməsi əsasında verilən və iqtisadi həyatın ayrı-ayrı sahələrini əhatə edən proqnozlara söykənirdi. Hesablana bilən ümumi tarazlıq modelləri isə iqtisadi həyata vahid bir orqanizm kimi baxaraq, onun bütün real fəaliyyət sahələrini qarşılıqlı əlaqədə və dinamik inkişafda tədqiq etməyə imkan verir.

Bu məqalədə iqtisadi ssenarinin hazırlanması prosesi və qaydaları ilə yanaşı, iqtisadi-riyazi model əsasında iqtisadi ssenarinin göstərilməsi prinsipləri nəzərdən keçirilir.

İqtisadi ssenarilər və onların komponentləri. Ssenarinin hazırlanması müəyyən ardıcılıqlara əməl etməyi tələb edir. Burada əsas məqamlar həm ədəbiyyat sahəsində, həm də hərbi sahədə ssenarilərin hazırlanması ilə üst-üstə düşdüyündən, biz ümumiyyətlə, ssenari hazırlamağın ümumi qaydalarına sadıq qalacağıq. Fərqli hərəkətimiz ondan ibarət olacaqdır ki, biz iqtisadi terminlərlə işləyəcəyik. Ssenarilərin hazırlanmasının elmi-metodoloji məsələləri ədəbiyyat nəzəriyyəsində ətraflı verildiyindən və fəlsəfi baxımdan məkan, zaman və qarşılıqlı əlaqə məsələləri orada öz əksini tam tapdığından bu məsələləri araşdırmayacağıq. Sadəcə olaraq paralelliyi analogiya ilə aşağıdakı cədvəl formasında verəcəyik. Bu cədvəldə ssenarinin kompozisiyası hərbi və ədəbiyyat nəzəriyyəsində nəzərdə tutulan formaya uyğun olaraq iqtisadi sahəyə necə uyğunlaşdırılması verilmişdir:

Cədvəldə göstərilən hər bir mərhələ üzrə yerinə yetiriləcək konkret işləri də eyni analogiya üzrə sadalaya bilərik. Qısa olsun deyə daha ədəbiyyat və hərbi nəzəriyyədə nəzərdə tutulmuş işləri deyil, yalnız iqtisadi praktikada yerinə yetiriləcək işləri mərhələlər üzrə sadalayaq.

Ədəbi praktikada ssenarinin kompozisiyası	Hərbi praktikada ssenarinin kompozisiyası	İqtisadi praktikada ssenarinin kompozisiyası
<i>Kompozisiya</i>		
Bədii əsərin ideyası	Alınmış döyüş tapşırığı	Həyata keçiriləsi hər hansı iqtisadi proses, tədbir, təklif və ya fərziyyə
Süjet	Döyüş tapşırığının yerinə yetirilməsi üçün qərar qəbul etmə prosesi	Tədbir, təklif və ya fərziyyənin həyata keçirilməsi üçün iqtisadi siyasət qərarının qəbul edilmə prosesi
<i>Süjetin inkişaf mərhələləri</i>		
Ekspozisiya (proloq)	Tapşırığın aydınlaşdırılması	Tədbir, təklif və ya fərziyyənin aydınlaşdırılması
Zavyazka	Şəraitin qiymətləndirilməsi	Tədbir, təklif və ya fərziyyə ilə əlaqədar mövcud iqtisadi vəziyyətin qiymətləndirilməsi
İnkişaf	Niyyətin hazırlanması	Tədbir, təklif və ya fərziyyəni həyata keçirmək üçün niyyətin formalaşdırılması
Kulminasiya	Taktiki hesablamaların nəticəsi	İqtisadi simulyasiyaların aparılması
Razvyazka	Tapşırığın yerinə yetirilməsi üçün qərarın hazırlanması	Planın yerinə yetirilməsi üçün qərarın hazırlanması
Son(epiloq)	Bölmələrə ilkin döyüş tapşırığı	İqtisadi agentlərin üzərinə düşən vəzifələr
Süjetdən kənar elementlər	Tələb olunan əlavə məlumatlar	Müxtəlif izahedicı məlumatlar

İqtisadi praktikada ssenarinin kompozisiyası və süjeti	Görüləsi işlərin adı
Kompozisiya	
Həyata keçiriləsi hər hansı iqtisadi proses, tədbir, təklif və ya fərziyyə	Müəyyən iqtisadi zərurətdən doğan və ölkə iqtisadiyyatının stabil, və yaxud dinamik fəaliyyət göstərməsinə şərait yarada biləcək fərziyyə, hipotez, ideyanın alınması.
Fərziyyənin həyata keçirilməsi üçün iqtisadi siyasət qərarının qəbul edilmə prosesi - süjet	Fərziyyənin həyata keçirilməsinin mümkünlüyünü əsaslandırmaq şərtilə siyasət qərarının formalaşdırılması zamanı əsas mərhələlərin ardıcılığı, düzülüşü
Süjet	
Fərziyyənin aydınlaşdırılması	Fərziyyənin aydınlaşdırılması qərarın hazırlanması üçün hansı ilkin məlumatların tələb olunduğunu, iqtisadi agentlərin standart vəziyyətdəki adekvat davranışını, gələcək iqtisadi münasibətlərin məqsədini, ölkə iqtisadiyyatına bütövlükdə hansı təsirlərin olacağını başa düşməyə, iqtisadi agentlərin ehtimal olunan zərər və faydalarını bilməyə, əsas tərəfdəş ölkələrlə münasibətlərin perspektivinə təsirini bilməyə, fərziyyənin həyata keçirilməsinin hansı dövrü əhatə etməsini öyrənməkdir. Aydınlaşdırma nəticəsində dövlət orqanlarına nə vaxt və hansı tapşırıqların qoyulması, habelə fərziyyənin həyata keçirilməsi üçün hansı işlərin görülməli müəyyənləşir. Real həyatda bütün bunlar müxtəlif dövlət orqanlarının vəzifəli şəxslərinin iştirak etdiyi iclaslar və müzakirələrdə həyata keçirilir.
Fərziyyə ilə əlaqədar mövcud iqtisadi vəziyyətin qiymətləndirilməsi	Mövcud iqtisadi vəziyyətin qiymətləndirilməsi fərziyyənin həyata keçirilməsinə təsir edəcək amil və şərtlərin təhlili və öyrənilməsindən ibarətdir. Bunlara istehsal amilləri faktoru, ölkənin tarixi inkişaf səviyyəsi, xarici ticarət münasibətləri, beynəlxalq hüququn tələbləri, iqtisadiyyatın ənənəvi sahələri, iqtisadiyyatın fəaliyyət sahələrinin qarşılıqlı əlaqə səviyyəsi, daxili bazarda tələb və təklifin xarakteri, iqtisadi agentlərin qarşılıqlı əlaqələri, bütün infrastruktura sahələri, rəqabətin inkişaf səviyyəsi, təsadüfi hadisələr (müharibə, gözlənilməz kəşflər, iqlim və təbii şərait) və sairə aiddir. Mühüm məsələlərdən biri də beynəlxalq təcrübənin nəzərə alınması və fərziyyənin iqtisadi qanunauyğunluqlara müvafiqliyidir. Mövcud iqtisadi vəziyyətin qiymətləndirilməsi üçün bütün əlyetər statistik məlumatlardan, sorğulardan və digər mənbələrdən maksimum faydalanmağı nəzərdə tutur.
Fərziyyəni həyata keçirmək üçün siyasət niyyətin formalaşdırılması	Fərziyyəni həyata keçirmək üçün real fəaliyyətdə baş verə biləcək proseslərin "AZMOD" ümumi tarazlıq modeli vasitəsilə moedləşdirilir. Modelləşdirmə ekzogen makroiqtisadi göstəricilərin seçilməsi ilə həyata keçirilir. Bu zaman iqtisadiyyata əsas təsirlərin hansı ekzogen göstəricilər vasitəsilə aparılacağı və bu təsirlərin həyata keçirilmə ardıcılığı, habelə təsirlərin iqtisadiyyatda yaratdığı kompleks nəticələr öyrənilir.

İqtisadi hesablamaların simulyasiyaların aparılması	Modelin bilavasitə çalışdırılaraq yeni tarazlıq (əgər güman edilən tarazlıq yaranırsa) vəziyyətinin tapılması və konkret nəticələrin əldə olunması
Fərziyyənin yerinə yetirilməsi üçün qərara gəlmə	Alınmış nəticələr əsasında mümküm siyasət qərarının qəbul edilməsi üçün tövsiyələrin formalaşdırılması
İqtisadi agentlərin davranışının müəyyən edilməsi	Qərar əsasında iqtisadi agentlərin davranışını tənzimləyən hüquqi aktların layihəsinə tövsiyələrin verilməsi
Müxtəlif izahedici məlumatlar	Simulyasiyaların aparılması zamanı yarana biləcək problemlə məsələlərə iqtisadi nəzəriyyə baxımından müxtəlif təfsirlərin hazırlanması, ekspert rəyləri və s.

Göründüyü kimi, iqtisadi ssenarilər- iqtisadiyyatın obyektiv qanunauyğunluqlarını nəzərə almaqla, idarə edənlər tərəfindən yaranmış situasiyanı qiymətləndirmək və düzgün tənzimləmə qərarları çıxarmaq məqsədilə, gələcək tarazlığın görüntüsünü müəyyən üsul və vasitələrlə təsviri etməsidir. Bu zaman iqtisadiyyatın obyektiv inkişafı prosesində yaranan mülkiyyət, istehsal-istehlak, tələb-təklif və sairə münasibətlərdə yarana biləcək ziddiyyətlər və onların həlli öz adekvat əksini tapmalıdır. İqtisadi inkişafın bir tarazlı vəziyyətdən digərinə keçməsi ziddiyyətlərin həlli ilə baş verir. Ziddiyyətlərin həlli isə optimallığın təmin olunması deməkdir. Bütün bunların müəyyən bir formada təsviri əlbəttə ki, makroiqtisadi göstəricilər vasitəsilə təmin olunur. Makroiqtisadi göstəricilərin əsasında qurulmuş sosial hesablar matrisi iqtisadiyyatı sistem kimi təqdim edir. Bu sistemin müasir dövrün ən böyük nailiyyətlərindən olan hesablana bilən ümumi tarazlıq modelləri vasitəsilə modelləşdirilməsi həmin sistemin dinamik inkişafının, yəni bir tarazlıq vəziyyətindən digərinə keçmə prosesinin imitasiya oluna bilən bir formada təsvirinə imkan verir. Nəticədə biz iqtisadiyyatı öz obyektiv vəziyyətinə uyğun olan halda təsvir etmək imkanı qazanmış oluruq. Obrazlı desək hesablana bilən ümumi tarazlıq modeli bir növ kinokamera, iqtisadiyyatı idarəedənlər isə rejissor rolunda çıxış edə bilər.

Ssenari barədə müəyyən etdiyimiz konsepsiyaya uyğun olaraq, iqtisadi inkişafın hər hansı məsələlərinin həlli üzrə ssenarisinin qurulmasına başlaya bilərik. Bundan ötəri ssenari üzrə görüləsi işəri yuxarıda qeyd etdiyimiz mərhələlər üzrə yerinə yetirmək kifayət edər.

ƏDƏBİYYAT

- 1.Справочник командира: Практическое издание. Серия «Право в Вооруженных Силах – консультант». – М.: «За права военнослужащих», 2006. – Вып. 69 – 448 с.
- 2.Давыдова Т.Т., Пронин И.А Теория литературы: учебн. пособие.-М.:Логос,2003.-232с.

BÖHRAN ŞƏRAİTİNDƏ ÖLKƏNİN İQTİSADI TƏHLÜKƏSİZLİYİNİN TƏMİN EDİLMƏSİ

Hüseyn MƏMMƏDOV,
İİETİ-nin aparıcı elmi işçisi

Müstəqilliyimizin ilk illərində hərbi təcavüzə məruz qalma, bazar iqtisadiyyatına keçid və beynəlxalq iqtisadi sistemə inteqrasiya ilə bağlı çətinliklər nəticəsində Azərbaycan Respublikası ötən əsrin 90-cı illərinin birinci yarısında ciddi iqtisadi böhran keçirmişdir. Buna baxmayaraq Azərbaycan Respublikası bazar iqtisadiyyatına keçməkdə ısrarlı olmuş, qapılarını xarici sərmayələrə açmış və xüsusilə energetika sektorunda böyük uğurlar əldə etmişdir. İqtisadi təhlükəsizlik iqtisadi stabilliyin əldə edilməsi, iqtisadi imkanların yaxın və uzaq perspektivdə təminatının qazanılmasıdır. Yaxud elə bir tədbirlər planının icrasından ibarətdir ki, bunun nəticəsi olaraq müharibələr, böhranlar, təbii fəlakətlər zamanı bu iqtisadi imkanlar minimal səviyyədə itirilir. Böhran şəraitində iqtisadi təhlükəsizliyi təmin etmək üçün iqtisadi təhlükəsizlik sahəsində olan təhdidlərə qarşı tədbirlər planı işləyib hazırlamaq lazımdır. Bu iqtisadi təhlükəsizlik təhdidləri aşağıdakılardır:

- iqtisadiyyatın davamlı inkişafı və diversifikasiyası;
- əhalinin rifah halının yaxşılaşdırılması və bütövlükdə yoxsulluq səviyyəsinin aşağı salınmasında maliyyə sektorunun rolu.

Məhz bank sferasında təhlükəsizlik tədbirlərinin işlənilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bunun üçün isə ölkənin valyuta-pul, vergi-büdcə və kredit sistemində mövcud olan daxili və xarici təhdidləri qruplaşdırmaqla müfəssəl təsnifat və dərindən təhlil tələb olunur.

Beynəlxalq təcrübədə maliyyə-bank sferasında mövcud olan təhlükəsizlik tədbirləri ümumi şəkildə aşağıdakı kimi təsnifləşdirilir:¹

- siyasi cəhətdən qeyri-sabitlik;
- maliyyə sisteminin qeyri-sabitliyi;

---

¹Бархударов М. Экономическая безопасность. Москва, 2003.

- makroiqtisadi göstəricilərin (ÜDM-in, istehsal həcmələrinin, gəlirlərin və s.) dinamikasında nizamsızlıq;
- fond bazarı infrastrukturunun zəif inkişafı;
- daxili və xarici borcun artımı;
- investisiya sferasının böhranı;
- büdcə-vergi sisteminin aşağı səmərəliliyi;
- əhalinin əmlak diferensiyasının yüksək səviyyəsi;
- xarici-iqtisadi əlaqələrdə uyğunsuzluqlar;
- regional separatizm;
- özəlləşdirilmənin səhvləri.

Maliyyə-bank sferasında mövcud olan iqtisadi təhlükəsizlik təhdidlərini konkret olaraq aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq mümkündür.

1. Maliyyə-pul dövriyyəsi sferasındakı təhdidlər:

- ödəmələrin artması;
- yanacaq-energetika kompleksində və nəqliyyatda qiymətlərin tənzimlənməsinin zəif səviyyəsi;
- tədiyə vəsaitlərinin strukturunun pisləşməsi;
- dövriyyədə olan pul kütləsinin məhdudlaşdırılması;
- qiymət nizamsızlıqları;
- qeydiyyatdan keçməyən dövriyyənin payının artması.

2. Bank sferasında təhdidlər:

- maliyyə alətlərinin qeyri-sabitliyi;
- bankların müflisləşməsi;
- nizamnamə kapitallarının fiktiv xarakteri;
- alver əməliyyatlarının üstünlük təşkil etməsi;
- riskli kredit siyasəti;
- banklar üzərində yoxlama və nəzarətin zəifliyi;
- depozitlərin sığorta sisteminin yoxluğu;
- bank aktivlərinin aşağı likvidliyi;
- əksər bank strukturunun işinin aşağı səmərəliliyi;
- iqtisadiyyatın real sektorunun rəqabətqabiliyyətli müəssisələrinin aşağı səviyyəsi;
- Azərbaycan banklarının beynəlxalq standartlara uyğun gəlməməsi.

3. Fond bazarının fəaliyyəti ilə bağlı təhdidlər:

- dövlətin qısamüddətli istiqrazlar bazarı borcunun yüksək qiyməti ilə bağlı problemləri;
- fond bazarının struktur böhranı;
- xarici investorlardan asılılığın yüksək səviyyəsi;
- iqtisadiyyatın real sektorunun müəssisələrində zəruri olan investisiya resurslarının cəlb edilməsinin yüksək səviyyəsi;
- maliyyə şirkətlərinin fəaliyyətinə zəif nəzarət;
- veksəl dövriyyəsinin tənzimlənməzliyi;
- investisiya resurslarının daxili dövlət borcuna xidmətə ayrılması;
- qiymətli kağızlar bazarının kriminallaşması.

4. Xarici ticarət fəaliyyətində təhlükəsizlik təhdidləri:

- Azərbaycanın xarici borcuna xidmətin böhranı;
- iqtisadiyyatın dollarlaşması;
- milli valyutanın aşağı salınmış məzənnəsi;
- strateji cəhətdən vacib xammalın nəzarətsiz daşınması;
- kapitalın “qayçısı”;
- xarici ticarət sferasında diskriminasiya;
- aksizli malların qeyri-qanuni daşınması;
- satış bazarını ələ keçirmək məqsədilə xarici şirkətlərin təcavüzkar siyasəti;
- idxaldan asılılığın son dərəcə yüksək səviyyəsi;
- məhsulların satış bazarlarının itirilməsi.

Hal-hazırda Azərbaycanın maliyyə-bank sistemində təhlükəsizlik indikatorlarının mövcud səviyyəsini qiymətləndirməklə müasir qloballaşma şəraitində milli iqtisadiyyatımızın maliyyə-bank sferasında təhlükəsizlik prioritetlərinin formalaşması xüsusiyyətlərini aşkara çıxarmaq böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Son illərdə ölkədə inflyasiyanın səviyyəsi məqbul olmuş, milli valyuta məzənnəsinin sabitliyi təmin olunmuş, beynəlxalq normalara uyğun valyuta ehtiyatları qorunub saxlanılmışdır. Bununla yanaşı, dövlətin pul-kredit və məzənnə siyasəti bank sisteminin daha da möhkəmləndirilməsinə və iqtisadiyyatın pulla təmin olunmasının daha da yaxşılaşmasına yönəldilmişdir.

Ən təhlükəli gözlənilməz hadisələrdən biri də manatın məzənnəsinin kəskin olaraq dəyişməsi ehtimalı sayılır. Manatın devalvasiyası kimi onun revalvasiyası da son dərəcə həssas və dağıdıcı ola bilər. Bu və ya digər meyilin dağıdıcı nəticələrə malik olması milli və xarici valyutalara əsasən pul sisteminin ikili xarakter daşması ilə izah olunmalıdır. Aparıcı şirkətlərin balanslarında, əhəlinin əmanətlərində xarici valyutanın payının yüksək olması üzündən manatın məzənnəsində kəskin tərəddüdlər pul və gəlirlər sisteminin, maliyyə və bank sisteminin fəaliyyətini poza bilər. Odur ki, onların manatın məzənnəsinə mümkün təsirlərini qiymətləndirmək mövqeyindən xarici iqtisadi fəaliyyətin tənzimlənməsi üzrə tədbirlər sistemi işlənilib hazırlanmalıdır. Bununla əlaqədar olaraq valyuta bazarında ixracdan valyuta gəlirlərinin satış normativinin 75%-dən 50%-ə endirilməsi haqqında verilən hər hansı təklifin elmi cəhətdən heç bir məntiqi əsası yoxdur. Bu valyuta təklifinin aşağı düşməsinə və manatın məzənnəsinin kəskin surətdə enməsinə gətirib çıxara bilər. Nəticədə istehlak qiymətlərinin sürətlə artması yeni artımın və əhəlinin real gəlirlərinin xeyli aşağı düşməsi, əksər şirkət və bankların müflisləşməsi baş verə bilər.

Dövlətin iqtisadi təhlükəsizlik strategiyasının tərkibində ərzaq təhlükəsizliyi xüsusi yer tutur. Müharibələr, təbii fəlakətlər, iqtisadi böhranlar zamanı vətəndaşların üzləşdiyi bir nömrəli və ən təsirli problem ərzaq çatışmamazlığıdır. Bir qayda olaraq hər bir dövlətdə bu problemdən qabaqcadan sığortalanmaq məqsədilə xüsusi tədbirlər planı hazırlanır.¹

Qərbi ölkələrinin ərzaq təhlükəsizliyi konsepsiyalarına, həmçinin Azərbaycanın ərzaq təhlükəsizliyi proqramı ilə tanış olduqdan sonra belə bir ümumi məxrəcə gəlirik ki, dövlətin ərzaq təhlükəsizliyini təmin etmə mexanizminin üç aspektinin mövcudluğundan danışa bilərik.

Bunlardan birincisi kəmiyyət aspektidir. Yəni ölkədəki ərzağın kəmiyyətini artırmaq üçün hansı tədbirlər məqsəduyğun sayılır:

---

¹ Azərbaycan Respublikasının milli təhlükəsizlik konsepsiyası, Bakı, 2007-ci il.

- əsas sahələr üzrə aparılan iqtisadi islahatların elmi əsaslandırılması və sosial ədalətlik şəraitində icra olunması;
- ölkədə ərzaq məhsullarının istehsalını stimullaşdırmaq;
- xarici ticarətin tənzimlənməsinə daxili bazarın tarif və qeyri-tarif tənzimlənməsi mexanizminin tətbiqi;
- dövlət ehtiyat ərzaq fondunun yaradılması.

İkincisi isə, məsələnin keyfiyyət tərəfidir. Bir sözlə təhlükəsizliyi təmin etmək məqsədilə ərzaq məhsullarının keyfiyyətinin yaxşılaşdırılması hansı tədbirlər toplusu tələb edir:

- ölkədə ərzaq məhsullarının istehsalı, emalı, qablaşdırılması, daşınması və satışı sahəsində mövcud normaların beynəlxalq standartlara uyğunlaşdırılması;
- ölkədə istehsal edilən məhsulların analoqu idxal edilirsə, onlara beynəlxalq konvensiyalara uyğun məhdudiyətlərin qoyulması;
- profilaktik-yoxlama tədbirlərinin həyata keçirilməsi.

Üçüncü isə, məsələnin sırf sosial-iqtisadi tərəfidir. Belə ki, istənilən halda ərzaq təhlükəsizliyi ölkədəki iqtisadi durumdan asılıdır. Ona görə, də onun təmini üçün bir sıra iqtisadi tədbirlərin də icrası tələb olunur:

- maliyyə sabitliyinin təmin edilməsi, milli valyutanın dayanıqlılığının və dönrəliliyinin artırılması;
- ərzaq istehlakı bazarında makro-tələbatla makro-təklif arasında tarazılığın təmini;
- transmilli aqrobiznes və beynəlxalq ticarət qurumları ilə səmərəli əməkdaşlıq;
- işsizliyin və yoxsulluğun aradan qaldırılması və s.

“Milli təhlükəsizlik haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununun 17-ci maddəsində qeyd edilir ki, “İqtisadi sahədə milli təhlükəsizliyin təmin edilməsi Azərbaycan Respublikasının milli iqtisadiyyatının və iqtisadi münasibətlərinin inkişafına təhlükə yaradan daxili və xarici amillərdən qorunmasıdır”. Qanunda həmçinin göstərilir ki, Respublikanın iqtisadi sahədə milli təhlükəsizliyinin təmin olunması üçün aşağıdakı tədbirlər görülməlidir:¹

---

¹ “Milli təhlükəsizlik haqqında” Azərbaycan Respublikasının qanunu 06 avqust 2004-cü il.

- iqtisadi potensialın artırılması və bazar münasibətlərinin inkişaf etdirilməsi yolu ilə iqtisadi müstəqilliyin təmin olunması;

- ölkə iqtisadiyyatını təmin edən təbii ehtiyatların, enerji-kə əsaslarının və tranzit imkanların qorunması və möhkəmləndirilməsi;

- ölkə daxili və beynəlxalq maliyyə təsisatları əsasında qarşılıqlı sərfəli əməkdaşlığın gücləndirilməsi, daxili və xarici maliyyə ehtiyatlarının ölkə iqtisadiyyatının inkişafına yönəldilməsi;

- iqtisadi potensialın qorunması məqsədi ilə büdcə vəsaitlərinin və dövlət ehtiyatlarının səmərəsiz istifadəsinə yol verilməməsi;

- iqtisadiyyatın inkişafının təmin edilməsi məqsədi ilə bank sisteminin təkmilləşdirilməsi;

- iqtisadi sahədə həyata keçirilən sosial yönümlü islahatların hüquqi təminatının təkmilləşdirilməsi;

- milli məhsulların rəqabətqabiliyyətinin artırılması məqsədi ilə yerli istehsalçıların hüquqlarının müdafiə olunması;

- enerji ehtiyatlarının istehsalı, nəqli, nəqliyyat dəhlizinin istismarı ilə bağlı layihələrin həyata keçirilməsi vasitəsi ilə Respublikanın dünya iqtisadiyyatına inteqrasiyası;

- iqtisadi fəaliyyət sahəsində cinayətkarlığa qarşı mübarizə aparılması.

2008-ci ildə dünyanın əsas maliyyə mərkəzlərində başlayan maliyyə-iqtisadi böhran 2009-cu ildə dünya iqtisadiyyatını bürüyərək istisna olmadan bütün ölkələrə öz mənfi təsirini göstərmişdir.

Böhran global ticarətə, sərnişin və yük daşımalarına, maliyyə və investisiya axınlarına ciddi zərbə vurmuş, kreditləşmə imkanlarını daraltmış və bir çox ölkələrdə, o cümlədən əksər inkişaf etmiş ölkələrdə kəskin iqtisadi tənəzzül yaratmışdır. Beynəlxalq Valyuta Fondu 2009-cu ildə dünya iqtisadiyyatının 1,1% səviyyəsinə enməsi fonunda dünya üzrə ticarət dövriyyəsinin 11%-dən artıq azalmasını bildirir. Böhran dalğası Azərbaycanın yerləşdiyi bölgədəki ölkələri də sarsıdaraq həmin dövrlərdə iqtisadi vəziyyətin pisləşməsinə, ümumi daxili məhsulun həcmnin azalmasına gətirib çıxarmışdır.

MDB-yə üzv olan bir çox dövlətlərdə bu azalma 6% yüksək olmuşdur.

Böhran investisiya qoyuluşları və kreditlərin cəlb edilməsi imkanlarını məhdudlaşdırmış, milli valyutaların məzənnələrini kəskin aşağı salmış, yüksək inflyasiya törətmişdir. Bu ölkələr öz iqtisadi vəziyyətini tənzimləmək və böhranın nəticələrini aradan qaldırmaq üçün təcili maliyyə dəstəyinin göstərilməsi ilə bağlı beynəlxalq maliyyə-kredit təşkilatlarına və bəzi ölkələrə üz tutmuşlar. Yuxarıda qeyd edilən amillər 2009-cu ilin maliyyə-iqtisadi mənzərəsinin tərkibi olmaqla, ötən il Azərbaycan hökumətinin qarşılaşdığı çətinlikləri özündə əks etdirir. Bütün bu çətinliklərə, əlverişsiz xarici mühit amillərinə baxmayaraq, dövlət başçısının göstərişləri əsasında həyata keçirilən düşünülmüş, təmkinli, lakin olduqca qətiyyətli və çevik iqtisadi siyasət tədbirləri hesabına ölkəmiz böhranın fəsadlarını uğurla dəf etməyə nail olmuşdur. Ötən il global böhranın fəsadları ölkə iqtisadiyyatına sirayət etsə də, bu gündəlik praktiki olaraq hiss edilməmişdir. Bütün sosial proqramlar və tədbirlər fasiləsiz icra olunmuş, qarşıya qoyulmuş vəzifələr öz həllini tapmışdır.

Ölkə iqtisadiyyatının artmasının 2009-cu ildə davam etməsi, ümumi daxili məhsulun real artımının böhran ili üçün çox yüksək – 9,3 % səviyyəsində əldə edilməsi Azərbaycan dövlətinin tarixin bu sınağından da uğurla çıxmasının əyani sübutudur, siyasi və iqtisadi idarəetmənin kamilliyidir. Bu mühüm nailiyyətin əldə edilməsi Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyevin rəhbərliyi ilə son illər ərzində ölkəmizdə yaradılan maliyyə-iqtisadi potensial, aparılan iqtisadi islahatlar, enerji, nəqliyyat, ərzaq və iqtisadi təhlükəsizliyi özündə birləşdirən müasir təhlükəsizlik şəbəkəsinin ardıcıl surətdə qurulması hesabına mümkün olmuşdur.

Qeyd edilənlərdən belə nəticəyə gəlmək olar ki, böhran şəraitində iqtisadi təhlükəsizlik kifayət qədər aktual və daim həllini tələb edən problemlərdən biridir. Bunun üçün hökumətin və cəmiyyətin üzərinə böyük tələblər qoyulur.

2008-ci ildə dünyanın əsas maliyyə mərkəzində başlayan maliyyə-iqtisadi böhran 2009-cu ildə dünya iqtisadiyyatını sarsı-

tmış, istisna olmadan bütün ölkələrə öz mənfi təsirini göstərmişdir. Böhran global ticarətə, sərnişin və yük daşımalarına, maliyyə və investisiya axınlarına ciddi zərbə vurmuş, kreditləşmə imkanlarını məhdudlaşdırmış və bir çox ölkələrdə, o cümlədən əksər inkişaf etmiş ölkələrdə kəskin iqtisadi tənəzzül yaratmışdır. Bütün bu çətinliklərə, əlverişsiz xarici mühit amillərinə baxmayaraq, dövlət başçısının göstərişləri əsasında həyata keçirilən dönüşülmüş, təmkinli, ilkin, olduqca qətiyyətli və çevik iqtisadi siyasət tədbirləri hesabına ölkəmiz böhranın fəsadlarını uğurla dəf etməyə nail olmuşdur. İqtisadi təhlükəsizlik iqtisadi stabilliyin, əldə edilmiş iqtisadi imkanların yaxın və uzaq perspektivdə təmininin qazanılmasıdır.

İstənilən bir dövlət, o cümlədən bizim müstəqillik əldə etmiş dövlətimiz istənilən siyasi, milli problemini həll etmək üçün ilk əvvəl iqtisadi təhlükəsizliyini təmin etməlidir.

Qeyd etdiklərimizi ümumiləşdirərək aşağıdakı təkliflərimizi verə bilərik. Fikrimizcə, bu tədbirlərin görülməsi dövlətin böhran şəraitində iqtisadi təhlükəsizliyini təmin edə bilər:

- iqtisadiyyatın strukturu və təbii ehtiyatlardan optimal şəkildə istifadə etmək olar;

- digər ölkələrlə iqtisadi inteqrasiya əlaqələrini daha da sürətləndirərək beynəlxalq əmək bölgüsünün səmərəli həyata keçirilməsinə nail olmaq mümkündür;

- yaxın və uzaq perspektivdə ölkə üçün böhran şəraitində iqtisadi təhlükə yarada biləcək faktorların müəyyən edilərək qiymətləndirilməsi, həmçinin ölkənin iqtisadi təhlükəsizliyinin kriteriya və parametrlərinin müəyyənləndirilməsi;

- ölkənin iqtisadi inkişafının davamlı olması və sürətlə artan neft və qaz gəlirlərindən həddən artıq asılılıq nəticəsində yaranan biləcək iqtisadi qeyri-sabitlik təhlükəsinin qarşısının alınması məqsədi ilə iqtisadi siyasət qeyri-neft sektorunun inkişafının təşviqinə yönəldilə bilər.

Fikrimizcə, bu tədbirlərin həyata keçirilməsi ilk növbədə əhalinin həyat səviyyəsinin beynəlxalq norma və standartlara uyğunlaşdırılmasına, dünyada gedən və ölkəyə təsir edən imkan-

lara malik proseslərə və s. nail olunmasına şərait yaradacaqdır.

ƏDƏBİYYAT

1. “Milli təhlükəsizlik haqqında” Azərbaycan Respublikasının qanunu 06 avqust 2004-cü il.
2. Azərbaycan Respublikasının milli təhlükəsizlik konsepsiyası, Bakı, 2007-ci il.
3. Azərbaycanın sosial-iqtisadi inkişaf konsepsiyaları, O.İbad-oğlu, Bakı, 2001-ci il.
4. Бархударов М. Экономическая безопасность, Москва, 2003.

SƏNAYE PARKLARININ YARADILMASININ İQTİSADI-HÜQUQİ İLKİN ŞƏRTLƏRİ

**Nərminə İsmayılova,
İİETİ-nin dissertantı**

GİRİŞ

Sənaye parklarının fəaliyyətinin mahiyyətinin üzə çıxardılması, formalaşması yolları, həmçinin ərazi yerləşdirməsinin təyin edilməsi məqsədilə onların yaradılmasının müqəddimələrini tədqiq etmək zəruridir.

1. Sənaye parklarının formalaşması

Sənaye parklarının mahiyyəti fabrik istehsalı yayılmış olan və birinci sənaye zonalarının əsası qoyulmuş Böyük Britaniyada aydınlaşdırılmışdır. Onlar çoxsaylı istehsal vahidləri tərəfindən yaradılmışdır. İlk fabriklər qismən təsadüfi yaranmış, sonralar onların yaranması şəhər planlaşdırılması və regional konsepsiya haqqında müəyyən təsəvvürə riayət edən təşkil olunmuş işdən ibarət olmuşdur.

XIX əsrin sonunda Böyük Britaniyada formalaşmış sənayeləşdirmə vasitələri kimi sənaye zonasının konsepsiyası növbətidən ibarət olmuşdur: o zaman dövlətin və ya fermerlərin mülkiyyətində olan torpaq əsas plana uyğun olaraq sənaye təyinatını əldə etmiş və sənaye müəssisələri tərəfindən alınmışdır. Əsas planın yaranmasına qədər torpaq sahəsinin sahibi orada praktik olaraq istənilən obyektə tikmək hüququna malik olmuşdur.

XX əsrin birinci yarısında sənaye zonaları kommunikasiyalarla təmin olunmağa başlamış, sonra onlarda fabriklərin tikintisi təşkil olunma xarakteri almağa başlamışdır. Sənaye zonalarının nəcibləşdirilməsi və yaxşılaşdırılması vasitəsilə onları inkişaf etdirməklə özəl sektoru inkişaf etdirənlər məşğul olmağa başlamışlar ki, bunun nəticəsində də sənaye parkları yaranırlar.

Bu vaxta qədər fəaliyyət göstərən birinci sənaye parkı Mançesterdə (İngiltərə) 1896-cı ildə Shipcanal and Docks adlı

şirkət tərəfindən yaradılmış Trafford Park hesab edilir. İngilis maliyyəçisi Mançester dəniz kanalının boyunca ilk 10 hektar torpaq əldə edən, bu ərazidə bütün zəruri mühəndislik və nəqliyyat infrastrukturunu yaradan Ernest Tera Xooli hazırlanmış sahələri sənaye müəssisələrinə satmağa və kirayə verməyə başlamış, sonra isə bu sahələri satmağa başlamışdır. Aktiv tələbat seçilmiş konsepsiyanın düzgünlüyünü təsdiq etmişdir. Belə ki, 1910-cu ildə Henri Ford hazırda ərazi inkişafının yerli korporasiyası tərəfindən idarə edilən Avropada öz birinci avtomobil zavodunu məhz Trafford Parkda yerləşdirmişdir. İngilis şirkətlərindən başqa, 1920-ci ilə təxminən 300 amerika sənaye korporasiyası orada istehsal və ofis sahələrinə malik olmuşdur.

Yaranması regional siyasət konsepsiyası ilə əlaqədar olan sənaye parklarının əsası Böyük Britaniyanın böhran rayonlarında 1930-cu illərdə qoyulmuşdur. 1960-cı ildə onların sayı 46 olmuşdur. Birinci novator sənaye rayonları Letçvort və ya Velvin kimi şəhərlərdə və onların sələfləri Bornvill, Nyu-İyersviç və Port Sanlayt kimi nizama salmanın Viktorian modelləri olmuşdur. Yeni şəhərlərin genişləndirilməsi ilk dəfə yaşayış binalarının yenidən qurulması ehtiyacı və Londonun hədddən artıq doyuzdurulmuş aqlomerasiyasının sadələşdirilməsi ilə əsaslandırılmışdır (məsələn, yeni şəhər olan Milton Keynsin tikintisi). Bu həmçinin Böyük Britaniyada sənayenin yerləşdirilməsi üçün əhəmiyyətli olmuşdur. Sənaye parkları o vaxtlar xarakter və ölçüdə dəyişmiş, onlar sahəsi bir neçə akr tutan və praktik olaraq heç bir avadanlığa ümumiyyətlə malik olmayan parkdan bir neçə yüz akr sahədə yayılmış və parkın sahibi tərəfindən tikilmiş texniki və sosial infrastrukturla təchiz edilmiş böyük parklara qədər dəyişmişdir. Onların ümumi xüsusiyyəti olmuşdur: sahə qabaqcadan planlaşdırılmış və ayrı istehsalçılar plana riayət etmişlər.

Konkret sahənin dəqiq rayonda yerləşdirilməsini tənzimləmək üçün çağırılmış aktlar mövcud olmuşdur(1945, 1950 və 1958 Qanunlar).1958-ci ildə qəbul edilmiş sənayenin yerləşdirilməsi haqqında qanun yüksək səviyyəli işsizlik və ya daha dəqiq onun

təhlükəsi, həmçinin işsizlikdən zərər çəkmiş rayonlara maliyyə köməyi ilə əlaqəli olmuşdur. Sənayenin yerləşdirilməsinin belə aktları 1960-cı ildən yerli məşğulluq haqqında Qanunla ləğv edilmişdir.

2. Sənaye parklarının vüsət alması

XX əsrin başlanğıcından sənaye parkları əsasən böyük şəhərlərin ətraflarında, nəqliyyat qovşaqları və liman zonalarının yanında, sənaye-anbar istifadəsi məqsədi ilə xüsusi rayonlaşdırılmış ərazilərdə yerləşərək ABŞ və Avropada fəal yaradılmağa başlanılmışdır. 1950-ci illərdən böyük universitetlərlə bağlı ixtisaslaşdırılmış innovasiya texnologiya parkları yaranır. Sonradan biznes-parklar daha çox ixtisaslaşdırılmış iş qüvvəsinin təmərküzləşmə yerləri, təhsil, ticarət, mədəniyyət, əyləncə mərkəzlərinə cəhd etməyə başlamışlar. Onları köhnəlmiş və zərərli istehsalatların dayandırılması və ya şəhərlərin hüdudlarına çıxarılması ilə müşayiət edilən böyük şəhərlərdə köhnə sənaye zonalarının yerində təşkil etməyə başlamışlar.

Sənaye parkları həmçinin Almaniyada yaradılır və birinci sənaye parkı 1963-cü ildə (Euro-Industriepark München) yaradılmışdır. Avropa yüksək texnologiyalarının əsas mərkəzlərindən biri 460 hektar ərazidə Mayn çayının hər iki tərəfində yerləşmiş Almaniyada Frankfurt-Xyoxst sənaye parkıdır. Burada istehsal obyektləri və dünya kimya sənayesinin nəhəngi Sanofi-Aventisin laboratoriyaları və yanaşı sahələrin müəssisələri yerləşir. Parkın ərazisində farmakologiya, biotexnologiya, kimya və əczaçılıq sənayesi sahələrindən 90-dan çox elmi-istehsalat şirkətləri fəaliyyət göstərir. Bu şirkətlərin arasında istər beynəlmillə konsernlər, istərsə də kiçik innovasiya firmaları və xidmətlərin istehsalçıları vardır. Onlardan Basell Polyolefine, Bayer Crop Science, Celanese Chemicals Europe, Clariant, Degussa, Dy Star Textilfarben, Manpower, Air Liquide (dahaəvvəl Messer Griesheim), Siemens AG, Solvay Fluor, Ticona ən məşhurdur. Parkın ərazisində istehsal yerlərindən başqa 300 min m² anbar sahələri tikilmişdir, həmçinin çay limanı yerləşir.

1980-ci illərin ikinci yarısından tez olmayaraq böyük miq-

darda sənaye parkları və kiçik və orta ölçülü sənaye müəssisələri üçün parklar yaradılmış və bu əsasən ictimai investorların təşəbbüsü olmuşdur. 1984-cü ildə Qərbi Almaniyada 22 sənaye və investisiya parkları mövcud olmuşdur. Bununla yanaşı, həmçinin özəl parklar yaradılmışdır. Onlar əhalisi sıx olan rayonlarda yaradılmış, sahə üzrə əhəmiyyətli dərəcədə daha az olmuş və bazarın müxtəlif sahələrində cəmləşmişdir. Məsələn, Düsselndorf regionu (1992-ci ildə 23 tamamlanmış layihə) və FrankfurtMayn ərazi (1992-ci ildə 19 tamamlanmış layihə) kimi regionlar belə tipli parklarla bol olmuşdur. Onların inkişafı hal-hazırda da davam edir.

XX əsrdə sənaye parkları ABŞ-da fəal yaradılmağa başlamış, amma son onilliklərdə Asiya, Şərqi Avropa və Baltıqyanı ölkələrin də fəal inkişaf etməyə başlamışdır.

Xantsvill sənaye zonası (Alabama ştatı, ABŞ) sənaye və texnoparklardan ibarət olan kompleksi təşkil edir. Sənaye parkları ən böyük dünya şirkətləri, həmçinin Toyota, BASF, Pratt & Whitney, Northrop və bir çox başqalarının istehsal, logistik və elmi-tədqiqat mərkəzlərini daxil edir. Xantsvill zonasının ərazisində 1537 hektar sahəni tutan ən böyük park Cammings Elmi-tədqiqat texnoparkıdır. Bu texnopark elmi araşdırmalar və istehsalın ən əhəmiyyətli milli və dünya mərkəzi, ABŞ-da böyüklükdə ikinci və dünyada dördüncü texnoparkdır. Parkın ərazisində ABŞ-ın aviakosmik, müdafiə və elektrotexnika sahələri üçün proqram təminatının işlənilib hazırlanması, mühəndislik xidmətləri və tədqiqatlarda ixtisaslaşan 285 şirkət yerləşir. Boeing Aerospace, Northrop-Grumman, Lockheed Martin, Raytheon (aviakosmik və müdafiə sənayesi); Adtran, AT&T (telekommunikasiya); IBM, Xerox (kompüter texnikası və elektronika) onların arasındadır.

NƏTİCƏ

Beləliklə, böyük yarımfabrikatlar təchizatçıları və onların istehlakçılarının nəqliyyat qovşaqlarına yaxın səmərəli yerləşmə və toplaşmanın birləşməsi sənaye parklarının üstünlüklərini şərtləndirir. Bununla bərabər nəqliyyat xərclərində qənaət etmək imkanı meydana çıxır və vertikal və üfüqi kombinasiya edilmiş istehsallar yaradıla bilər. Bazar mühitində sənaye parklarının yaranması, öz növbəsində, investisiyaların cəlb edilməsi, kiçik və orta sahibkarlığın inkişafı, həmçinin yeni iş yerlərinin yaradılmasına imkan yaradır.

ƏDƏBİYYAT

1. Индустриальный парк: 3 условия успеха. City-manager.org. Сентябрьоктябрь, 2011
2. Jarmila Vidová. INDUSTRIAL PARKS - HISTORY, THEIR PRESENT. Issue 1, 2010. P. 44

XÜLASƏ

Bu məqalə sənaye parklarının yaradılmasının ilkin iqtisadi-hüquqi şərtlərinin öyrənilməsinə həsr edilmişdir. Burada sənaye parklarının formalaşması və vüsət alması kimi məsələlər öz əksini tapmışdır. Nəticədə isə sənaye parklarının üstünlükləri sadalanmışdır.

Açar sözlər: sənaye zonaları, sənaye parkları, konsepsiya

ЭКОНОМИКО-ПРАВОВЫЕ ПРЕДПОСЫЛКИ СОЗДАНИЯ ПРОМЫШЛЕННЫХ ПАРКОВ

Н. Исмаилова

РЕЗЮМЕ

Данная статья посвящена изучению экономико-правовых предпосылок создания промышленных парков. Здесь нашли свое отражение такие вопросы, как формирование и распространение промышленных парков. В результате были перечислены преимущества промышленных парков.

Ключевые слова: промышленные зоны, промышленные парки, концепция

ECONOMIC AND LEGAL BACKGROUND OF INDUSTRIAL PARKS

N. Ismayilova

ABSTRACT

This article is devoted to the study of the economic and legal prerequisites of creation of industrial parks. Here have been reflected issues such as the formation and dissemination of industrial parks. As a result, were listed the advantages of industrial parks.

Keywords: industrial zones, industrial parks, the concept

DÜNYA İQTİSADI BÖHRANI VƏ AZƏRBAYCANIN DAYANIQLILIĞI

Sahil VƏLİYEV,
İİETİ-nin baş mütəxəssisi

Son dünya maliyyə böhranı Azərbaycanın 20 illik müstəqillik tarixi ərzində ölkə iqtisadiyyatı üçün ən ciddi sınaqlardan biri olmuşdur. Ümumiyyətlə, iqtisadi böhranlar 1825-ci ildən etibarən vaxtaşırı olaraq milli iqtisadiyyatları “silkələyir”. Lakin, 2008-2010-cu illərin maliyyə böhranı həm əhatə dairəsinə, həm də dünya iqtisadiyyatına vurduğu ziyana görə son dövrün iqtisadi böhranlarından fərqlənmişdir. Belə ki, 1992-1993-cü illərdə baş vermiş valyuta böhranı yalnız Avropa Birliyinin bir sıra ölkələrini əhatə etmişdir (Finlandiya, İsveç, Norveç, İtaliya). 1994-1995-ci illərin böhranı Meksikada başlayaraq, tədricən Latın Amerikasına yayılmışdır. 1997-1998-ci illərdə Cənub-Şərqi Asiya ölkələrində (Cənubi Koreya, Malayziya, Tailand, İndoneziya, Filippin) yaranmış maliyyə böhranı isə daha sonra Şərqi Avropanı bürümüşdür. Son maliyyə böhranı isə 1929-1933-cü illərə təsadüf etmiş “Böyük Depressiyadan” sonra ilk dəfə olaraq bütün dünyanı əhatə etmişdir.

Dünya Bankının məlumatına əsasən, 2009-cu ildə dünya iqtisadiyyatı ikinci dünya müharibəsindən sonra keçən dövr ərzində ilk dəfə azalmışdır – 2.2%. Dünya ticarətinin həcmi isə 10%-dən çox azalmışdır. Dünya üzrə işsizlərin sayı 34 milyon nəfər artaraq, 212 milyon nəfərə yaxınlaşmışdır. Avropanın əksər ölkələri üzrə dövlət borcunun səviyyəsi artmış, büdcə kəsirlərinin ÜDM-ə nisbəti isə “Stabillik və inkişaf” paktı ilə müəyyən edilmiş 3% səviyyəsini keçmişdir. Ümumiyyətlə, BVF-in məlumatına əsasən, dünya üzrə maliyyə böhranı ilə mübarizəyə 11 trilyon ABŞ dolları xərclənmişdir.¹

Xarici bazarlarda makrostabilliyin pozulması dünya iqtisadi

---

¹ www.maliyye.gov.az

diyyatına inteqrasiya etmiş milli iqtisadiyyatlara da təsir göstərmiş olur. Bu baxımdan Azərbaycan iqtisadiyyatı da istisna deyil. Lakin, digər ölkələr ilə müqayisədə milli iqtisadiyyatımız həqiqətən də, fərqli nəticələr göstərmişdir.

Maliyyə böhranının davam etdiyi 2008-2010-cu illər ərzində:

- Azərbaycanın ÜDM-i 27% artmışdır;
- əsas kapitalla investisiya qoyuluşları 30% artmışdır;
- ölkə iqtisadiyyatında nominal orta aylıq əmək haqqı 50% artaraq 325 manata çatdırılmışdır;

- ölkənin ixrac əməliyyatları daim idxal əməliyyatlarını üstələmiş və 2010-cu ildə xarici ticarət saldosu ÜDM-in 35.5% səviyyəsində olmuşdur;

- xarici dövlət borcunun ÜDM-ə nisbəti isə yalnız 1 faiz-bənd artaraq, 7.4%-ə bərabər olmuşdur.

- Azərbaycanın strateji valyuta ehtiyatları 2010-cu ildə 29.1 milyard dollar təşkil edərək, xarici dövlət borcunu 7.5 dəfə üstələmiş və ya ÜDM-in 70%-nə çatmışdır;

- büdcə kəsinin ÜDM-ə nisbəti isə 1% həddini aşmamışdır.

Belə göstəricilərin məntiqi nəticəsi olaraq, 2010-cu ilin əvvəlində “Fitch Ratigns” agentliyi ölkəmizə ilk investisiya reytingini vermişdir. Xüsusilə, qeyd edilməlidir ki, bu hadisə bir sıra inkişaf etmiş ölkələrin kredit reytinglərinin zəifləməsi fonunda baş vermişdir. ¹

Azərbaycanın son maliyyə böhranından uğurla çıxmasında bir sıra amillər rol oynamışdır:

- birincisi, maliyyə böhranı dünyanın qiymətli kağızlar bazarlarında indekslərin enməsi ilə başladı. Azərbaycanda fond bazarlarının zəif inkişafı milli iqtisadiyyatı böhranın ilk təsirlərindən xilas etdi;

- ikincisi, dünyanın aparıcı fondlarında indekslərin enməsi maliyyə axınlarının xammal bazarlarına istiqamətlənməsi ilə nəticələndi. 2008-ci ilin ilk yarısında “Brent” markalı neftin 1 ba-

---

¹ www.cbar.az

relinin qiyməti 45% artmışdır. Beləliklə də, böhranın ilk ayları bazar konyekturası xammal ixrac edən iqtisadiyyatlar üçün əlverişli olaraq qalırdı;

- üçüncüsü, Azərbaycan bəzi Avropa ölkələrində yaşamış bank sisteminin iflası problemi ilə üzləşmədi. Belə ki, bank sektorunun xarici mənbələrdən borclanması praktikasının olmasına baxmayaraq, bu vəsaitlərin bank sektorunun öhdəliklərində payı təhlükəli səviyyədə olmamışdır. 2008-ci ilin yanvar ayının 1-i tarixinə kommersiya banklarının cəmi öhdəliklərində xarici öhdəliklərin payı 17.3% təşkil etmişdir. Həmçinin, Mərkəzi Bank tərəfindən uçot dərəcəsinin azaldılması (2008-ci ilin oktyabr ayının 14-ü tarixindən 2009-cu ilin may ayının 25-i tarixinədək mərhələlərlə 15%-dən 2%-dək) istiqamətində atılmış addımlar qeyd olunmalıdır;

- dördüncüsü, ölkə hökuməti investisiya proqramında daxili maliyyə resurslarına arxalanmışdır. Bununla da, qlobal maliyyə böhranlarının təsir kanallarından biri kimi çıxış edən xarici birbaşa investisiya qoyuluşlarının azalması problemi milli iqtisadiyyata güclü təsir etməmişdir. Qeyd etmək lazımdır ki, 2008-2010-cu illərdə əsas kapitalla yönəldilmiş investisiyalarda xarici investisiyalar 21-25% ətrafında dəyişmişdir;

- beşincisi, ölkənin neft-qaz sektoru üzərində dövlət nəzarətinin olması ARDNF-da böyük miqdarda vəsaitin toplanmasına və valyuta ehtiyatlarının artırılmasına şərait yaratmışdır. Həmçinin, Azərbaycanın xarici neft şirkətləri ilə mövcud olan birgə neft-qaz layihələrində payı məhz böhran öncəsi 80% səviyyəsində qaldırılmışdır;

- altıncısı, ölkənin əsas ixrac məhsulu kimi neftin çıxış etməsini nəzərə alaraq, hökumətin dövlət büdcəsi üzrə öhdəliklərinin icrasının təmin edilməsi məqsədilə, neftin qiymətinin proqnozuna ehtiyatlı yanaşma nümayiş etdirməsi. Qeyd etmək lazımdır ki, 2008-ci ildə dünya bazarında neftin qiyməti büdcədə proqnoz edilmiş qiymətdən təqribən 83%, 2010-cu ildə isə 34% yuxarı olmuşdur. Yalnız 2009-cu ildə neftin dünya bazarında qiyməti büdcədə nəzərdə tutulduğundan 16% aşağı olmuşdur.

Azərbaycanın 2008-2010-cu illər maliyyə böhranından uğurla çıxmasına baxmayaraq, bir sıra narahatlıq doğuran məqamlar da yaşanmışdır:

- Azərbaycanın neft amilindən asılılığı hiss edildi. Ölkə ixracatında neft və neft məhsullarının 90%-dən çox olmasını nəzərə alaraq, dünya bazarlarında 2008-ci ilin 2-ci yarısından başlayaraq neftə olan tələbin və qiymətlərin aşağı düşməsi Azərbaycanın ixrac göstəricilərinin zəifləməsinə səbəb oldu – ölkəmizin ixracı 2008-ci ildə 47.8 mlrd manat təşkil etmişdisə, 2009-cu ildə 14.7 mlrd manat, 2010-cu ildə isə 21.4 mlrd manat olmuşdur;

- neft fondunun gəlirləri isə 2008-ci ilə nisbətən 2009-cu ildə 31% azalmışdır;

- dövlət büdcəsində Neft Fondundan həyata keçirilmiş transfertlərin məbləği və payı artmışdır – 2008-ci ildə 3.8 mlrd manat (35.3%), 2009-cu ildə 4.9 mlrd manat (47.6%) və 2010-cu ildə 5.9 mlrd manat (51.9%).¹

Hal-hazırda, dünya iqtisadiyyatı böhranın bir dalğasından digərinə qədəm qoymaqladır. Avropada böhran təhlükəsi davam edir. Yunanıstanın ardınca İtaliya iqtisadiyyatı da köklü problemlər yaşamaqladır. Artıq beynəlxalq bazarlarda bu ölkənin borc faizi 7% təşkil edir. Son 10 il ərzində İtaliya üçün bu, rekord göstərici sayılır. Bu ölkədə baş verən böhran Azərbaycana da təsirsiz ötürməyəcək. Çünki Azərbaycanın xarici ticarət dövriyyəsində İtaliya birinci yerdə dayanır. Azərbaycanın xarici ticarətində, xüsusən də ixrac mallarında təxminən 95-98% aralarında çəki neft və neft məhsullarına aiddir. İxrac olunan neftin də təxminən 80-85%- i İtaliya, İsrail, ABŞ, Fransanın payına düşür.²

Dövlət Statistika Komitəsinin bu il üçün olan məlumatına nəzər salanda da bunu görmək olar. Bu ilin on bir ayı ərzində xarici ticarət əməliyyatlarının beşdə dörd hissəsindən çoxu (82,2%-i) İtaliya və digər Avropa ölkələrinin payına düşüb.

---

¹ www.oilfund.az

² www.economy.gov.az

Azərbaycan iqtisadiyyatı üçün Avropanın borc probleminin vəziyyəti (Yunanıstan, Portuqaliya, İspaniya və İtaliya) daha böyük maraq kəsb edir.

Qısamüddətli dövr ərzində Yunanıstan, Portuqaliya və İspaniyanın defoltu Azərbaycana güclü təsir imkanına malik olmayacaqdır:

- Azərbaycanın bank sistemi bu ölkələrin istiqrazlarının aktiv alıcısı kimi çıxış etməyib;

- 2010-cu ildə Azərbaycanın xarici ticarət dövriyyəsində Yunanıstanın payı cəmi 1.0%, Portuqaliyanın 0.8%, İspaniyanın 0.7% olmuş, ixracın isə müvafiq olaraq, 1.2%, 1.1% və 0.8%-i bu ölkələrə istiqamətlənmişdir;¹

-avronun məzənnəsinin ucuzlaşması vasitəsilə Azərbaycan iqtisadiyyatına təsir də minimaldır. Belə ki, ölkənin ixrac həcmi 90%-dən çoxunu qiyməti ABŞ dolları ilə təyin edilən xam neft təşkil edir.

Defolt təhlükəsinin yalnız İtaliya kimi iqtisadiyyata keçməsi halında Azərbaycan iqtisadiyyatı üçün təhlükə formalaşsa bilər. Belə ki, Azərbaycanın xarici ticarət partnyorları arasında bu ölkə son 10 ildə 1-ci yeri tutur. 2010-cu ildə ölkə ixracının 33%-i İtaliyaya səmtlənmişdir. Məhz son maliyyə böhranı zamanı Azərbaycandan İtaliyaya ixracın həcmi 2008-ci ildəki 19.2 milyard dollardan 2009-cu ildə 3.8 milyard dollaradək və ya 80.3% azalmışdı, 2010-cu ildə isə 2009-cu il ilə müqayisədə 54.3% artaraq 7 milyard dollar təşkil etmişdir. 2005-2010-cu illər ərzində qeyri-neft sektoruna qoyulan investisiyaların həcmi 3,3 dəfə artaraq, 6,7 milyard manata yüksəlib. Neft sektoruna yatırılan sərmayələrin həcmi isə son beş ildə 1,3 dəfə azalaraq, 2,9 milyard manata enib. Beləliklə də, ixracdan əldə edilən gəlirlərin azaldılması təhlükəsi yaranır.

Azərbaycanda 2008-2010-cu illər ərzində iqtisadiyyata yönəldilən investisiyalar isə aşağıdakı kimi qeydə alınmışdır.

---

¹ www.azstat.org

Xarici investisiyalar: 2008-ci ildə 6847.4 milyon dollar, 2009-cu ildə 5468.6 milyon dollar, 2010-cu ildə isə 8 247.8 milyon dollar.

Daxili investisiyalar: 2008-ci ildə 9374.6 milyon dollar, 2009-cu ildə 7564.9 milyon dollar, 2010-cu ildə isə 9107.0 milyon dollar.

Dövlət büdcəsinin gəlir və xərcləri isə aşağıdakı kimi qeydə alınmışdır.

Gəlirlər-cəmi: 2008-ci il 10762.7 milyon manat, 2009-cu il 10325.9 milyon manat, 2010-cu ildə isə 11403.0 milyon manat .

Xərclər-cəmi: 2008-ci il 10774.2 milyon manat, 2009-cu il 10503.9 milyon manat, 2010-cu il 11765.9 milyon manat

Azərbaycanın xarici dövlət borcunun və bank sisteminin xarici maliyyə institutları qarşısındakı öhdəliklərinin təhlükəli səviyyədən aşağı olması, ölkə ərazisində investisiya proqramlarının əsasən daxili mənbələr hesabına maliyyələşdirilməsi, milli iqtisadiyyatımıza kənar iqtisadi təsirləri yalnız xarici ticarət kanalında cəmləşdirir.

Son illər əsas kapitala yönəldilən investisiyalarda istər xarici kapitalın, istərsə də neft sektoruna yatırılan sərmayələrin azalmasında neft amili öndə gedir. Məlum olduğu kimi, son illərə qədər xarici investisiyaların əsas hissəsi neft sektoruna yönəldilib. Azərbaycanla xarici şirkətlər arasında imzalanan “Hasilatın pay bölgüsü” sazişinə görə xarici investorlar kapital qoyuluşu ilə bağlı öhdəliklərini 4-5 il əvvəl başa çatdırıblar. Xarici kapitalın, o cümlədən də neft sektoruna yatırılan sərmayələrin azalmasında bu amil həlledici olub. Eyni zamanda əsas kapitala yönəldilən daxili investisiyaların artmasında neft gəlirləri həlledici paya sahib olub ki, bu da, öz növbəsində, xarici kapitala olan ehtiyacı azaldıb.

Beləliklə də, ölkə iqtisadiyyatı üçün əsas çağırış kimi, milli iqtisadiyyatın diversifikasiya istiqamətində fəaliyyətin davam etdirilməsi çıxış edir. Son maliyyə böhranı zamanı gəlirlərin neft qiymətlərindən asılılığı, eləcə də, ölkədə neft-qaz hasilatı səviyyəsinin stabilləşməsi bunu zəruri edir.

ƏDƏBİYYAT

1. www.maliyye.gov.az
2. www.economy.gov.az
3. www.azstat.org
4. www.oilfund.az
5. www.cbar.az

KƏND TƏSƏRRÜFATININ DÖVLƏT TƏNZİMLƏNMƏSİNİN NƏZƏRİ METODOLOJİ MƏSƏLƏLƏRİ

Malik MEHDİYEV,
İİETİ-nin aparıcı elmi işçisi

Məqalədə təklif olunan kompleks metodla dövlətin kənd təsərrüfatı sahəsində qarşıya qoyduğu məqsədə faktiki olaraq nə dərəcədə nail olduğunu müəyyən etmək mümkün olur. Məqalədə təqdim edilmiş tədqiqatın məqsədi beynəlxalq təcrübə əsasında kənd təsərrüfatında subsidiyalaşdırılmanın mövcud vəziyyətini əks etdirən əsas göstəriciləri hesablayaraq, həmin göstəricilər əsasında müvafiq təhlil aparmaqla kənd təsərrüfatının dövlət tənzimlənməsinin təkmilləşdirilməsi sahəsində siyasət təklifləri formalaşdırmağa kömək etməkdir. Kənd təsərrüfatı istehsalının dəstəklənməsi üzrə dövlət siyasətinin baş məqsədi isə əlyeterli qiymətlərlə ölkə əhalisinin ərzaqla zəmanətli təminatına nail olmaq və sosial şəraitdə baş verə biləcək və arzuolunmaz nəticələrə gətirib çıxaran ərzaq məhsullarının qiymətinin sıçrayışlarla kəskin artmasına yol verməməkdir. Məqalədə kənd təsərrüfatının subsidiyalaşdırma sahəsindəki vəziyyət ölkənin ərzaq təhlükəsizliyi və ÜTT-yə daxil olma kimi mühüm strateji şərtlər baxımından Milli Hesablar Sistemi göstəriciləri, keçirilmiş sorğu məlumatları, dünya qiymətlərilə müqayisə əsasında Avropa İqtisadi Birliyinin və Dünya Bankının kənd təsərrüfatının dövlət tənzimlənməsi sahəsində müəyyən etdiyi əsas göstəricilər “Xərc-buraxılış” modelinin modifikasiyası olan “Tarazlı qiymət” modeli vasitəsilə qurulmuş siyasət təhlili matrisi əsasında hesablanmış və konkret nəticələr əldə edilmişdir.

Ümumiyyətlə, kənd təsərrüfatında subsidiyalaşdırma ilə bağlı ən populyar nəşr Eric A. Monke və Scott R. Pearson tərəfindən yazılmış və 1989-cu ildə çapdan çıxmış (“The policy analysis matrix for agricultural development” Outreach Program) elmi-praktik əsər sayılır. Bu əsərdə kənd təsərrüfatının dövlət tənzimlənməsi sa-

həsində bu vaxtadək mövcud olan bütün nəzəri mənbələr araşdırılmış və praktik tətbiq üçün yararlı metodologiya ümumiləşdirilmişdir. Məhz həmin metodologiya kənd təsərrüfatının inkişafını siyasət təhlili matrisi əsasında kompleks tədqiq etməyə imkan verir.

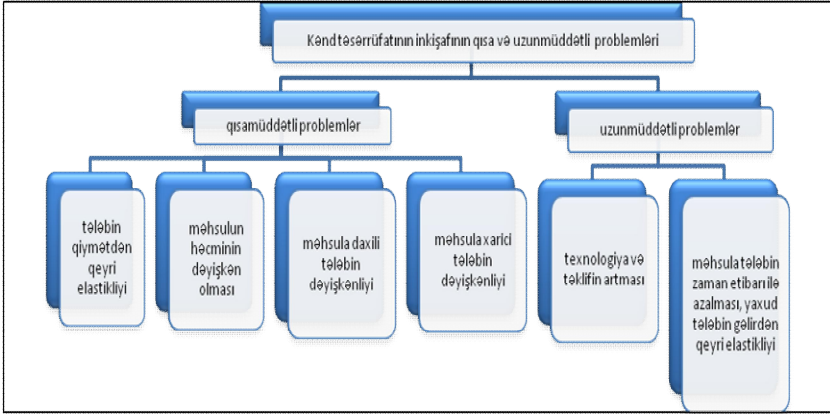
Tədqiqatın məqsədində bütün nəzəri mənbələri ətraflı nəzərdən keçirmək dayanmadığından biz yuxarıdakı mənbədə ümumiləşdirilmiş metodologiyayı öz praktik işimizdə istifadə etməklə kifayətlənirik.

Bundan əlavə kənd təsərrüfatında subsidiyalaşdırma problemi ilə bağlı tədqiqat zamanı istifadə edilmiş bir sıra digər metodologiyalar aşağıdakı mənbələrdə öz geniş əksini tapmışdır. Xərc-buraxılış cədvəllərinin tərtibi və onların təhlili qaydaları və prinsipləri Birləşmiş Millətlər Təşkilatının iqtisadi və sosial məsələlər üzrə departamentinin metodoloji tədqiqatlarında öz əksini tapmışdır [1],[2],[3].

Rəqabət üstünlüklərinin daxili resurs sərfi metodu əsasında hesablanması metodu Avropa Kommissiyasının müvafiq sənədlərində öz əksini tapmışdır [4].

Məqalədə təqdim edilmiş tədqiqat zamanı həyata keçirilən iqtisadi siyasətin və bunun da nəticəsində formalaşan bazar konyukturasının aqrar və digər sahələrin rəqabətqabiliyyətliliyinə təsirini konkret şəkildə qiymətləndirməyə imkan verən metod kimi Eric A. Monke və Scott R. Pearson (1989) tərəfindən təklif edilən Siyasətin matris təhlili metodu əsas götürülmüşdür [5].

Kənd təsərrüfatının qısa və uzunmüddətli iqtisadi problemləri. Kənd təsərrüfatının inkişafındakı xüsusiyyətlər demək olar ki, hər bir konkret ölkə üçün eynidir. Lakin inkişaf mərhələsindən asılı olaraq bunlar müxtəlif formalarda təzahür edir. Bu xüsusiyyətlər iqtisad elmi tərəfindən təsnifləşdirilmiş və belə nəticəyə gəlinmişdir ki, onlar uzunmüddətli və qısamüddətli dövrlərdə fərqli olurlar. Qısamüddətli dövr üçün kənd təsərrüfatının inkişafında müşahidə edilən əsas əlamətlər bunlardır:

Kənd təsərrüfatı məhsullarına tələb qiymət baxımından qeyri-elastikdir. Bu inkişaf etmiş ölkələrin kənd təsərrüfatında daha çox müşahidə edilir. Belə ki, kənd təsərrüfatı məhsulları üçün elastiklik əmsali 0.20-0.25 arasında tərəddüd edir. Yəni istehlakçılar kənd təsərrüfatı məhsullarının əlavə artımını heç də yüksək istehlak tələbi ilə qarşılamırlar. Deməli, kənd təsərrüfatı məhsullarının qiymətinin daha çox aşağı düşməsinə istehlakçıların az artan tələbi uyğun gəlir. Aydınır ki, burada əvəzetmə effekti və son hədd faydalılığının azalması kimi səbəblər vardır. Bu məsələ nə qədər qəribə görünsə də, yəni tələb qanunu ilə ziddiyyət təşkil etsə də, bu iqtisadi situasiya kənd təsərrüfatının özünəməxsus xüsusiyyətlərindən yaranmışdır.

Qiymətin dəyişməsi tələbin və ya təklifin artmasına çox az təsir edir. Bu mühüm məsələnin tədqiqində əldə olunmuş etibarlı nəticələr kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalı sahəsində tələb-təklif münasibətlərinin qiymətdən asılı olaraq heç də dinamik inkişaf etmədiyini sübut edir.

Gəlirə görə kənd təsərrüfatı məhsullarına tələbin zaman etibarlılığı ilə gəlirdən qeyri-elastikliyi xüsusiyyəti. Bu xüsusiyyət aşağıdakı amillərlə müəyyən edilir. Birincisi, kənd təsərrüfatı məhsulu istehlakçıların gəlirlərində həmin məhsulların istehlakına sərf olunan hissə müəyyən qanunauyğunluğa görə getdikcə nisbi azal-

lır. Təxmini hesablamalara görə sübut edilmişdir ki, əhalinin gəlirlərinin 10 % yüksəlməsi kənd təsərrüfatı məhsullarının istehlakını 2% artırır. Uzun zaman çərçivəsində kənd təsərrüfatı məhsullarının istehlakının artmasına təsir edən əsas davamedici təsir istehlakçıların artan nisbi sayıdır. Lakin əhalinin artımı və əhalinin gəlirlərinin artımı ilə baş verən kənd təsərrüfatı məhsullarının istehlakının nisbi artımı kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalının artım sürətini heç zaman qabaqlaya bilmir. Çünki doğum əmsalının azalması amilini də nəzərə almaq lazımdır.

Uzunmüddətli dövr üçün xas olan xüsusiyyətləri nəzərə alsaq kənd təsərrüfatı istehsalı sahəsini həcmi azalan və ya nisbi sabit sahə kimi qəbul etmək mümkündür. Bu proses Engel qanununun tələblərinə tamamilə uyğun gəlir. Məqalədə təqdim edilmiş tədqiqatın nəticələrindən belə aydın olur ki, adambaşına düşən istehlak xərcləri tərkibində ərzağa xərclənən hissə getdikcə azalır və sabitləşir. Bu problem kənd təsərrüfatı məhsullarına uzunmüddətli tələbin formalaşmasında mühüm rol oynayır. Ümumiyyətlə, kənd təsərrüfatı məhsullarına tələbin gəlirə nisbətən qeyri-elastik olması problemi də məhz buradan yaranır. Lakin digər mühüm amil əhalinin sayının artımı ilə kənd təsərrüfatı məhsullarına tələbin necə dəyişməsidir. Adətən, bu məsələ əhalinin ərzaq istehlakı xərclərinin artımına əhalinin pul gəlirləri və əhalinin sayının artımının təsirini öyrənməklə həll edilir. Bu sahədə aparılan tədqiqatlar göstərir ki, gəlirlərin ərzağa xərclənən hissəsinin artımında əhalinin sayının artması əhalinin gəlirlərinin artımından daha yüksək olmuşdur. Deməli, əhalinin sayının artımı kənd təsərrüfatı məhsullarına daha çox tələb yaratmışdır. Nəzəri olaraq əhalinin artımı və əhalinin gəlirlərinin artımı ilə baş verən kənd təsərrüfatı məhsullarının istehlakının nisbi artımı kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalının artım sürətini zaman etibarilə qabaqlaya bilmir.

Kənd təsərrüfatı məhsullarına tələbin əhalinin gəlirlərinin artımından daha çox əhalinin sayının artımı ilə şərtlənməsi, kənd təsərrüfatı istehsalının həcmının gələcəkdə azalmağa doğru meyil edəcəyindən xəbər verir. Bu meyil kənd təsərrüfatı məhsullarına tə-

ləbin qiymətdən qeyri-elastikliyi ilə şərtlənir. Həmin dövrün daim izlənilməsi və nəzarətdə saxlanılması kənd təsərrüfatına dövlət dəstəyinin istiqamətlərini müəyyən etməyin mühüm məsələsidir.

Milli iqtisadiyyatın xarici ticarətdə iştirak dərəcəsinə müvafiq olaraq iqtisadçılar ticari və qeyri-ticari məhsulları istehsal edən sahələri konkretləşdirmişlər. Belə ki, hansı məhsullar beynəlxalq ticarətin obyektidirsə onlar ticari, beynəlxalq ticarət obyektı olmayan məhsullar istehsal edən sahələr isə qeyri-ticari sahələr adlanır. Qeyri-ticari məhsulların beynəlxalq ticarət dövriyyəsiindən çıxarılmasının iki əsas səbəbi vardır: böyük nəqliyyat xərclərinin tələb olunması və sərhəddən keçirilərkən böyük tarif və qeyri-tarif maneələrinin olması. Təcrübədə kənd təsərrüfatı, hasilat və emal sənayesi sahələri, ticari sahələr, tikinti, nəqliyyat və rabitə, kommunal, ictimai və şəxsi xidmətlər istehsal edən sahələr isə qeyri-ticari sahələr kimi qəbul edilir. Belə bölgü nisbi xarakter daşıyır. Elmi-texniki tərəqqinin inkişafı ilə bu bölgü dəyişə bilər. Bölgünün mühüm metodoloji əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, qeyri-ticari məhsullara tələb ölkə daxilində formalaşır və ölkədəki istehsal hesabına ödənilir. Ticari məhsullara tələbi isə qalan dünyaya və daxili tələb formalaşdırır bilər. Ona görə də bu tələb idxal hesabına da ödənilə bilər. Cədvəli Milli Hesablar Sistemi göstəriciləri ilə ifadə etsək o aşağıdakı şəkllə düşər:

	Sahələrin ümumi buraxılışı	Sahələrin aralıq istehlakı		Əlavə dəyər	
		Ticari sahələr	Qeyri-ticari sahələr	Ticari sahələr	Qeyri-ticari sahələr
Ölkə daxili qiymətlər indeksi	A	B	C	D	Ü
Alternativ qiymətlər indeksi	E	F	G	H	Ş
Kənarlaşmalar	İ	J	K	L	Ğ
Bazar çatışmazlıqlarının təsirləri	M	N	O	P	Ç
Təhrifedici siyasətin təsirləri	Q	R	S	T	Ə
Effektiv siyasətin təsirləri	U	V	W	X	Ö

Makroiqtisadi tədqiqatlarda PAM metodundan istifadə etməklə iqtisadi siyasətin təsirinin qiymətləndirilməsi ümumi buraxılış, aralıq istehlak və əlavə dəyərin ölkə və alternativ göstəriciləri arasındakı fərqlərin öyrənilməsinə əsaslanır[4]. Başqa sözlə, həmin fərqlər, yəni kənarlaşmalar siyasət təhlilinin əsas obyektidir. Bu kənarlaşmalar isə birinci sətrdəki göstəricilərdən ikinci sətrdəki göstəriciləri çıxmaqla tapılır (A-E=İ, B-F=J, C-G=K, D-H=L və Ü-Ş=Ğ).

Ümumi buraxılış, aralıq istehlak və əlavə dəyər göstəricilərinin istənilən biri üçün fərqlərin yaranması iqtisadi sistemdə sərbəst bazarda kənarlaşmaların mövcud olmasını göstərir. Kənarlaşmalara üç qrup amillər təsir göstərir: bazar çatışmazlıqları (matrisin 4-cü sətri – MNOPÇ), təhrifedici siyasət (matrisin 5-ci sətri – QRSTƏ) və effektiv siyasət (matrisin 6-cı sətri – UVWXÖ).

Tarazlı qiymətlər modeli $\bar{p} = (I - A^T)^{-1} \bar{v} = B^T \bar{v}$ siyasətin matris təhlilini aparmağa əlverişli imkan yaradır. $(I - A^T)^{-1}$ matrisi və qeyri-ticari məhsulların əlavə dəyər normaları ($V_{k+1}, V_{k+2}, \dots, V_n$) və ticari məhsulların qiymətləri ($P=(P_1, P_2, \dots, P_k, k < n)$) məlum olduqda, ticari məhsulların əlavə dəyər normaları $V=(V_1, V_2, \dots, V_k, k < n)$ və qeyri-ticari məhsulların qiymətləri ($P_{k+1}, P_{k+2}, \dots, P_n$) tapıla bilər [3].

Qəbul edək ki, ticari aralıq məhsulların dünya qiymətləri indeksi məlum, əlavə dəyər normaları isə məlum deyil, qeyri-ticari aralıq məhsulların isə əlavə dəyər normaları məlum, dünya qiymətləri indeksi isə məlum deyildir, onda bu şərtləri siyasət təhlili matrisi metodunun şərtlərinə uyğunlaşdırsaq məsələnin riyazi qoyuluşu belə olar:

Burada: $(I - A^T)^{-1} = B^T$ - transponirə olunmuş tam xərclər matrisidir. Sxemdəki məsələnin həlli aşağıdakı tənliklər sisteminin həllinə gətirilir:

$$\begin{aligned} B_{tt} \cdot V_t + B_{qtt} \cdot V_{qt} &= P_t \\ B_{tqt} \cdot V_t + B_{qtqt} \cdot V_{qt} &= P_{qt} \end{aligned}$$

Birinci tənlikdən V_t aşağıdakı kimi tapılır:

$$B_{tt} \cdot V_t = P_t - B_{qt\tau} \cdot V_{q\tau}$$
$$V_t = B_{tt}^{-1} (P_t - B_{qt\tau} \cdot V_{q\tau})$$

V_t -nin tapılmış qiyməti ikinci tənlikdə yerinə qoyularaq P_{qt} tapılır. Yəni, V_t – ikinci tənlikdə yerinə qoyulsa

$$P_{q\tau} = B_{tq\tau} \cdot B_{tt}^{-1} (P_t - B_{qt\tau} \cdot V_{q\tau}) + B_{q\tau\tau} \cdot V_{q\tau}$$

burada:

B_{tt} – ticari məhsullara sərf edilən ticari məhsulların tam xərclərini xarakterizə edən $k \times k$ ölçülü matrisdir,

$B_{qt\tau}$ – qeyri-ticari məhsullara sərf edilən ticari məhsulların tam xərclərini xarakterizə edən $(n-k) \times k$ ölçülü matrisdir,

B_{tqt} – ticari məhsullara sərf edilən qeyri-ticari məhsulların tam xərclərini xarakterizə edən $(k) \times (n-k)$ ölçülü matrisdir,

B_{qtqt} – qeyri-ticari məhsullara sərf edilən qeyri-ticari məhsulların tam xərclərini xarakterizə edən $(n-k) \times (n-k)$ ölçülü matrisdir.

Məhsullar tapıldıqdan sonra ölkə və dünya qiymətlərinin dəyişmə indeksi və bu qiymətlərə müvafiq olan əlavə dəyər normalalarının dəyişmə indeksi tapılır və bu ilkin məlumatlar kənd təsərrüfatının dövlət tənzimlənməsinin səviyyəsini qiymətləndirən xüsusi göstəricilər sisteminin hesablanması üçün zəmin yaratmış olur. Burada mühüm şərt ondan ibarətdir ki, təklif edilən metod əsasında aparılan alternativ qiymətləndirmə zamanı bütün sahələrarası əlaqələr nəzərə alınmış olur. Bu təsirləri qiymətləndirmək üçün aşağıdakı göstəricilər sistemindən istifadə edilir.

İqtisadi siyasətin sahəyə təsirini əks etdirən birinci göstərici **Nominal Mühafizə Əmsalıdır** (Nominal Protection Coefficient, NPC). NPC əmsalı həm resurslar, həm də məhsul üçün hesablanır və iqtisadi siyasətin və ya bu iqtisadi siyasət nəticəsində formalaşan bazar konyukturasının ayrı-ayrı istehsal sistemlərinə

təsirini əks etdirir. Bu göstərici həm ümumi, həm də xalis mühafizə əmsalı kimi hesablanma bilər. Fərqli cəhət ondan ibarətdir ki, ümumi mühafizə əmsalı hesablanarkən dünya qiymətləri nominal valyuta kursu ilə, xalis mühafizə əmsalı hesablanarkən isə dünya qiymətləri effektiv valyuta kursu ilə təshih edilir. Aşağıda həm resurslar, həm də məhsullar üçün ümumi və xalis mühafizə əmsallarının hesablanma düsturları verilir:

Resurslar üçün ümumi Nominal Mühafizə Əmsalı – $RNPCG_i$ əmsalı aşağıdakı kimi hesablanır:

$$RNPCG_i = \frac{\sum_{j=1}^k A_{ij} * P_j^b}{\sum_{j=1}^k A_{ij} * P_j^d * ER_n}$$

Burada:

$RNPCG_i$ – resurslar üçün ümumi Nominal Mühafizə Əmsalı;

$\sum_{j=1}^k A_{ij} * DP_j$ – resursların dünya qiymətləri ilə dəyəri;

$\sum_{j=1}^k A_{ij} * ÖP_j$ – resursların ölkə qiymətləri ilə dəyəri;

ER_n – nominal valyuta məzənnəsi.

Resurslar üçün xalis Nominal Mühafizə Əmsalı – $RNPCN_i$ əmsalı aşağıdakı kimi hesablanır:

$$RNPCN_i = \frac{\sum_{j=1}^k A_{ij} * P_j^b}{\sum_{j=1}^k A_{ij} * P_j^d * ER_r}$$

Burada:

$RNPCG_i$ – resurslar üçün ümumi Nominal Mühafizə Əmsalı;

$\sum_{j=1}^k A_{ij} * DP_j$ – resursların dünya qiymətləri ilə dəyəri;

$\sum_{j=1}^k A_{ij} * ÖP_j$ – resursların ölkə qiymətləri ilə dəyəridir;

ER_r – real valyuta məzənnəsi.

Resurslar üçün NPC əmsalının 1-dən kiçik olması daxili bazar qiymətlərinin beynəlxalq paritet qiymətlərdən kiçik olmasını göstərir. Bu isə o deməkdir ki, müəssisələr resursları əldə edərkən subsidiyadan istifadə edirlər. Bu subsidiya aparılan iqtisadi siyasətin təsiri-nin nəticəsi olmaqla xammal və materialların qiymətlərinə birbaşa

dotasiyalar, idxal olunan məhsullara tətbiq edilən vergi və rüsumlar, ticarət məhdudiyyətləri (kvotalar və s.), rəsmi mübadilə kursu vasitəsilə təsirlər şəklində öz əksini tapa bilər. Digər tərəfdən, iqtisadi siyasətin və bazarın təsiri ilə formalaşan resursların aşağı qiymətləri emal sənayesi üçün dolaylı subsidiya kimi çıxış edə bilər. Resurslar üçün NPC əmsalının 1-dən böyük olması isə, əksinə, onların tədarükü zamanı iqtisadi siyasət və bazarın məhdudlaşdırıcı təsirinin mövcud olması deməkdir. Bu halda isə, məsələn, kənd təsərrüfatının inkişafına yönəlmiş qoruyucu tədbirlər (tutaq ki, idxal olunan xarici xammala rüsum və kvotalar) emal müəssisəsi üçün məhdudlaşdırıcı faktor rolunu oynaya bilər. Digər bir məhdudlaşdırıcı amil kimi kənd təsərrüfatında istifadə edilən sənaye mənşəli materiallara tətbiq edilən vergilər çıxış edə bilər.

Məhsul üçün Nominal Mühafizə Əmsalı da həm ümumi, həm də xalis mühafizə əmsalı kimi hesablanı bilər.

Məhsullar üçün ümumi Nominal Mühafizə Əmsalı – $PNPCG_i$ əmsalı aşağıdakı kimi hesablanır:

$$PNPCG_i = \frac{P^{\bar{D}}_i}{P^D_i * ER_n}$$

Burada:

$PNPCG_i$ – məhsullar üçün ümumi Nominal Mühafizə Əmsalı;

$P^{\bar{D}}_i$ – məhsulların ölkə qiymətləri;

P^D_i – məhsulların dünya qiyməti;

ER_n – nominal valyuta məzənnəsi.

Məhsullar üçün xalis Nominal Mühafizə Əmsalı – $PNPCN_i$ əmsalı aşağıdakı kimi hesablanır:

$$PNPCN_i = \frac{P^{\bar{D}}_i}{P^D_i * ER_n}$$

Burada:

$PNPCN_i$ – məhsullar üçün ümumi Nominal Mühafizə Əmsalı;

$P^{\bar{D}}_i$ – məhsulların ölkə qiymətləri;

P^D_i – məhsulların dünya qiyməti;

ER_n – nominal valyuta məzənnəsi.

Məhsul üçün NPC əmsalının 1-dən böyük olması onu göstərir ki, məhsulun daxili bazar qiyməti beynəlxalq paritet qiymətlərdən yüksəkdir. Bu isə onu göstərir ki, iqtisadi siyasət və formalaşmış bazar konyukturu sahənin birbaşa və ya dolayı yolla subsidiyalaşması istiqamətində təsir göstərir. Bu subsidiya analoji idxal məhsuluna tətbiq edilən vergi və rüsumlar, kvotalar, rəsmi mübadilə məzənnəsi ilə manipulyasiyalar və s. şəklində ola bilər (idxal məhsuluna vergi və rüsumların tətbiqi daxili istehsalçıya öz məhsuluna yüksək qiymət qoymaq imkanı yaradır). Əksinə, son məhsul üçün NPC əmsalının 1-dən kiçik olması halı daxilə istehsal edilmiş məhsulun qiymətinin dünya bazarındakı analoji məhsulun qiymətindən kiçik olmasını göstərir ki, bu da yerli istehsalçının iqtisadi siyasətin neqativ təsirinə məruz qalmasını nümayiş etdirir. Belə məhdudlaşdırıcı təsir daxili istehsalçıya dolayı vergilərin tətbiqi, bazarda əlverişli olmayan rəqabət modelinin mövcudluğu (həddən artıq istehsalçı – aşağı qiymətlər) və s. şəklində meydana çıxıb bilər.

İqtisadi siyasətin sahəyə təsirinin digər göstəricisi **Effektiv Mühafizə Əmsalıdır** (The Effective Protection Coefficient, EPC). EPC əmsalı sahədə yaranan əlavə dəyərin faktiki qiymətlərlə həcmnin onun dünya qiymətlərilə həcminə nisbəti kimi müəyyən olunmaqla, resurslar, həm də məhsul üzrə iqtisadi siyasətin təsirini əks etdirən göstəricidir. Belə ki, əksər hallarda həm məhsulun qiymətlərinin dəstəklənməsi, həm də resursların subsidiyalaşması vahid siyasət tədbirləri paketinin tərkib hissələri olduğundan, ümumi iqtisadi siyasətin sahədə yaranan əlavə dəyərə təsirinin qiymətləndirilməsi vacib əhəmiyyət kəsb edir. Effektiv Mühafizə Əmsalı aşağıdakı kimi hesablanır:

$$EPC = \frac{X_i^{p^o} - \sum_{j=1}^k A_{ij} * P_j^o}{X_i^{p^d} - \sum_{j=1}^k A_{ij} * P_j^d}$$

Burada:

EPC – Effektiv Mühafizə Əmsalı;

$X_i^{p^0}$ – ölkə qiymətlərilə ümumi buraxılış;

$\sum_{j=1}^k A_{ij} * P_j^0$ – aralıq istehlakın ölkə qiymətlərilə dəyəri;

$X_i^{p^d}$ – dünya qiymətlərilə ümumi buraxılış;

$\sum_{j=1}^k A_{ij} * P_j^d$ – aralıq istehlakın dünya qiymətlərilə dəyəri.

Nominal və ya effektiv valyuta məzənnəsinin tətbiqindən asılı olaraq, EPC əmsalı da ümumi və xalis şəkildə hesablanıla bilər.

EPC əmsalının 1-dən böyük olması o deməkdir ki, sahədə faktiki qiymətlərlə yaranan əlavə dəyər kölgə qiymətlərlə yarana biləcək əlavə dəyərdən böyükdür. Bu isə onu göstərir ki, iqtisadi siyasət və bazar konyukturası istehsal sahəsinin subsidiyalaşması istiqamətində təsir göstərməkdədir. Başqa sözlə iqtisadi siyasət nəticəsində hazır məhsulun qiymətləri dəstəklənir və ya istehsal vasitələri subsidiyalı qiymətlərlə əldə edilir.

Əksinə, EPC əmsalının vahiddən kiçik olması onu göstərir ki, faktiki qiymətlərlə sahədə yaranan əlavə dəyər kölgə qiymətlərlə yarana biləcək əlavə dəyərdən kiçikdir. Bu isə o deməkdir ki, istehsalçılar iqtisadi siyasətin məhdudlaşdırıcı təsirinə məruz qalırlar, başqa sözlə, sahədə yarana biləcək potensial əlavə dəyərin bir hissəsi ya yüksək vergilər vasitəsilə büdcəyə alınır, yaxud da əlverişsiz bazar konyukturasının təsiri altında ümumiyyətlə, yaranmır (aşağı qiymətlər, istehsal vasitələrinin yüksək qiymətləri və s.).

Effektiv mühafizə əmsalları barədə informasiya **Effektiv subsidiya əmsallarının** (the effective subsde coefficient) hesablanması ilə tamamlanır. ESC istehsal faktorlarına tətbiq olunan vergi və subsidiyaları nəzərə alır. ESC analoji olaraq EPC kimi hesablanır, lakin hesablama düsturunda kəsrin surəti istehsal faktorlarına tətbiq edilən subsidiya məbləği qədər təshih edilir. **Effektiv subsidiya əmsalı** aşağıdakı kimi hesablanır:

$$ESCN = \frac{X_i^{p^0} - \sum_{j=1}^k A_{ij} * P_j^0 + S_{n_j}}{X_i^{p^d} - \sum_{j=1}^k A_{ij} * P_j^d}$$

Burada:

EPC – Effektiv Mühafizə Əmsalı;

$X_i^{p\bar{o}}$ – ölkə qiymətlərilə ümumi buraxılış;

$\sum_{j=1}^k A_{ij} * P_j^{\bar{o}}$ – aralıq istehlakın ölkə qiymətlərilə dəyəri;

$X_i^{p\bar{d}}$ – dünya qiymətlərilə ümumi buraxılış;

$\sum_{j=1}^k A_{ij} * P_j^{\bar{d}}$ – aralıq istehlakın dünya qiymətlərilə dəyəri;

S_{nj} – istehsal faktorlarına tətbiq olunan subsidiya.

Nominal və ya real valyuta məzənnəsinin tətbiqindən asılı olaraq, ESC əmsalı da ümumi və xalis şəkildə hesablanı bilər.

Kənd təsərrüfatında dövlət tənzimlənməsini daha kompleks şəkildə əks etdirən göstəricilər **İstehsalçıya və İstehlakçıya subsidiya ekvivalentidir** (the producer and consumer subsidy equivalents).

İstehsalçıya subsidiya ekvivalenti PSE aşağıdakı kimi hesablanır:

$$PSE_i = \frac{P_i^m + (S_{nj} - T_{nj}) - P_i^D * ER_n}{P_i^D * ER_n}$$

Burada:

P_i^m - məhsulların istehsalçı qiymətləri;

P_i^D - məhsulların dünya qiyməti;

ER_n - nominal valyuta məzənnəsi;

S_{nj} - istehsal faktorlarına tətbiq olunan subsidiya;

T_{nj} - istehsal faktorlarına tətbiq olunan vergilər.

Bu düstur istehsalçıların dünya qiymətlərinə münasibətdə xalis aşkar və qeyri-aşkar gəlirlərini müəyyən edir.

$$PSE_i = \frac{P_i^m + (S_{nj} - T_{nj}) - P_i^m}{P_i^m}$$

Burada:

P_i^m - məhsulların istehsalçı qiymətləri;

S_{nj} - istehsal faktorlarına tətbiq olunan subsidiya;

T_{nj} - istehsal faktorlarına tətbiq olunan vergilər.

Bu düstur isə istehsalçı qiymətlərə münasibətdə onların

gəlirlərini müəyyən edir. Əgər PSE-nin birinci düsturla hesablanmış qiyməti ikinci düsturla hesablanmış qiymətindən böyükdürsə, onda *i* məhsulunun istehsalına stimül vardır.

İstehsalçılara subsidiya ekvivalenti dövlət siyasəti nəticəsində əmtəə istehsalçılarında transfertlərin aqreqat ölçüsü hesab edilir. Bu göstərici həm birbaşa, həm də dolaylı yolla gəlirlərin təkrar bölüşdürülməsi yolu ilə kənd təsərrüfatına yönələn bütün dövlət vəsaitlərini nəzərə alır.

İstehlakçıya subsidiya ekvivalenti PSE aşağıdakı kimi hesablanır:

$$CSE_i = \frac{P^D_i * ER_n - (P^P_i + T_{n_j})}{P^P_i}$$

Burada:

P^P_i - məhsulların istehsalçı qiymətləri;

P^D_i - məhsulların dünya qiyməti;

ER_n - nominal valyuta məzənnəsi;

T_{n_j} - istehsal faktorlarına tətbiq olunan vergilər.

$$CSE_i = \frac{P^D_i * ER_n - (P^P_i + T_{n_j})}{P^D_i * ER_n}$$

Burada:

P^P_i - məhsulların istehsalçı qiymətləri;

P^D_i - məhsulların dünya qiyməti;

ER_n - nominal valyuta məzənnəsi;

T_{n_j} - istehsal faktorlarına tətbiq olunan vergilər.

Əgər CSE-nin birinci və ikinci düsturla hesablanmış qiymətləri müsbətdirsə, deməli onda *i* məhsulun istehlakına stimül vardır.

Rəqabət üstünlüklərinin ümumi qəbul edilən prinsiplərə əsaslanan hesablanma metodu aşağıdakı düstura əsaslanır.

DRC-nin vahiddən böyük olması isə məhsulun müqayisəli üstünlüyə malik olmadığını göstərir. Başqa sözlə isə, yaradılmış əlavə dəyərin kölgə qiymətlərlə həcmi daxili resursların kölgə dəyərindən kiçikdir ki, bu hal da daxili resurslardan qeyri-səmərəli istifadə edildiyini göstərir.

DRC nəzərdə tutulmuş məhsulun satışından 1 vahid xarici valyuta qazanmaq üçün lazım olan daxili resursun kəmiyyətini göstərir.

DRC hesablamaq üçün düsturun ən geniş forması hal-hazırda rəqabətqabiliyyətliliyin hesablanmasında praktik tətbiq edilən aşağıdakı düsturdur:

$$DRC_i = 1 - \frac{V_j}{P_i^d - \sum_{j=1}^{k+1} A_{ij} * P_j^d}$$

Burada:

DRC_i – i-ci sahənin istehsalı zamanı bir vahid xarici valyuta qazanmaq yaxud qənaət etmək üçün lazım olan daxili resurs sərfini nəzərdə tutur;

A_{ij} – i-ci sahənin vahid miqdarda məhsulunun istehsalı üçün lazım olan j-cu sahənin aralıq məhsulunun miqdarını göstərir;

P_j^d – j-cu ticari aralıq istehlak məhsullarının dünya bazarı qiymətidir;

V_j – i-ci sahənin məhsulunun əlavə dəyər normasıdır;

$J=1...k$ – qeyri-ticari aralıq istehlakın məhsullarıdır;

$J=k+1...n$ – ticari aralıq istehlak məhsullarıdır.

Bu düstur M. Bruno (1963) tərəfindən irəli sürülən DRC (**Daxili Resurs sərfi (Domestic Resource Cost)**) metodunun əsasını təşkil edir və rəqabətqabiliyyətliliyin müəyyənləşdirilməsi baxımından daha mükəmməl hesab olunur.

Modeldən çıxan məlumatlar nominal və yaxud real valyuta məzənnəsilə təshih edilməklə rəqabətqabiliyyətliliyin qiymətləndirilməsində istifadə edilir. Nəticələri isə aşağıdakı cədvəl formasında göstərilmiş ümumi və xalis əsasda aparmaq mümkündür.

Ticari məhsullardan hər hansı biri və ya hamısı üzrə dünya qiymətlərini və qeyri-ticari məhsullardan hər hansı biri və ya hamısı üzrə əlavə dəyər normalarını dəyişdirməklə bütün sahələrarası əlaqələr nəzərə alınmaqla, əmsalların başlanğıc vəziyyətə nəzərən necə dəyişdiyini model yaxşı əks etdirir. Testlər göstərir ki, modeldən alınan nəticələr metodologiyanın tələblərinə tam uyğundur və hazırlanmış model ölçmələrin aparılmasında müvəffəqiyyətlə tət-

biq edilə bilər. Model və onun məlumat bazası bütövlükdə **1 sayılı cədvəldə** verilmişdir.

Cədvəl 1

Sıra sayı	MƏHSULLARIN ADI	Məhsulların aid olduğu sahələr	Mövcud qiymətlərlə aqrarsənaye məhsullarının dövlət tənzimlənməsini əks etdirən göstəricilər sistemi				Alternativ qiymətlərlə aqrarsənaye məhsullarının dövlət tənzimlənməsini əks etdirən göstəricilər sistemi			
			Daxili resurs sərfi əmsali	Resursların nominal mühafizə əmsali	Məhsulların nominal mühafizə əmsali	Effektiv mühafizə əmsali	Daxili resurs sərfi əmsali	Resursların nominal mühafizə əmsali	Məhsulların nominal mühafizə əmsali	Effektiv mühafizə əmsali
1	Buğda 1 ton üçün	TİCARİ SAHƏLƏR	0,27	1,0000	1,000	1,000	0,28	0,80	0,87	0,91
2	Arpa 1 ton üçün		0,22	1,0000	1,000	1,000	0,34	0,89	1,20	1,33
3	tritikale		0,22	1,0000	1,000	1,000	0,29	0,86	1,06	1,14
4	vələmir		0,22	1,0000	1,000	1,000	0,38	0,92	1,31	1,50
5	çovdar		0,22	1,0000	1,000	1,000	0,38	0,92	1,31	1,50
6	Yonca 1 ton üçün		0,22	1,0000	1,000	1,000	0,01	0,06	0,04	0,04
7	Qarğıdalı 1 ton üçün		0,37	1,0000	1,000	1,000	0,06	0,18	0,15	0,15
8	Çuğundur 1 ton üçün		0,03	1,0000	1,000	1,000	0,00	0,09	0,01	0,01
9	Pambıq 1 ton üçün		0,28	1,0000	1,000	1,000	0,13	0,51	0,45	0,42
10	Günəbaxan 1 ton üçün		0,22	1,0000	1,000	1,000	0,10	0,52	0,45	0,42
11	Süfrə üzümü 1 ton üçün		0,11	1,0000	1,000	1,000	0,02	0,76	0,16	0,15
12	Texniki üzüm 1 ton üçün		0,09	1,0000	1,000	1,000	0,02	0,76	0,19	0,18
13	Kartof 1 ton üçün		0,16	1,0000	1,000	1,000	0,20	0,95	1,06	1,10
14	Kələm 1 ton üçün		0,03	1,0000	1,000	1,000	0,01	0,65	0,24	0,24
15	Xiyar 1 ton üçün		0,06	1,0000	1,000	1,000	0,09	0,91	1,30	1,32
16	Pomidor 1 ton üçün		0,07	1,0000	1,000	1,000	0,07	0,80	0,89	0,89
17	Soğan 1 ton üçün		0,03	1,0000	1,000	1,000	0,01	0,72	0,31	0,30

18	Badımcan 1 ton üçün	0,05	1,0000	1,000	1,000	0,01	0,30	0,11	0,10
19	Bibər 1 ton üçün	0,17	1,0000	1,000	1,000	0,00	0,11	0,03	0,02
20	Çuğundur mətbəx 1 ton üçün	0,04	1,0000	1,000	1,000	0,10	0,80	1,89	2,09
21	Qarpız 1 ton üçün	0,03	1,0000	1,000	1,000	0,02	0,74	0,53	0,52
22	Yemiş 1 ton üçün	0,04	1,0000	1,000	1,000	0,01	0,63	0,20	0,19
23	Yer kökü 1 ton üçün	0,05	1,0000	1,000	1,000	0,02	0,59	0,38	0,35
24	Turp 1 ton üçün	0,03	1,0000	1,000	1,000	0,01	0,76	0,38	0,36
25	Göyərtilər 1 ton üçün	0,30	1,0000	1,000	1,000	0,09	0,76	0,29	0,26
26	Alma 1 ton üçün	0,10	1,0000	1,000	1,000	0,04	0,77	0,33	0,31
27	Armud 1 ton üçün	0,12	1,0000	1,000	1,000	0,04	0,77	0,30	0,28
28	Nar 1 ton üçün	0,16	1,0000	1,000	1,000	0,09	0,77	0,54	0,52
29	Xurma 1 ton üçün	0,04	1,0000	1,000	1,000	0,01	0,77	0,19	0,19
30	Ərik 1 ton üçün	0,24	1,0000	1,000	1,000	0,08	0,77	0,33	0,31
31	Şaftalı 1 ton üçün	0,21	1,0000	1,000	1,000	0,10	0,77	0,46	0,43
32	Gavalı 1 ton üçün	0,22	1,0000	1,000	1,000	0,08	0,77	0,34	0,31
33	Gilas 1 ton üçün	0,35	1,0000	1,000	1,000	0,07	0,77	0,19	0,17
34	Gilənar 1 ton üçün	0,48	1,0000	1,000	1,000	0,09	0,77	0,19	0,16
35	Forel 1 ton üçün	0,01	1,0000	1,000	1,000	0,00	0,05	6,30	-0,37
36	Karp balığı 1 ton üçün	0,06	1,0000	1,000	1,000	-0,11	0,41	2,63	-1,62
37	inək südü 3.8 % yağlı 1 ton üçün	0,17	1,0000	1,000	1,000	-0,01	,04	0,78	-0,03
38	mal əti diri çəkiddə 1 ton üçün	0,01	1,0000	1,000	1,000	-0,09	0,10	0,75	-6,96
39	camış südü 6.8 % yağlı 1 ton üçün	0,11	1,0000	1,000	1,000	0,00	0,02	0,29	0,00
40	camış əti diri çəkiddə 1 ton üçün	0,01	1,0000	1,000	1,000	0,00	0,03	0,71	-0,13

41	qoyun südü 7.6 % yağlı 1 ton üçün	0,21	1,0000	1,000	1,000	0,03	0,24	0,18	0,14
42	qoyun əti diri çəkiddə 1 ton üçün	0,01	1,0000	1,000	1,000	0,01	0,29	0,55	0,58
43	qoyun yunu 1 ton üçün	0,01	1,0000	1,000	1,000	0,17	1,19	11,36	12,21
44	quş əti 1 ton üçün	0,02	1,0000	1,000	1,000	0,02	1,14	1,06	1,04
45	yumurta 1000 ədəd	0,02	1,0000	1,000	1,000	0,01	1,14	0,35	0,29
46	inkubator cücəsi 1000 ədəd	0,01	1,0000	1,000	1,000	0,00	0,51	1,72	-0,22
47	bal 1 ton üçün	0,01	1,0000	1,000	1,000	0,12	7,31	8,56	8,65
48	Pivə 10000 litr	0,01	1,0000	1,000	1,000	0,01	0,38	0,54	0,76
49	1000 litr şərab	0,00	1,0000	1,000	1,000	0,00	0,31	0,59	1,39
50	1000 litr araç	0,00	1,0000	1,000	1,000	-0,01	0,45	1,91	-4,45
51	1 tn un	0,01	1,0000	1,000	1,000	0,01	0,87	0,98	1,31
52	1 tn kəpək	0,00	1,0000	1,000	1,000	0,00	0,81	0,40	0,27
53	1 tn çörək	0,00	1,0000	1,000	1,000	0,00	0,79	0,18	0,08
54	makaron	0,00	1,0000	1,000	1,000	0,00	0,79	0,32	0,20
55	72,5%-li kərə yağı 1 tn	0,19	1,0000	1,000	1,000	0,18	0,73	0,85	0,87
56	3,2%-li süd 1tn	0,10	1,0000	1,000	1,000	-0,21	0,77	1,47	-1,94
57	1 litrlik qatıq 1tn	0,11	1,0000	1,000	1,000	0,03	0,77	0,44	0,25
58	1000 qr ayran 1tn	0,04	1,0000	1,000	1,000	0,00	0,66	0,23	0,08
59	17 kq pendir 1tn	0,16	1,0000	1,000	1,000	0,08	0,71	0,50	0,42
60	250qr kəsmik 1tn	0,14	1,0000	1,000	1,000	0,06	0,67	0,50	0,40
61	xama 250 qr 1tn	0,18	1,0000	1,000	1,000	0,07	0,51	0,39	0,36
62	zərdab 1tn	0,00	1,0000	1,000	1,000	0,00	0,78	0,00	0,00
63	ət kolbasaları	0,00	1,0000	1,000	1,000	0,00	1,17	1,20	1,52
64	içalat kolbasaları mal	0,00	1,0000	1,000	1,000	0,01	0,80	0,96	-6,71
65	içalat kolba- saları qoyun	0,00	1,0000	1,000	1,000	0,00	0,89	1,32	-0,45
66	qan kolbasaları	0,00	1,0000	1,000	1,000	0,00	0,16	0,60	2,33

67	ət sosiskaları	0,00	1,0000	1,000	1,000	0,00	1,17	1,17	1,19
68	ıçalat sosiskaları	0,00	1,0000	1,000	1,000	0,01	0,84	1,07	9,01
69	dil və kəlləpaçadan paştələr mal	0,00	1,0000	1,000	1,000	0,01	0,03	0,67	16,00
70	dil və kəlləpaçadan paştələr qoyun	0,00	1,0000	1,000	1,000	0,00	0,11	0,67	1,17
71	1 tn əti unu	0,00	1,0000	1,000	1,000	0,00	0,04	1,16	-0,17
72	1 tn qan unu	0,00	1,0000	1,000	1,000	,00	,02	,71	0,29
73	1 tn mal sümtüyüntün unu	0,00	1,0000	1,000	1,000	0,00	0,21	0,82	-0,23
74	1 tn mal sümtüyündən kley	0,00	1,0000	1,000	1,000	0,00	0,21	0,80	0,96
75	belin uzun əzələsi (bel və qurşaq hissə) 2,5%	0,00	1,0000	1,000	1,000	0,00	1,05	3,80	4,96
76	bel-çanaq hissə(yuxarı,d axılı,yan və xarici hissə) 15,5%	0,00	1,0000	1,000	1,000	0,00	1,05	3,56	4,53
77	kürək hissə (çiyin və çiyinin arxa hissələri) 5,8%	0,00	1,0000	1,000	1,000	0,00	1,05	3,61	4,62
78	qoltuqaltı hissə 2,2%	0,00	1,0000	1,000	1,000	0,00	1,05	3,46	4,36
79	döş hissə 4,3%	0,00	1,0000	1,000	1,000	0,00	1,05	3,54	4,50
80	kotletlik ət 42,7%	0,00	1,0000	1,000	1,000	0,00	1,05	2,67	3,09
81	mal sümtük 22,7%	0,00	1,0000	1,000	1,000	0,00	1,05	5,50	8,88
82	birləşdirici toxuma və qığırdaqlar 2,4%	0,00	1,0000	1,000	1,000	0,00	1,05	2,04	2,23
83	1 ton I kateqoriya qoyun əti 41%	0,01	1,0000	1,000	1,000	-0,02	0,55	1,05	-2,03

84	I kateqoriya qoyunun xam piyi 1.8%	0,01	1,0000	1,000	1,000	0,00	0,55	0,03	0,01
85	qoyun qanı 8,9%	0,01	1,0000	1,000	1,000	0,00	0,55	0,02	0,01
86	qoyun və keçinin mədə altı vəzi 1500 qramla	0,01	1,0000	1,000	1,000	0,00	0,55	0,00	0,00
87	qoyun və keçinin ödü 754 qramla	0,01	1,0000	1,000	1,000	0,00	0,55	0,00	0,00
88	qoyun və keçiyaxayası 130 qramla	0,01	1,0000	1,000	1,000	0,00	0,55	0,00	0,00
89	qoyun və keçiyumurtalığı 2 qramla	0,01	1,0000	1,000	1,000	0,00	0,55	0,00	0,00
90	qoyun dalaq 0,41%	0,01	1,0000	1,000	1,000	0,00	0,55	0,03	0,01
91	qoyun dil və beyinsiz baş 10,6%	0,01	1,0000	1,000	1,000	0,00	0,55	0,03	0,01
92	oyun ağ ciyər 0,98%	0,01	1,0000	1,000	1,000	0,00	0,55	0,03	0,01
93	qoyun qursaq 0,89%	0,01	1,0000	1,000	1,000	0,00	0,55	0,03	0,01
94	qoyun işkənbə (mədə) 3,08%	0,01	1,0000	1,000	1,000	0,00	0,55	0,15	0,07
95	qoyun qarın 0,28%	0,01	1,0000	1,000	1,000	0,00	0,55	0,25	0,13
96	qoyun qara ciyər 1,21%	0,01	1,0000	1,000	1,000	0,00	0,55	0,13	0,06
97	qoyun dil 0,38%	0,01	1,0000	1,000	1,000	0,00	0,55	0,25	0,13
98	qoyun ürək 0,94%	0,01	1,0000	1,000	1,000	0,00	0,55	0,25	0,13
99	qoyun diafraqma 0,7 %	0,01	1,0000	1,000	1,000	0,00	0,55	0,15	0,07
100	qoyun sümük 19,7%	0,01	1,0000	1,000	1,000	0,00	0,55	0,26	0,14
101	qoyun dərisi 1000 dm2	0,01	1,0000	1,000	1,000	0,01	0,55	0,55	0,55
102	I ton I kateqoriya mal əti dana əti 53%	0,02	1,0000	1,000	1,000	-0,03	0,75	1,39	-1,23
103	I kateqoriya malın xam piyi 4.4%	0,02	1,0000	1,000	1,000	0,00	0,75	0,10	0,03

104	mal dərisi 13%	0,02	1,0000	1,000	1,000	0,00	0,75	0,04	0,01
105	mal tükü 0,015 %	0,02	1,0000	1,000	1,000	0,00	0,75	0,00	0,00
106	mal qanı 6,8%	0,02	1,0000	1,000	1,000	0,00	0,75	0,01	0,00
107	iri buynuzlu mal-qaranın mədəaltı vəzi 10000 qramla	0,02	1,0000	1,000	1,000	0,00	0,75	0,00	0,00
108	iri buynuzlu mal-qaranın daxili sekresi- ya vəzi 9,7 qramla	0,02	1,0000	1,000	1,000	0,00	0,75	0,00	0,00
109	iri buynuzlu mal-qaranın qursağının se- likli qişası 2400 qramla	0,02	1,0000	1,000	1,000	0,00	0,75	0,00	0,00

ƏDƏBİYYAT

1. СИСТЕМА НАЦИОНАЛЬНЫХ СЧЕТОВ 2008 Европейская комиссия Международный валютный фонд Организация экономического сотрудничества и развития. Организация Объединенных Наций .Всемирный банк Европейская комиссия Международный валютный фонд Организация экономического сотрудничества и развития. Организация Объединенных Наций. Всемирный банк. Настоящая публикация переведена на русский язык специалистами Межгосударственного статистического комитета Содружества Независимых Государств и Института финансово-экономического мониторинга Окончательная редакция осуществлена специалистами Межгосударственного статистического комитета Содружества Независимых Государств и кафедры статистики Московского государственного университета имени В.Ломоносова Европейская комиссия, Международный валютный фонд, Организация экономического сотрудничества и развития, Организация Объединенных Наций и Всемирный банк. Все права сохраняются.

2. Методологические исследования Серия F, № 85 Руководство по национальным счетам Национальные счета: практический вводный курс.
3. Studies in Methods Series F, No. 74 Handbook of National Accounting handbook of input-output table compilation and analysis United Nations New York, 1999.
4. Manual financial and economic analysis of development projects, Luxembourg, European Communities, 1997.
5. The policy analysis matrix for agricultural development Eric A. Monke Scott R. Pearson 1989 Outreach Program.
6. Azərbaycan Respublikasının 2006-cı ildə Məhsul və xidmətlərin istehsalı və bölüşdürülməsinin sahələrarası balansı. Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsi.

MÜSTƏQİL AZƏRBAYCANIN SOSIAL-İQTİSADI İNKİŞAFININ MƏRHƏLƏLƏRİ VƏ GƏLƏCƏK İNKİŞAF İSTİQAMƏTLƏRİ

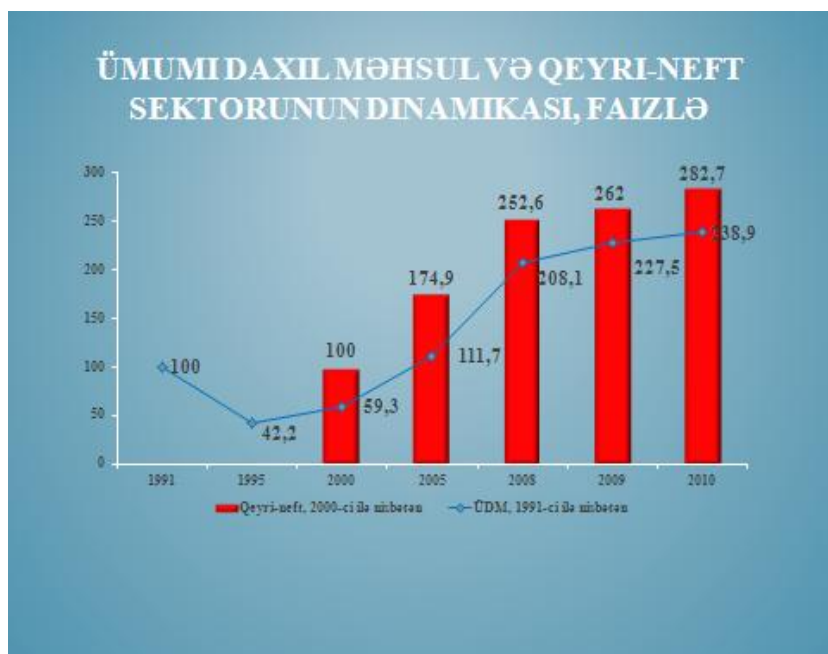
*“İqtisadiyyatı güclü olan dövlət hər şeyə qadirdir”
Heydər Əliyev*

**Aytən SAYADOVA,
İİETİ-nin baş mütəxəssisi**

Zəngin təbii sərvətləri, təbii gözəllikləri və coğrafi mövqeyi ilə Cənubi Qafqazın ən strateji və inkişaf perspektivinə malik ölkəsi olan Azərbaycan, müstəqilliyinin ilk illərində Ermənistanın təcavüzü nəticəsində torpaqlarının işğal altına düşməsi ilə yaşadığı siyasi, iqtisadi və sosial problemlər səbəbi ilə, zəngin enerji qaynaqları sayəsində iqtisadi cəhətdən perspektivli bir ölkəyə çevrilməklə dünyanın qabaqcıl ölkələrinin diqqət mərkəzində olmuşdur. 1991-ci ildə müstəqilliyini bərpa edərək, bazar iqtisadiyyatı istiqamətində ilk addımlarını atan Azərbaycan Respublikası böyük iqtisadi və siyasi çətinliklərlə rastlaşmışdır. Nəhayət, ümummillə lider Heydər Əliyevin yenidən hakimiyyətə gəlməsi və yorulmaz fəaliyyəti nəticəsində qısa müddətdə ölkədə davam edən qeyri-stabilliyin qarşısı alındı. Azərbaycanın bu günkü inkişaf istiqamətləri 1993-cü ildə və dövlətçiliyimizin formalaşmasının ilk illərində Ulu Öndər Heydər Əliyev tərəfindən müəyyən edildi. Ölkəmizdə sabitliyin yaranmasından sonra inkişaf dövrü başladı. O dövr üçün bu təşəbbüslər həlledici mənə daşıyırdı. Azərbaycanın reallıqları məhz o dövrdə müəyyən edilmiş və seçilmiş istiqamətlər üzərində qurulmuşdur. Bu mənada Heydər Əliyev müstəqil Azərbaycanın banisi və qurucusudur.

Azərbaycanın bu günkü iqtisadi inkişafı müstəqilliyimizin banisi Heydər Əliyev siyasətinin uğurlu davamçısı Cənab İlham Əliyev tərəfindən onun qoyduğu uğurlu siyasət, düzgün istiqamətlərlə və strategiya ilə davam etdirilir. Azərbaycanda demokratik, dünyəvi dövlətin qurulması da məhz Heydər Əliyev siya-

sətinin nəticəsidir. 1994-cü ildən başlayaraq iqtisadiyyatda aparılan islahatlar, qanunvericiliyin, vergi və bank sistemlərinin sürətlə dəyişən iqtisadi şəraitə uyğunlaşdırılması, bazar iqtisadiyyatı prinsiplərinə cavab verən yeni iqtisadi siyasətin həyata keçirilməsi bütün sahələrdə inkişaf mərhələsinin başlanmasına təkan verdi. Məhz görülmüş tədbirlər nəticəsində iqtisadi inkişafın ümumiləşdirici göstəricisi olan ümumi daxili məhsul istehsalında yüksəlişə nail olundu. Bunu 1991-2010-cu illəri əhatə edən aşağıdakı qrafikdən də aydın görmək olur.

Mənbə: Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsi. Müstəqil Azərbaycan - 20, Bakı 2011.

1996-cı ildə sənayedə davam edən istehsal həcmünün azalması prosesinin qarşısı alındı və 1997-ci ildən başlayaraq bu sahədə inkişaf istiqamətində dönüş yarandı. 1994-cü ildə imzalanmış “Əsrin kontraktı”nın praktiki cəhətdən reallaşması, sənayenin bir

çox sahələrinə investisiyaların yönəldilməsi, kiçik və orta sahibkarlıq müəssisələrinin özəlləşdirilməsi üzrə Dövlət Proqramlarının həyata keçirilməsi, yeni sənaye müəssisələrinin istifadəyə verilməsi sənayedə dirçəlişin təməlini qoydu. Bunun məntiqi nəticəsi olaraq Azərbaycan 2005-2007-ci illərdə iqtisadiyyatın inkişaf sürətinə görə dünyada lider ölkəyə çevrildi və bu dövrdə ümumi daxili məhsulun həcmi 2,1 dəfə artdı. 2010-cu ilin yekunlarına görə, ümumi daxili məhsulun hər nəfərə düşən həcmi 4653,3 manata və ya 5797,8 ABŞ dollarına çatmış, iqtisadi böhranın qarşısı alındığı 1996-cı ildən ümumi daxili məhsul istehsalı 5,7 dəfə, o cümlədən sənaye sahələrində 5,5 dəfə, kənd təsərrüfatında 1,9 dəfə, tikinti sektorunda 41,0 dəfə, nəqliyyat xidmətləri sahələrində 3,7 dəfə, rabitədə 18,7 dəfə, ticarətdə 5,7 dəfə artmışdır.

Ulu öndərin əsasını qoyduğu iqtisadi inkişaf strategiyasının cənab Prezident İlham Əliyevin rəhbərliyi altında davam etdirilməsi ölkə iqtisadiyyatının potensial imkanlarının daha da yüksəlməsinə imkan vermiş və nəticədə bu gün Azərbaycanda dayanıqlı və sabit iqtisadi sistem formalaşmışdır. Təsadüfi deyil ki, Azərbaycan dünya iqtisadiyyatını sarsıtmış böhranlı vəziyyətdən minimum itkilərlə çıxıb bilmişdir. MDB üzvü olan bir çox ölkələrdə 2009-cu ildə iqtisadi tənəzzül 6%-dən yüksək olduğu halda, Azərbaycan iqtisadiyyatı 9,3%-lik artıma nail olmuşdur.

Qlobal böhran şəraitində Azərbaycanın əldə etdiyi nailiyyətlər nüfuzlu beynəlxalq təşkilatlar tərəfindən təsdiqlənmiş və BMT-nin İnsan İnkişafına dair növbəti hesabatında 169 ölkə arasında Azərbaycanın 67-ci yer tutması və “orta insan inkişafı ölkələri” qrupunu tərk edərək “yüksək insan inkişafı ölkələri” qrupuna daxil olması buna əyani sübutdur.

90-cı illərin ilk illərindən başlayaraq ölkə sənayesində baş vermiş tənəzzül Ümummilli lider Heydər Əliyevin apardığı ardıcıl və məqsədyönlü siyasət və əsasını qoyduğu neft strategiyasının uğurla həyata keçirilməsi nəticəsində 1997-ci ilin əvvəlində dayandırılmış, irəliləyişə nail olunmuşdur. Müsbət meyillər sonrakı illərdə daha da möhkəmlənmiş, inkişaf etmiş və dönməz xarakter al-

mişdir. Ölkə sənayesi uğurla inkişaf etmiş və bu inkişaf ölkə sənayesinin həm neft, həm də qeyri-neft sektorunda baş vermişdir.

SSRİ-nin tərkibində olarkən böyük sənaye potensialı olmuş ölkəmizdə müstəqillik bərpa olunduqdan sonrakı 5 il ərzində ciddi böhran yaşanmış, sənaye məhsulu istehsalı 1991-1996-cı illərdə orta hesabla hər il 19% azalmışdır. Sonrakı illərdə isə sənaye istehsalı orta hesabla hər il 10,6% artaraq müstəqilliyin bərpasının nəinki ilk ilinin, hətta 1980-90-cı illərdə olan inkişaf səviyyəsini xeyli qabaqlamış, son 10 ildə isə sənaye daha yüksək sürətlə inkişaf etmişdir. Son 20 ildə istehsal edilmiş 283,6 milyard manatlıq sənaye məhsulunun 61,7%-i mədəncixarma, 29,3%-i emal sənayesi, 7,5%-i elektrik enerjisi, qaz istehsalı bölüşdürülməsi və təchizatı, qalan hissəsi isə su təchizatı, tullantıların təmizlənməsi və emalı müəssisələrinin payına düşmüşdür.

Neft Respublikanın başlıca milli sərvəti olmaqla, ölkə iqtisadiyyatının aparıcı sahəsi olmuş və qalmaqda davam edir. Ötən iyirmi illiyin ən əhəmiyyətli hadisəsi 1994-cü ilin sentyabrında aparıcı xarici şirkətlərlə "Əsrin müqaviləsi" adlandırılan neft kontraktının imzalanması olmuşdur. Azərbaycan Beynəlxalq Əməliyyat Şirkətinin müqavilə üzrə müvəffəqiyyətlə həyata keçirdiyi işlərdən sonra 1997-ci ilin noyabrında "Çıraq" yatağının ilk quyusundan, sonrakı illərdə "Mərkəzi Azəri" yatağından neft, "Şahdəniz" və "Günəşli" yataqlarından qaz hasil olunmuş, Heydər Əliyev adına Bakı-Tbilisi-Ceyhan neft ixrac kəməri, Bakı-Tbilisi-Ərzurum Cənubi Qafqaz qaz kəməri istismara verilmiş və ölkəmiz neftlə yanaşı, qazın da ixracatçısına çevrilmişdir. 20 il ərzində ölkədə qaz kondensatı da daxil edilməklə 413,0 milyon ton xam neft, 191,6 milyard kub-metr təbii qaz hasil edilmiş, 17,8 milyon ton avtomobil benzini, 44,5 milyon ton dizel yanacağı, 13,8 milyon ton ağ neft istehsal olunmuşdur. Sənayenin qeyri-neft bölməsində də irəliləyişlər əldə edilmiş, bu sahədə 2000-2010-cu illərdə sənaye məhsulu istehsalı 1,8 dəfə və ya orta hesabla hər il 6,2% artmışdır. 20 il ərzində ölkədə 394,8 milyard kVt-saat elektrik enerjisi, 692,8 min ton etilen, 475,4 min ton propilen, 17,0 milyon

ton sement, 2,9 milyon ton alüminium oksidi, 974,3 min ədəd məişət soyuducuları, 73,7 min ədəd televizorlar, 1,5 milyon ton şəkər və s. məhsullar istehsal edilmişdir.

Əvvəllər xarici ölkələrdən idxal olunan malların bir qismi artıq Azərbaycanda istehsal olunmağa başlanmışdır. Qida məhsullarından bitki yağları, şəkər, pivə, papiros və siqaretlər, süd məhsulları, meyvə şirələri və s. daxili bazarımızı zənginləşdirmiş, əsas qida məhsullarına idxaldan asılılığımızı xeyli azaltmışdır.

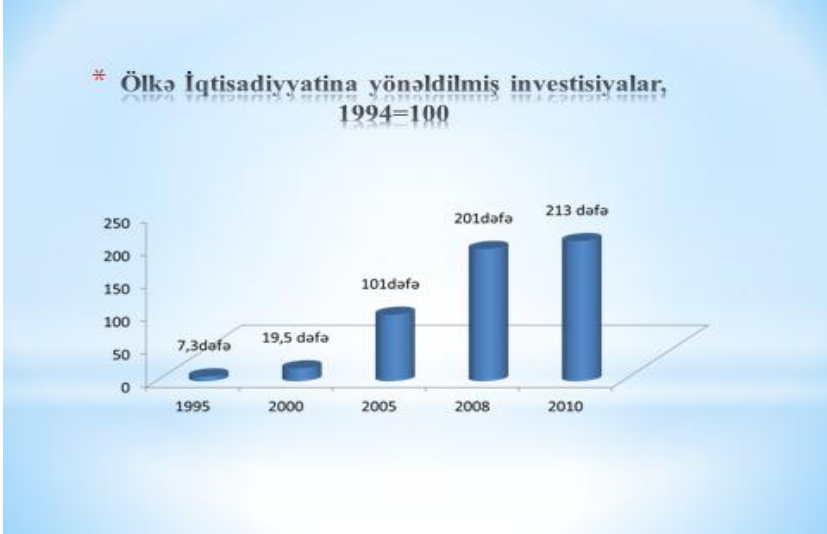
Ümumiyyətlə, 1993-cü ilin ikinci yarısından başlayaraq ölkədə ictimai siyasi sabitliyin bərqərar olması daxili və xarici investorlar üçün öz investisiyalarından məqsədyönlü istifadə etməyə əlverişli şərait yaratmış, ölkə iqtisadiyyatının inkişafına bütün maliyyə mənbələrindən 83,4 milyard manat həcmində investisiya yönəldilmişdir. Ölkədə inşaat işlərinin aparılması üçün əsas kapitalla 63,9 milyard manat məbləğində vəsait yönəldilmiş, onun 43,5%-ni xarici investorların vəsaiti təşkil etmişdir. Məhsul istehsalı sahələrinə diqqət daha da artırılmış və əsas kapitalla yönəldilmiş ümumi vəsaitin 71,4%-i bilavasitə istehsal təyinatlı obyektlərin tikintisinə sərf edilmişdir. Əsas kapitalla yönəldilmiş investisiyadan səmərəli və məqsədyönlü istifadənin nəticəsində ölkə iqtisadiyyatı üçün mühüm əhəmiyyətli çoxsaylı yeni obyektlərin istifadəyə verilməsi təmin edilmişdir.

2010-cu ildə əsas kapitalla yönəldilmiş vəsaitin 3/4 hissəsindən çoxunu daxili, 24,3%-ni isə xarici mənbələrdən yönəldilmiş vəsaitlər təşkil etmiş, daxili mənbələrdən yönəldilən vəsaitlərin 73,9%-i dövlət mülkiyyətinə məxsus müəssisə və təşkilatların, 26,1%-i qeyri-dövlət müəssisələrinin payına düşmüşdür.

1994-cü ildən 2010-cu ilə kimi iqtisadiyyatımızın inkişafına 54,4 milyard dollar məbləğində xarici investisiya cəlb edilmişdir. Investisiyaların 68,9%-i iqtisadiyyata birbaşa investisiya şəklində yönəldilmiş, eyni zamanda 33,1 milyard dolları və ya 60,9%-i neft sənayesinin inkişafına sərf edilmişdir.

Müstəqilliyin bərpaşından sonra ötən illər ərzində ölkədə fəaliyyət göstərən xarici və müştərək müəssisələr tərəfindən iqtisadi

sadiyyatın qeyri-neft sektoruna qoyulmuş birbaşa investisiyalar da ilbəl artmış və 2010-cu ilin sonunadək qeyri-neft sahələrində istifadə edilmiş xarici birbaşa investisiyaların həcmi 4,3 milyard dollar təşkil etmişdir. 1995-ci ildən 2010-cu ilə qədər olan dövrdə ölkə iqtisadiyyatına yönəldilmiş investisiyaları aşağıda göstərilmiş qrafikdə illər üzrə daha aydın görmək olar .

Mənbə: Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsi. Müstəqil Azərbaycan-20, Bakı 2011.

1993-cü ildən etibarən Respublika Prezidenti Heydər Əliyevin bilavasitə rəhbərliyi və iştirakı ilə torpağın özəlləşdirilməsi ilə bağlı məsələlərin müzakirə edilməsi və nəhayət torpaq islahatı haqqında Qanunun qəbul olunması bazar iqtisadiyyatına keçid istiqamətində atılmış cəsarətli addımdır və MDB məkanında olan ölkələr üçün parlaq təcrübə nümunəsidir.

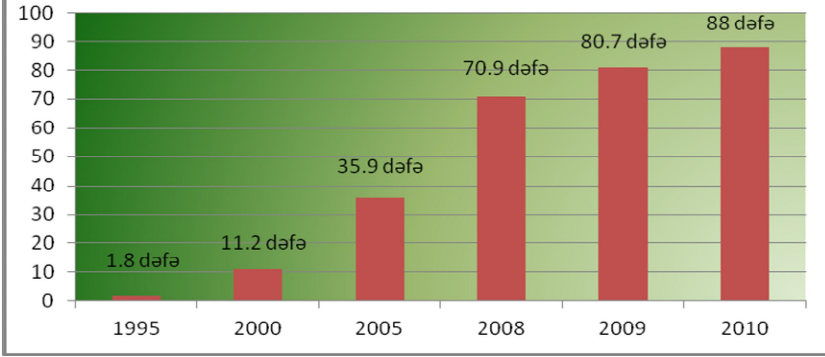
Azərbaycan öz dövlət müstəqilliyini bərpa etdikdən sonra keçid dövrünə xas olan böhranlı proseslər başqa sahələrdə olduğu kimi, nəqliyyat sektorunda da baş vermişdir. Lakin, bütün nəqliyyat növlərində müşahidə olunan geriliyin qarşısı 1996-cı ildə alınmış və bu sahədə nəqliyyatın ayrı-ayrı növlərinin inkişafında

müsbət meyillər yaranmışdır. Hazırda ölkə iqtisadiyyatı üçün prioritet sahələrdən birinə çevrilmiş nəqliyyat sektoru əsas infrastrukturlardan biri olaraq dayanıqlı inkişaf edir. Nəqliyyat sektoruna investisiyaların yönəldilməsi, nəqliyyatın hərəkət heyətinin yeniləşməsi, körpülərin tikilməsi, yeni avtomobil yollarının çəkilişi, yenidən qurulması və s. işləri davam etdirilmiş, transmilli layihələrin səmərəli fəaliyyəti sahənin inkişafına öz müsbət təsirini göstərmişdir. Ötən əsrin həyata keçirilmiş ən iri transmilli layihələrindən biri olan tarixi “İpək yolu” nəqliyyat dəhlizi müstəqilliyin bərpası dövründə reallaşmışdır. 1998-ci ildən başlayaraq Avropa-Qafqaz-Asiya ölkələri arasında yüklərin qarşılıqlı olaraq faydalı və təhlükəsiz ötürülməsi sahəsində fəaliyyətə başlayan bu dəhliz artıq regional nəqliyyat dəhlizləri ilə rəqabət aparan dəhlizə çevrilmiş və ölkə iqtisadiyyatının inkişafında, yerüstü nəqliyyat infrastrukturunun formalaşmasına ciddi təsir edən amillərdən birinə çevrilmişdir. 1998-ci illə müqayisədə 2010-cu ildə dəhliz vasitəsilə 30,5 milyon ton və ya 2,4 dəfə çox yük, 85,6 milyon nəfər və ya 62,2% çox sərnişin daşınmışdır. Yüklərin 47,8%-i dəmir yolu, 32,6 %-i avtomobil, 19,6%-i dəniz nəqliyyatının payına düşmüş, bütün nəqliyyat növlərində, o cümlədən avtomobil nəqliyyatında 5,8 dəfə, dəniz nəqliyyatında 2,2 dəfə, dəmir yolu nəqliyyatında isə 57,0% artım olmuşdur.

Ölkənin sosial-iqtisadi həyatında mühüm rol oynayan informasiya və rabitə sahəsindəki inkişaf səviyyəsinə görə iqtisadiyyatın digər sahələri ilə müqayisədə daha qabarıq şəkildə nəzərə çarpır. Mövcud informasiya və rabitə sahələrinin intensiv və yüksək səviyyədə inkişafını, yeni xidmət növlərinin, o cümlədən mobil telefon rabitəsinin, internetin ölkəmizdə təşəkkül tapması və genişlənməsi ilə səciyyələndirmək olar. Ölkə həyatına 1994-cü ildə daxil olmuş mobil telefon rabitəsi artıq ölkənin sosial-iqtisadi həyatında mühüm rol oynayır və ölkə əhalisinin hər bir nəfərinə orta hesabla bir mobil telefon nömrəsi düşür. Bu sahədə də yüksəlişi aşağıda göstərilən qrafikdən daha aydın görmək olar.

İnformasiya və rabitə xidmətləri 1995=100

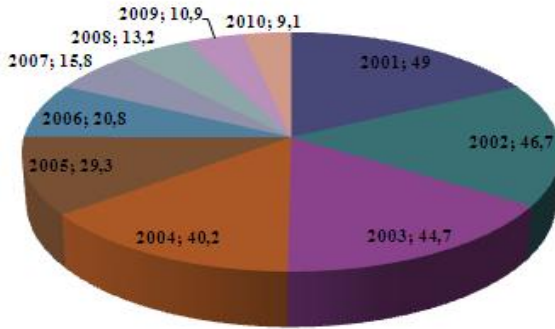

Mənbə: Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsi. Müstəqil Azərbaycan-20, Bakı 2011.

1991-1993-cü illərdə ticarət və xidmət sahələrində istehlak qiymətlərinin və xidmət tariflərinin kəskin surətdə bahalaşması ilə əlaqədar ticarət şəbəkələrindəki əmtəə qıtlığı əhalinin gəlirlərinin azalması, alıcılıq qabiliyyətinin aşağı düşməsi əhalinin həyat səviyyəsinin kəskin pisləşməsinə səbəb olmuşdu. Artıq 1995-ci ildən başlayaraq inflyasiyanın qarşısının alınması, ticarət şəbəkəsində tənzümlə son qoyulması mümkün oldu, əhalinin həyat səviyyəsi yaxşılaşmağa başladı.

1995-ci ildən başlayaraq ölkə əhalisi tərəfindən qeyri-ərzaq mallarının alınmasına meyil ilbəl artmışdır. 1995-ci ildə əhalinin ticarət şəbəkələrindən aldığı istehlak mallarının yalnız 25,0%-i qeyri-ərzaq malları olduğu halda, 2010-cu ildə bu göstərici artaraq 40%-ə yaxın olmuşdur. 2010-cu ildə ticarət şəbəkəsindən daha çox geyimlər, ayaqqabı, elektrik malları, hesablama texnikası və teleraudio malları, tikinti materialları, avtomobil və digər qeyri-ərzaq malları alınmışdır. Bütün bunlar ölkə əhalisinin yaşayış tərzinin yoxsulluq səviyyəsinin ilbəl yaxşılaşmasına əyani sübutdur. Bunu aşağıda göstərilən qrafikdəki faizlərlə daha aydın görmək olar.

Yoxsulluq səviyyəsi, faizlə

Mənbə: www.azstat.org

20-illər ərzində 10-dan çox xarici ölkə paytaxtlarında beynəlxalq turizm sərgilərində Azərbaycan Respublikası iştirak etmiş, 50-yə yaxın xarici və yerli turizm şirkətlərinin iştirakı ilə Bakı şəhərində beynəlxalq turizm sərgisi keçirilmişdir. 2010-cu ildə ölkəyə gələn turistlərin sayı 2003-cü ilə nisbətən 2,2 dəfə artmışdır. Bu dövrdə ölkə vətəndaşlarının gəlirlərinin artması nəticəsində xarici ölkələrə səfər edən Azərbaycan vətəndaşlarının sayı 2003-cü illə müqayisədə 2,7 dəfə artaraq 1,8 milyon nəfər təşkil etmişdir. Son illər ölkəmizdə müasir tələblərə cavab verən “Holiday İNN”, “Meridian”, “Musado”, “Metropol”, “Abu Arena”, “Ambassador”, “ParkİNN”, “Excelsior Hotel Bakı” kimi mehmanxanalar tikilib istifadəyə verilmişdir.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Cənab İlham Əliyev tərəfindən ölkəmizdə turizm sahəsinin daha da inkişaf etdirilməsi və turizm fəaliyyəti üçün əlverişli şəraitin yaradılması zərurətini nəzərə alaraq, turizm ehtiyatlarından səmərəli istifadə olunmaqla, zəngin coğrafi landşafta malik ölkəmizin təbiət abidələrinin və eləcə də xalqımızın mədəni-tarixi irsinin geniş miqyasda tanıtılmasını təmin etmək məqsədilə Azərbaycanda 2011-ci ilin “Turizm ili” elan edilməsi haqqında Cənab Prezident İlham Əliyev sərəncam imzalamış və son dövrlərdə regionlarda da turizm

infrastrukturunun inkişaf etdirilməsi sahəsində mühüm işlər görülmüşdür. Qusar rayonunda “Şahdağ” Qış-Yay Turizm Kompleksinin tikintisinə və regionlarda yeni mehmanxana binalarının inşasına başlanmışdır. 2010-cu ildə Bakı şəhərində dörd ulduzlu və üç ulduzlu mehmanxanalar istifadəyə verilmiş və 2011-ci “Turizm ili”ndə isə beş ulduzlu mehmanxananın tikintisinin başa çatdırılaraq istifadəyə verilməsi nəzərdə tutulmuşdur.

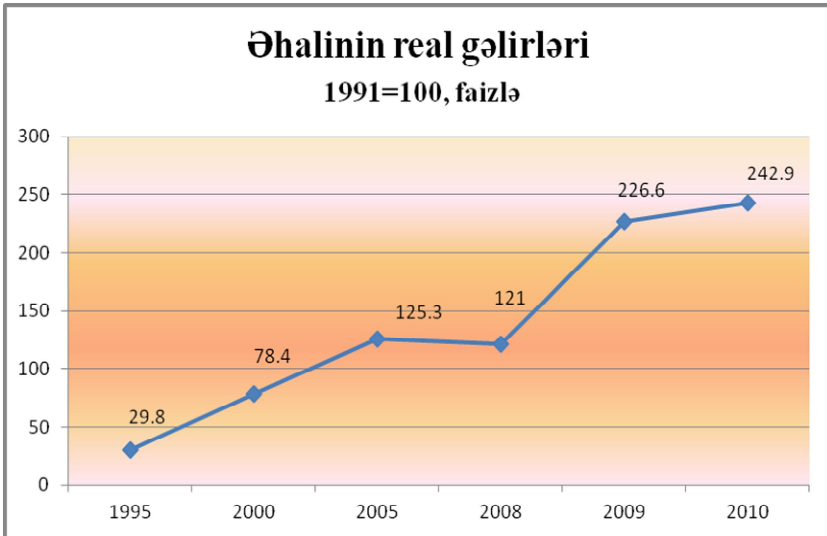
Azərbaycan Respublikasında bazar iqtisadiyyatının hərtərəfli inkişafını təmin etmək üçün həyata keçirilən tədbirlərlə yanaşı qiymətlərin sərbəstləşdirilməsinə də xüsusi diqqət yetirilmiş, azad rəqabət üçün əlverişli şərait yaradılmışdır. Bu tədbirlər nəticəsində istehlak bölməsində qiymətlərin aşağı düşməsinə nail olunmuş, inflyasiyanın artım sürəti kəskin azalmış, bəzi illərdə isə deflyasiya baş vermişdir. 1992-1994-cü illərdə inflyasiyanın böyük sürətlə 1012%-dən 1764%-ə qədər artması müşahidə olunduğu halda, 1995-ci ilin əvvəlindən 2003-cü ilə qədər olan dövrdə hökumət tərəfindən aparılan düzgün sosial iqtisadi siyasət nəticəsində inflyasiyanın stabilləşməsinə, minimuma endirilməsinə nail olunmuşdur.

Bazar iqtisadiyyatına keçid dövründə ölkə iqtisadiyyatında aparılan islahatlar dövlət büdcəsinin gəlirlərinin ildən-ilə artmasını və 90-cı illərin əvvəlində yüksək olan büdcə kəsininin azalmasını təmin etmişdir. 2010-cu ildə dövlət büdcəsinin bütün mənbələrdən daxil olan gəlirləri 1995-ci ilə nisbətən 36 dəfə artaraq 11,4 milyard manat, xərcləri isə 27,5 dəfə artaraq 11,8 milyard manata çatmışdır. Büdcə kəsininin ümumi daxili məhsulda xüsusi çəkisi 1995-ci ildəki 5,2%-dən 2010-cu ildə 0,9%-ə enmişdir.

Həyata keçirilən məqsədyönlü siyasət və iqtisadi islahatlar sayəsində Azərbaycan manatı möhkəmlənmiş, onun etibarlılığı artmış və milli valyuta ilə qoyulmuş əmanətlərin xüsusi çəkisi 1993-cü ildəki 8%-dən 2010-cu ildə 46,5%-dək yüksəlmişdir. 2011-ci il yanvarın 1-nə əhalinin banklardakı əmanətləri 3030 milyon manata çatmışdır. İqtisadiyyatın dirçəldilməsi və əhalinin rifahının yüksəldilməsinə yönəldilmiş tədbirlərin həyata ke-

çirilməsi 90-cı illərin ikinci yarısından iqtisadi vəziyyətin sabitləşməsinə, ölkə əhalisinin həyat səviyyəsinin get-gedə artmasına səbəb oldu. 20 il ərzində əhalinin həyat səviyyəsini səciyyələndirən göstəricilərdən biri olan əhalinin real gəlirləri 2,4 dəfə, 1995-ci ilə nisbətən isə 8,2 dəfə artmış və 2010-cu ilin sonunda adambaşına 2866,0 manat təşkil etmişdir. 1995-ci ildən 2010-cu ilə kimi əhalinin real gəlirlərində artım dinamikasını aşağıda göstərilmiş faiz diaqramından daha aydın görmək olar.

Azərbaycanda sahibkarlığın inkişafına diqqətin və dövlət köməyinin daha da artması nəticəsində bazar iqtisadiyyatının əsasını təşkil edən xüsusi mülkiyyət inkişaf etmiş, yeni müəssisə və təşkilatlar yaranmışdır. Sahibkarlığın inkişafına mane olan süni əngəllərin aradan qaldırılması, vergi siyasətinin xeyli dərəcədə sadələşdirilməsi istiqamətində mühüm addımlar atılmışdır.

Mənbə: Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsi. Müstəqil Azərbaycan-20, Bakı 2011.

Ölkədə sahibkarlığın inkişafına böyük önəm verildiyinin bariz nümunəsi kimi sahibkarlıq subyektlərinin "bir pəncərə" prinsipi ilə qeydiyyatı sistemini göstərmək olar. Bu sistem vasitəsilə sahibkarlıq subyektlərinin qeydiyyatı zamanı çoxsaylı və uzunmüddətli inzibati prosedurlar tamamilə aradan qaldırılmış, bütün proseslərin 3 günə həll edilməsi üçün imkan yaradılmışdır. Təsadüfi deyil ki, sahibkarlıq subyektlərinin "bir pəncərə" prinsipi ilə qeydiyyatı sistemi Dünya Bankı və Beynəlxalq Maliyyə Korporasiyası tərəfindən müəssisələrin qeydiyyatı sahəsində ən uğurlu islahat hesab edilmişdir.

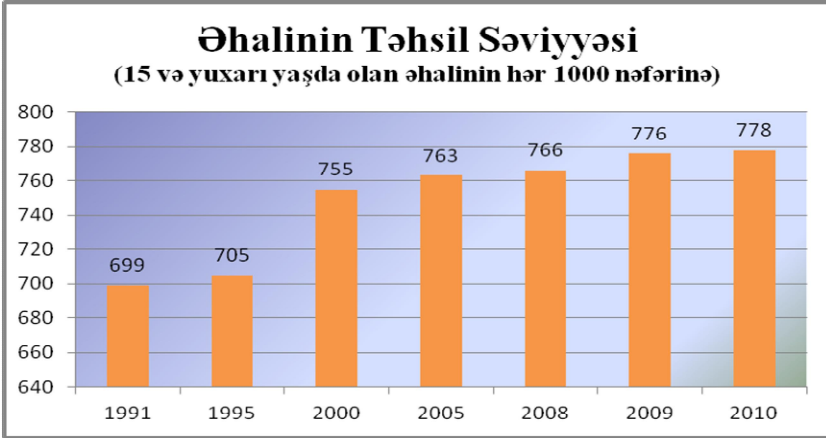
Keçən əsrin sonlarından başlayaraq iqtisadiyyatda müşahidə olunan sabit artım sürəti ölkənin sosial yönümlü inkişafını təmin etmiş, əhalinin həyat səviyyəsinin yüksəldilməsi, yeni iş yerlərinin açılması və məşğulluğun artırılması üçün əlverişli şərait yaratmışdır. Məhz bu illərdə əhalinin aztəminatlı təbəqələrinin sosial müdafiəsinin gücləndirilməsində əhəmiyyətli uğurlar qazanılmış, keçid dövrünün ilkin mərhələsində üzləşilən iqtisadi və sosial problemlər artıq həll olunmağa başlanmışdır.

Bazar iqtisadiyyatı münasibətlərinin təşəkkül tapması, sahibkarlığın inkişaf etdirilməsi, əlverişli işgüzar mühitin yaradılması istiqamətində atılan önəmli addımlar əmək bazarı və məşğulluq sahəsində irəliləyiş əldə etməyə imkan vermişdir. İşçi qüvvəsindən istifadə etməklə əhalinin səmərəli məşğulluğunun təmin edilməsi Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2005-ci il 26 oktyabr tarixli 1068 sayılı Sərəncamı ilə təsdiq edilmiş "Azərbaycan Respublikasının Məşğulluq Strategiyası"nın (2006-2015-ci illər)" əsas məqsədidir. Dövlət məşğulluq xidməti orqanları tərəfindən əmək bazarında mövcud vəziyyəti nəzərə almaqla iş axtaran və işsiz vətəndaşların sosial müdafiəsinin təmin edilməsi istiqamətində müəyyən işlər görülmüşdür. Əmək və Əhalinin Sosial Müdafiəsi Nazirliyinin Baş Məşğulluq İdarəsi tərəfindən "Əmək yarmarkaları" keçirilmiş, iş axtaran və işsiz vətəndaşların sahibkarlıq fəaliyyətinə həvəsləndirilməsi, onların maarifləndirilməsi məqsədilə əsasən gənclərin cəlb olunduğu kurslar təşkil edilmişdir. Nəticədə 2003-2010-cu illər ər-

zində iş axtaranların 212,9 min nəfəri müəssisələrdə işlə təmin olunmuş, 21,2 min nəfəri peşə hazırlığı kurslarına göndərilmiş, 14,8 min nəfəri isə haqqı ödənilən ictimai işlərə cəlb olunmuşdur.

Azərbaycan Respublikası regionlarının sosial-iqtisadi inkişafına istiqamətlənmiş Dövlət Proqramları (2004-2008-ci illər və 2009-2013-cü illər) ilə nəzərdə tutulmuş tədbirlərin uğurla yerinə yetirilməsi ölkə iqtisadiyyatının diversifikasiyasını təmin etmiş, qeyri-neft sektorunun dayanıqlı inkişafı, prioritet sahələrə iri həcmli investisiyaların yönəldilməsi regionlarda müasir infrastruktur layihələrinin reallaşdırılması, yeni istehsal və emal müəssisələrinin fəaliyyətə başlaması üçün zəmin yaratmış və bunun nəticəsi olaraq 2004-2010-cu illər ərzində ölkədə 913 min yeni, o cümlədən 655 min daimi iş yerləri yaradılmışdır.

Son 20 il ərzində 397,8 min şagird yerinə malik yeni ümumtəhsil məktəb binaları tikilmiş və ya mövcud məktəblərdə əlavə şagird yerləri yaradılmışdır. Bundan əlavə, 17,6 min yerlik məktəbəqədər təhsil müəssisəsi tikilib istifadəyə verilmişdir. Yeni nəsil dərsləklər hazırlanmış və bütün şagirdlərə pulsuz verilmişdir. Bu işlərin görülməsində YUNESKO və İSESCO-nun xoşməramlı səfiri, millət vəkili Mehriban xanım Əliyevanın rəhbərliyi altında Heydər Əliyev Fondunun müstəsna xidmətləri olmuşdur. “Yeniləşən Azərbaycana-yeni məktəb” layihəsi çərçivəsində Respublikanın ayrı-ayrı regionlarında 100-ə yaxın yeni məktəb binası tikilmiş və əsaslı təmir işləri aparılmışdır. Əhalinin təhsil səviyyəsini aşağıda göstərilən qrafikdən daha aydın görmək olar.

Mənbə: Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsi. Müstəqil Azərbaycan-20, Bakı 2011.

Bu gün Heydər Əliyev siyasəti bütün istiqamətlərdə olduğu kimi, elmə olan münasibətdə də özünü göstərir. Təsadüfi deyil ki, akademiyanın maddi-texniki bazasının möhkəmləndirilməsi işinə çox böyük diqqət göstərilir, elmi-tədqiqatların iqtisadiyyatla uzlaşması üçün konkret addımlar atılır. Ölkədə elmin inkişafına dövlət tərəfindən dəstək verilməsi və Azərbaycan Respublikasının Prezidenti tərəfindən 4 may 2009-cu il tarixli Sərəncamı ilə təsdiq edilmiş “Azərbaycan Respublikasında 2009-2015-ci illərdə elmin inkişafı üzrə Milli Strategiya” uğurla həyata keçirilir. 2011-ci ilin əvvəlində ölkədə müxtəlif elmi-texniki xidmətləri həyata keçirən 145 elmi təşkilat və müəssisə fəaliyyət göstərmişdir. Dövlət siyasətinin əsas prioritetlərindən biri də mədəniyyət ocaqlarının maddi-texniki bazasının möhkəmləndirilməsi, tarixi-mədəni, ədəbi-bədii və elmi-fəlsəfi irsin qorunub saxlanmasıdır. “Teatrlar, muzeylər, həm Bakıda, həm də rayonlarda bütün mədəniyyət ocaqları ən yaxşı səviyyədə təmir olunmalıdır və yeniləri tikilməlidir.” - Cənab Prezidentin bu sözləri gündən-günə həyatda öz təsdiqini tapmaqdadır. Yüzlərlə kitabxana, muzey, teatr, mədəni-maarif müəssisələri, tarix və mədəniyyət abidələri təmir və bərpa edilmişdir.

Ölkənin bütün sosial sahələrində olduğu kimi, sürətli inkişaf prosesi idman və bədən tərbiyəsini də əhatə edir və bu sahədə qazanılan nailiyyətlər ilbəil artır. 2010-cu ildə idmanın maddi-texniki bazasının möhkəmləndirilməsi üçün ölkənin müxtəlif bölgələrində Olimpiya İdman Kompleksləri istifadəyə verilmiş, Mingəçevirdə Beynəlxalq Avarçəkmə Mərkəzi yenidən qurulmuşdur. 2011-ci ilin əvvəlinə ölkədə idman qurğularının sayı 9,6 minə çatmışdır, idmanla məşğul olanların sayı müntəzəm olaraq artmaqdadır.

Ölkə əhalisinin sosial müdafiəsinin gücləndirilməsi daim dövlətin diqqət mərkəzində olan ən vacib məsələlərdən biridir. Hələ 2001-ci il iyulun 17-də Ümummillə Lider Heydər Əliyevin Azərbaycan Respublikasında Pensiya İslahat Konsepsiyasının təsdiq edilməsi barədə imzaladığı Sərəncam 2001-2005-ci illəri əhatə etməklə pensiya islahatlarının mərhələlərlə həyata keçirilməsini nəzərdə tuturdu. Konsepsiyaya əsasən 2001-ci ildən başlayaraq “Vətəndaşların pensiya təminatı haqqında” və “Sosial sığorta haqqında” Azərbaycan Respublikasının qanunlarına zaman-zaman əlavələr və dəyişikliklər edilmişdir. Məhz bu dövrdə sığorta pensiya sisteminin müasir standartlara uyğunlaşdırılması istiqamətində zəruri addımlar atılmış, vətəndaşların pensiya təminatında sığorta prinsiplərinin tətbiqinə istiqamətlənmiş tədbirlər həyata keçirilmişdir. Bundan əlavə, 2006-cı ildə qəbul olunmuş Azərbaycan Respublikasının “Əmək pensiyaları haqqında” və “Sosial müavinətlər haqqında” qanunlarına uyğun olaraq, pensiyaların növ və tərkibində dəyişikliklər edilmiş və sosial pensiyalar sosial müavinətlərlə əvəz edilmişdir. 2011-ci il yanvar ayının 1-i vəziyyətinə ölkədə 1292,2 min nəfər pensiyaçı qeydiyyatda olmuş və aylıq pensiyaların orta məbləği 112,9 manata çatmış və orta aylıq əmək haqqının 34,7%-ni təşkil etmişdir. Ölkə vətəndaşlarının rifah halını yaxşılaşdırmaq, az təminatlı əhalinin sosial müdafiəsini gücləndirmək məqsədi ilə 2007-ci ildən başlayaraq Azərbaycan Respublikası Prezidentinin müvafiq Fərman və Sərəncamları ilə hər il yaşa görə əmək pensiyasının baza hissəsi və sosial müavinətlərin məbləği artırılır, pensi-

yanın sığorta hissəsi isə inflyasiyanın səviyyəsinə uyğun olaraq indeksləşdirilir.

Ətraf mühitin mühafizəsi insanların sağlam təbii mühitdə yaşamaları və təbii sərvətlərdən xalqın rifahının yaxşılaşması naminə istifadəsi məsələləri müasir cəmiyyətin inkişafında mühüm yer tutur və ölkədə aparılan sosial iqtisadi islahatların tərkib hissəsindən biridir. Bu səbəbdən Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin təşəbbüsü ilə 2010-cu il “Ekologiya ili” elan edilmişdir. Azərbaycan müstəqillik qazandıqdan sonra ətraf mühitin və ekologiyanın mühafizəsi sahəsində dövlət siyasətinin əsası məhz Ulu Öndər Heydər Əliyevin Prezidentliyi dövründə formalaşmağa başladı. Respublikada bu dövrdə qəbul edilən ekoloji siyasətə dair ilk sənəd olan "Azərbaycan Respublikasının Ekoloji Konsepsiyası"nda ətraf mühitin mühafizəsi baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edən problemlərin həlli üzrə əsas prinsiplər öz əksini tapmışdır. Ekologiyanın və təbii mühitin tarazlığının qorunması, əhalinin təmiz suya və havaya olan ehtiyaclarını təmin etmək məqsədilə ölkədə bir sıra tədbirlər həyata keçirilmişdir. Belə ki, aerasiya stansiyası yenidən qurularaq genişləndirilmiş, məişət tullantıları zavodunun tikintisinə başlanılmış, yaşıllaşdırma işləri geniş vüsət almışdır.

Bütün qeyd olunanları nəzərə alaraq nəticə etibarlı ilə deyə bilərik ki, son 20 ildə ölkənin sosial-iqtisadi həyatında böyük dəyişikliklər olmuşdur. Ölkənin müstəqilliyinin 20 illiyini xarakterizə etmək üçün bunu dövrlərə bölməklə daha aydın görmək olar. Bu baxımdan 20 illik sosial-iqtisadi inkişafı aşağıdakı 3 dövrlə fərqləndirə bilərik:

- I dövr - 1991-1994-cü illəri əhatə edən iqtisadi tənəzzül dövrü. Bu dövrdə ölkədə sosial-iqtisadi böhran özünü göstərirdi;

- II dövr - 1995-2003-cü illəri əhatə edən davamlı inkişaf dövrü. Bu dövrdə ölkənin Ümummilli lideri Cənab Heydər Əliyevin apardığı məqsədyönlü siyasət nəticəsində sosial-iqtisadi böhranın qarşısı alınmış və iqtisadi inkişafa nail olmaq üçün baza yaradılmışdır. Belə ki, ölkədə ictimai-siyasi stabillik yaradılmaqla əsaslı iqtisadi islahatlar aparılmağa başlandı, ölkənin bey-

nəlxalq ictimaiyyətə inteqrasiyası istiqamətində mühüm addımlar atıldı və nəticə etibarlı ilə davamlı inkişafın əsasları yaradıldı;

- III dövr - 2004-cü ildən davam edən sürətli iqtisadi artım dövrü. Bu dövr özündə makroiqtisadi sabitlik, həyat səviyyəsinin yaxşılaşdırılması, regional inkişaf, iqtisadiyyatın diversifikasiyası, beynəlxalq əməkdaşlığın genişlənməsi, beynəlxalq nüfuzun artması və regional liderlik kimi xüsusiyyətləri birləşdirən sürətli inkişaf dövrü kimi xarakterizə olunur.

Beləliklə, aparılmış təhlilin nəticələrinə əsasən ölkənin gələcək sosial-iqtisadi inkişafı istiqamətində müəyyən tədbirlərin görülməsinə ehtiyac vardır:

-investisiya siyasətində yeni bir addım olaraq, investisiyaların sığortalanması sisteminin formalaşdırılması, investisiya fondları və qiymətli kağızlar bazarının formalaşmasının sürətləndirilməsi vasitəsi ilə ölkəyə portfel investisiyalarının cəlb edilməsinə nail olmaq olar. Bu baxımdan Avroya daxil olan Avropa ölkələrinin mümkün ola biləcək təsirindən müsbət mənada faydalanmaq ölkəmizin inkişafı baxımından əhəmiyyətlidir. İnvestisiya siyasətində yerli investorların ölkə iqtisadiyyatının inkişafında iştirakını artırmaq üçün də əlavə əhəmiyyət kəsb edə bilər;

-müasir iqtisadi idarəetmə sistemi ilə dövlətin iqtisadi inkişafdakı istiqamətləndirici rolunu daha da artırmaq və bunun üçün də dövlət büdcəsində sosial investisiyalara üstünlük verilərək dövlət xərclərinin inkişafı tempində rolunun artırılması əldə edilməlidir;

-dünya bazarlarında mühüm tələb potensialına malik olan istehsal sahələrinə üstünlük verilməli və bu əsasən ölkəmizdə mövcud olan təbii ehtiyatlardan faydalana biləcək sahələr üzərində cəmləşməlidir;

-regional inkişafa nail olmaq üçün regional inkişaf proqramı və bu sahədə həyata keçirilən digər tədbirlərin icrasına son dərəcə diqqət göstərilməklə bərabər regional inkişafda tarazlığın əldə edilməsi üçün də yerli təbii ehtiyatların müəssisələrdə istifadəsinə üstünlük verilməlidir.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankı. Statistik Bülleten. № 10/2011.
2. Azərbaycan rəqəmlərdə. Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsi. 2011.
3. Heydər Əliyev. Müstəqilliyimiz Əbədidir (onuncu kitab), Bakı, 2002.
4. İlham Əliyev. İnkişaf - Məqsədimizdir (altıncı kitab), Bakı, 2011.
5. İsmayılov Ç.N. Müstəqil Azərbaycan 20 il ərzində. Independent Azerbaijan in the Past 20 Years. Azərbaycanda Regional İnkişaf Mərkəzi Fondu.- Bakı, 2011. Səh. 79.
6. Müstəqil Azərbaycan – 20 il. Independent Azerbaijan - 20 Year. Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsi. Bakı, 2011. Səh. 640.
7. <http://www.anfes.gov.az>
8. <http://www.azpromo.az>
9. <http://www.azstat.org>
10. <http://www.economy.gov.az>
11. <http://www.kitab.az>
12. <http://www.ier.az>

**AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI İQTİSADI
İNKİŞAF NAZİRLİYİ**

**İQTİSADI İSLAHATLAR
ELMI-TƏDQIQAT İNSTİTUTU**

**AZƏRBAYCANDA İQTİSADI İSLAHATLARIN
HƏYATA KEÇİRİLMƏSİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ VƏ
PROBLEMLƏRİ**

**Elmi əsərlər toplusu,
XI buraxılış**

Bakı – 2011

Əlaqə üçün məlumat:
İqtisadi İslahatlar Elmi-Tədqiqat İnstitutu,
AZ 1011, Azərbaycan Respublikası, Bakı şəhəri,
H.Zərdabi prospekti, 88a
Telefon: (+99412) 430 01 70;
Faks: (+99412) 430 03 06
Elektron poçt: office@ier.az
İnternet səhifəsi: [http:// www.ier.az](http://www.ier.az)

Yığılmağa verilib: 22.07.2011. Çapa imzalanıb: 25.12.2011.
Formatı: 60x84^{1/32}. Sifariş 28. Tirajı 300 nüsxə.
Qiyməti müqavilə ilə

*AMEA Geologiya İnstitutu «Nafta-Press» nəşriyyatının mətbəəsi,
Bakı – Az1143, H.Cavid pr. 29A, Tel.: 4393972*